

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUŞ SURP GARABED MANASTIRI

Rıza BEROJE

11925006

Danışman
Doç. Dr. Canan SEYFELİ

Diyarbakır 2019

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUŞ SURP GARABED MANASTIRI

Rıza BEROJE

11925006

Danışman

Doç. Dr. Canan SEYFELİ

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Muş Surp Garabed Manastırı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

12/07/2019

Rıza BEROJE

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER

FİLSÖFİ MÜDÜRLÜĞÜ

ULANAKIR

Rıza BEROJE tarafından yapılan "MUŞ SURP GARABED MANASTIRI" konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

Ünvanı

Adı Soyadı

Başkan: Doç. Dr. Canan SEYFELİ

Üye : Doç. Dr. Hayeddin KIZIL

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin SULAR

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 12/07/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Muş Surp Garabed Manastırı, Muş ili sınırları içerisinde yer alan en eski Ermeni manastırlarından biridir. Apostolik (Elçisel) Kiliseler içerisinde geçiş güzergâhında yer alan Manastırın kuzey doğusunda Ecmiadzin Katolikosluğu; doğusunda Ahtamar Katolikosluğu bulunmaktadır. Bu bakımdan yüksek ruhani makamlar arasında bulunan Manastırın Batı Ermenileri için merkezi konumda yer almaktadır. Bu konumu nedeniyle bölgedeki en etkili merkez olmuştur. Bu etkinliğini hem ruhani hem de idari olarak Osmanlı'nın son dönemine kadar korumuştur.

Ruhani etkinliğini I. Dünya savaşına kadar sürdüren ancak savaştan sonra tamamen terk edilen manastır, XX. Yüzyılın ortalarına kadar ayakta kalmıştır. 1946 Varto-depremiyle yıkıma uğrayan Manastır, 1966 Varto-Hınıs depremiyle tamamen yıkılmıştır. Sonraki dönemde yerel halkın yapı malzemelerini alarak tahrip ettikleri manastırdan günümüze sadece kalıntıları kalmıştır.

Çalışma boyunca farklı kaynaklardan yararlanmak adına başta Türkçe olmak üzere İngilizce ve Almanca eserlerden faydalanılmaya çalışılmıştır. Araştırmamız adına veri sondajı yapmak ancak dil öğrenme çabası ile aşılmıştır. Ancak Ermenice yazılan eserlerin tespiti, temini ve tercümesi Doç. Dr Canan Seyfeli ile aşılabılmıştır. Yabancı kaynak taramasında elde edilen bilgiler, tespit edilen görseller ve belgeler, bazen kaynak kişi görüşmeleriyle bazen de Osmanlı Arşiv belgeleriyle karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı'ya kadar Muş'un Genel Tarihine değinildi. Yine bu bölümde Hristiyanlıktan önce Ermeni pagan inanışlarına değinilerek Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü ve Apostolik Kilisesinin kuruluşu anlatıldı. Diğer başlıklarda da Bizans, Pers, Selçuklu ve Moğol hâkimiyeti boyunca Ermeni Apostolik Kilisesinin durumu anlatıldı. Devamında manastırın tarihi ele alınıp Ermeni Kiliseleri içerisindeki yeri ve önemine değinildi. Dini ve kültürel açıdan Muş'ta yaşayan Ermeniler için özgül ağırlığı olan Muş Surp Garabed Manastırı'nin fiziki ve mimari yapısı diğer Ermeni kiliseleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, başta Polonyalı Simeon ve Evliya Çelebi olmak üzere İngiliz H.F.B. Lynch gibi Manastırı ziyaret eden seyyahların eserlerine değinildi. Ayrıca misyonerlik veya bilimsel araştırma için manastıra gelen Protestan/Katolik Misyoner ve Batılı araştırmacıların gözlemleri de aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında Osmanlı Arşiv belgeleri konularına göre tasnif edilerek verilmeye çalışıldı. Ayrıca, günümüz Türkçesine sadeleştirilerek verilen Osmanlıca orijinal belgelerinin bazıları ekte gösterilmiştir.

Çalışmanın oluşum sürecinde, özellikle ders aşamasında faydalanma imkânı bulduğunuz kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi M. Hadi Tezokur'a, değerli hocam Ferhat Çiftçi'ye teşekkür ederim. Çalışmanın başından sonuna kadar her türlü desteğini esirgemeyen ve çalışmanın en kritik aşamalarında olağanüstü çabasıyla tezin nihayete erdirilmesinde bizi aydınlatarak cesaretlendiren değerli danışman hocam sayın Doç. Dr. Canan Seyfeli'ye şükranlarımı sunarım.

Rıza BEROJE
Diyarbakır 2019

ÖZET

Muş il sınırları içerisinde yer alan Muş Surp Garabed Manastırı şehir merkezinden 48 km uzaklıkta kuzeybatı dağ eteklerine inşa edilmiş, Muş (Daron)'un ilk ve en büyük Ermeni-Apostolik manastırırır.

Klagavank (*Klag'in manastırı*), İnnagnianvank (*dokuzgözlü pınar manastırı*), Çanlı Manastırı, Saint Charles Monastery, John the Baptist, Saint John the Precursor, the Holy Precursor, Surp Garabed gibi farklı isimlerle anılan manastır, günümüzde Çengelli Kilisesi olarak bilinmektedir.

Aziz Krikor, Kayseri'den getirttiği Aziz Hovhannes Mıgırđıç'ın kemiklerini "kutsal emanetler" olarak manastıra koymuştur. Kutsal emanetler nedeniyle manastıra dışardan pek çok dindar Hıristiyanların hac için gelip ziyaret ettikleri dini bir merkezdi.

Pagan dönemi tapınakları olan Demeter ve Kisan harabeleri üzerine inşa edilen Muş Surp Garabed Manastırı, IV. Yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar bölgede yaşayan Ermenilerin ruhani merkezi olarak varlığını korumuştur.

Manastır, VIII. yüzyılın sonuna kadar, kabirleri orada bulunan Daron'lu Mamigonyan prenslerinin özel mülküydü. Mamigonyan hanedanlığının en ünlü üyeleri olan prensler; Muşeg, Kayl Vahan, Sımpat ve Vahan Mamigonyan'ın mezar taşları, XX. Yüzyılın başına kadar görülebiliyordu.

XX. Yüzyılın başlarına kadar cazibe merkezi olan Muş Surp Garabed I. Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Sözcükler

Krikor Lusavoriç, Vaftizci Yahya, Muş, Muş Surp Garabed Manastırı, Daron, Ermeni

ZUSAMMENFASSUNG

Das Surp Garabed Kloster befindet sich innerhalb der Grenzen der Muş Provinz und wurde 48 km vom Stadtzentrum entfernt an der nordwestlichen Seite des Fußes vom Berg errichtet. Es trägt die Besonderheit die erste und gleichzeitig die größte Armenisch-Apostolische Kirche von (Daron) Muş zu sein.

Das Kloster wurde auch unter dem Namen Klagavank (Klaga's Kloster), Innagianvank (neunäugiger Brunnen Kloster), Çanlı Kloster, Saint Charles Monastery, John the Baptist, the Holy Pëcursor, Surp Karapet verstanden doch heute wird es hauptsächlich "Çengelli Kilisesi" genannt.

Hl.Gregor lies die Gebeine von Heilige Johannes der Täufer aus Kayseri nach Surp Garabed bringen und bezeichnete sie als „Heilige Relikte“ und machte den Surp Garabed für Gläubige christen zu einem äußerst wichtigen pilgerort.

Der Demeter Und Kisane heidnisch Tempel waren zurzeit der Polytheist, genauso auch nach der Zerstörung und Wiederaufbau, ein wichtiger Ort (umbenannt als Surp Garabed Kloster) im IV. Jahrhunderts bis zum XX. Jahrhunderts ein wichtiger Wallfahrts und Pilgerort der dortlebenden armenischen christen und christen aus aller Welt.

Das Kloster gehörte bis zum Ende des VIII. Jahrhunderts den Prinzen Mamikonian von Daron. Die Grabsteine der Berühmtesten prinzen der Mamikonianischen Dynastie (Muşeg, Kayl Vahan, Smpat und Vahan Mamikonean) waren bis zum Anfang des XX. Jahrhunderts dort sichtbar. Bis zum Anfang des XX. Jahrhunderts war das Surp Garabed ein Attraktionszentrum und hielt bis zum Ende des 1. Weltkrieges seine Existenz an.

Schlüsselwörter: Gregor der Erleuchter, Mamikonean, Muş, Surp Garabed Kloster, Daron

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ	I
ÖZET	III
ZUSAMMENFASSUNG	IV
İÇİNDEKİLER	V
SAYFA NO.	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. TEZİN KONUSU VE SINIRLARI	1
2. TEZİN AMACI VE YÖNTEMİ	2
3. TEZİN KAYNAKLARI	4

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR MERKEZ OLARAK MUŞ SURP GARABED MANASTIRI.....	12
1.1. TARİHSEL SÜREÇTE MUŞ SURP GARABED MANASTIRI VE ÇEVRESİ	14
1.1.1. Hristiyanlık Öncesi Pagan Merkezi Olarak “Aştişat”	15
1.1.2. Bölgede Hristiyanlığın Yayılışı ve Muş Surp Garabed Manastırı’nın Kuruluşu: Aziz Krikor Lusavoriç (301-325)	18
1.1.3. IV-XI. Yüzyıllarda Farklı Yönetimler Altında Muş Surp Garabed Manastırı.....	25
1.1.4. Malazgirt’ten Osmanlı’ya Muş Surp Garabed Manastırı (1071- 1514).....	30
1.2. MUŞ SURP GARABED MANASTIRI’NIN BÖLGEDEKİ YERİ VE ÖNEMİ.....	34
1.2.1. Manastırın Coğrafi Konumu	35

1.2.2. Manastırın Birimleri ve Fiziki Yapısı	37
1.2.3. Manastırın Ermeniler ve Bölge Hıristiyanları İçin Önemi	43
1.2.4. Manastırın Etki Alanı ve Çevresi.....	48
1.2.5. Manastırın Dini Konumu ve Kiliseler Arası İlişkiler.....	51
1.3. EĞİTİM VE KÜLTÜR MERKEZİ OLARAK MUŞ SURP GARABED MANASTIRI.....	61
1.3.1. El Yazma Eserler Merkezi Olarak Manastır.....	61
1.3.2. Kültürel Eğitim Alanında Manastır.....	64
1.3.3. Manastırda Dini Eğitim ve Ruhani Hiyerarşi	66
1.3.4. Vartavar ve Hac Merkezi olarak Manastır	74
1.3.5. Manastır ve Surp Garabed Helvası (Kazben)	82

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE MUŞ SURP GARABED MANASTIRI87

2.1. SEYYAHLARA GÖRE MUŞ SURP GARABED MANASTIRI	91
2.1.1. Polonyalı Simeon'da Manastır (1612)	92
2.1.2. Evliya Çelebi'de Manastır (Yaklaşık 1648-1650)	99
2.1.3. James Brant'ta Manastır (1838).....	105
2.1.4. Henry Fanshawe Tozer'da Manastır	107
2.1.5. Henry Finnis Blosser Lynch'de Manastır (1893).....	113
2.1.6. Seyyahlarda Manastırla İlgili Efsaneler	118
2.2. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE MUŞ SURP GARABED MANASTIRI ...	121
2.2.1. Manastırda Okul İnşa İzni	121
2.2.2. Manastırda Seyyah ve Misyoner Faaliyetleri	126
2.2.3. Manastırda Matbaa Açma İzni.....	130
2.2.4. Manastır Arazileri ile İlgili Yazışmalar.....	130
2.2.5. Manastırla İlgili Başka Muhtelif Konularda Yazışmalar	133
SONUÇ	137
KAYNAKÇA.....	140
1. KAYNAK KİŞİLER.....	140
2. OSMANLI ARŞİV BELGELERİ.....	140
3. BASILI KAYNAKLAR	142

EKLER	147
EK1: OSMANLI ARŞİV BELGELERİ	147
EK2: RESİMLER	151
EK3: MANASTIR KROKİSİ	159

KISALTMALAR

<i>Alm.</i>	Almanca
<i>BEÖ</i>	Bab-1 Ali Evrak Odası
<i>Bkz.</i>	Bakınız
<i>BOA</i>	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>DH. EUM.</i>	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
<i>DH. MKT</i>	Dahiliye Nezareti Mektubî aleml
<i>DH. ŞFR</i>	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>DİB.</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>DÜİFD</i>	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Ed.</i>	Editör
<i>EUM. KLH</i>	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi
<i>Fr.</i>	Fransızca
<i>H.</i>	Hicri
<i>İ. DH</i>	İrade Dahiliye
<i>İ. HR</i>	İrade Hariciye
<i>NEÜİFD</i>	Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>OMÜİFD</i>	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>R.</i>	Rumi
<i>s., ss.</i>	Sayfa, sayfalar arası
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>Ter.</i>	Tercüme
<i>TTK</i>	Türk Tarih Kurumu
<i>Vol.</i>	Volume
<i>Y. A. HUS</i>	Yıldız Hususi Maruzat
<i>Y. A. RES</i>	Yıldız Resmi Maruzat
<i>Y. EE</i>	Yıldız Esas Evrakı
<i>Y. EE. d</i>	Yıldız Esas
<i>Y. EE. KP</i>	Yıldız Esas Kamil Paşa Evrakı
<i>Y. MTV</i>	Yıldız Mütenevvi Maruzat
<i>Y. PRK. UM</i>	Yıldız Perakende Umum

GİRİŞ

1. Tezin Konusu ve Sınırları

Araştırmanın konusu “Muş Surp Garabed Manastırı” şeklinde belirlenmiştir. Ancak bu isimlendirme altında uzun bir tarihsel süreç yer almaktadır. Ayrıca çalışmanın ilk araştırma sürecinde yapılan yazılı kaynak taramasında elde edilen bilgiler ve belgelerin, kaynak kişilerle yapılan görüşmelerde elde edilen bilgilerin ve Devlet Arşivlerinde konuyla alakalı yapılan taramalar sonucunda elde edilen arşiv belgelerinin oldukça hacimli ve aynı zamanda bir o kadar dağınık ve kırık-dökük veriler oldukları görülmüştür. Bu kadar bilgi ve belgenin sistematik bir şekilde derlenip çalışmanın tamamına aktarılması ve sistematik bir bilgi bütünlüğüne dönüştürülmesinin bu çalışmanın kapsamını açacağından hareketle sınırlandırma yapmanın uygun olacağına karar verilmiştir.

Bu kadar fazla bilgi ve belgenin tasnifi yanında araştırmada kullanılmak üzere sistematik bir düzene konması da araştırmayı güçleştiren başka bir husus olmuştur. Ancak çalışmanın ana verilerini oluşturan bu kaynaklar bir araştırma gücünü ifade etse de aynı zamanda konuyla ilgili bilgi edinme imkânını da sunmuştur. Bu fazla ve dağınık bilgi karmaşıklığında sistemli bir kaynak faydalanmasına geçişte kolaylaştırıcı temel husus konuyu sınırlandırmak olmuştur. Bu durumda konuyu tarihsel sınırlandırmalarla daraltıp daha derinlikli ve anlaşılır bir çalışma ortaya koyma düşüncesiyle çalışmanın konusu Muş Surp Garabed Manastırı'nın Osmanlı Dönemine odaklaşma şeklinde sınırlandırılmıştır. Bu konuda iki husus etkili olmuştur. Birincisi detaylı ve farklı bilgi barındıran seyahatnamelerin Osmanlı Dönemine ait olmasıdır. İkincisi, Osmanlı Arşiv belgelerinin diğer kaynaklarda bulunmayan konulara yer vermesi ya da bilinen konular olsa da resmi ve farklı yönlerini barındırmasıdır. Böylece konuyla ilgili akademik alana yeni bilgiler sunma hedeflenmiştir.

Araştırmada, Osmanlı hâkimiyetinde Muş Ermenilerinin ruhani merkezi olan Surp Garabed Manastırı'nın çevrede yaşayan başta Ermeniler olmak üzere diğer Hıristiyan azınlıklar için önemi üzerinde durulmuştur. Manastırın sadece Hıristiyanlar için değil aynı zamanda milli ve dini bayramlarda çevre köylerde yaşayan Müslümanlar için de sosyal bir çekim merkezi olduğu ve içinde modern eğitimin verildiği bir okul, gazete, dergi ve kitap basımının yapıldığı bir matbaanın yer aldığı büyük bir kompleks olduğu ortaya konmuştur.

2. Tezin Amacı ve Yöntemi

Araştırmanın temel amacı, Muş Surp Garabed Manastırı'nın kuruluğu ve Ermeniler başta olmak üzere bölge Hıristiyanları için dini ve Müslümanları için kültürel önemini ortaya koymaktır. Ayrıca Surp Garabed Manastırı'nın bölgedeki tarihsel süreç içerisinde yaşanan olaylar ve ortaya çıkan durumlarda oynadığı rolü açığa çıkarmak başka bir hedef olmuştur. Surp Garabed Manastırı'nın Osmanlı dönemindeki hem dini hem de kültürel anlamda bölge insanları için konumu ve yeri çalışmanın amaçlarından birisini oluşturmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda Surp Garabed Manastırı'nın Osmanlı Dönemindeki iki temel kaynağı olan seyyahlar ve Osmanlı arşiv belgelerine göre dini ve kültürel anlamı ve değerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın konusunu genel itibariyle ve öncelikle tarihsel olarak ortaya koyma hedeflendiğinden tarihsel süreç dikkate alınmış, olaylar ve olgular tarihsel olarak tarihsel metodun şartları içerisinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu konuda Surp Garabed Manastırı'nın kuruluşundan Osmanlı Dönemi sonlarına kadar ki durumu, başta erken dönem Ermeni klasik kaynakları olmak üzere, seyyahlar, yabancı kaynaklar ile son dönemlerde Türkçe veya Türkçeye çevrili yapılarak yazılan eserlerden faydalanılarak ele alınmıştır. Ancak, Osmanlı döneminin en önemli kaynakları Osmanlı arşiv vesikaları çalışmanın ana kaynaklarından birisi olmuştur.

Çalışmanın kaynak taramasına başlandığında, temel kaynakların, özellikle 1920'den önce kaleme alınan çoğunluğu İngilizce ve Almanca olan kaynakların, tespit ve temininde TTK Kütüphanesi ve Milli Kütüphane yüksek derecede faydalı olmuştur. Osmanlı döneminde yazılmış ve Türkiye'de ulaşılamayan diğer kaynakları da 2013-

2018 yılları arasında resmi olarak görevli bulunduğumuz Federal Almanya'da Leipzig Üniversitesi kütüphanesinde çalışarak temin ve tercüme imkânı bulunmuştur.

Çalışma ilerledikçe incelenen her kitapta yeni bilgilerle karşılaşmıştır. Ancak bu bilgilerin dağınıklığı ile bazılarının çelişikliğinden kurtulmanın ve bu bilgilerin doğruluğunu teyit etme yolunun çoğunlukla Osmanlı arşiv belgeleri ile mümkün olabileceği görülerek arşiv belgelerine müracaat edilmiştir. Ancak arşiv belgeleri üzerinde yaşanan temel sıkıntı ise belgelerdeki yazım farklılıkları şeklinde yansıyan maddi hatalar olmuştur. Bu hataların tespiti, buna göre taranması ve hataların ayıklanması ciddi bir uğraşı oluşturmuştur.

Arşiv belgelerinin kaynak olarak kullanımı konusunda başka bir husus belgenin hayli uğraştırıcı olan transkripsiyonu yapılmış olsa bile akademik veri niteliği taşımayıp kendisine göre bir tarzı, yöntemi, olay ve anlatım örgüsü olan metinler olmalarıdır. Bu nedenle çok fazla ve karmaşık metinlerden akademik bir metin ortaya çıkarmak bir hayli zaman ve çaba gerektiren bir husus olmuştur. Çalışmada bu verilerin yabancı kaynaklarla karşılaştırmalı okumaları yapılmış ve konu temel olarak yabancıların bakışı ile Osmanlı bakışı arasındaki bir değerlendirmenin sonuçlarına ulaşılmıştır.

Çalışmanın kaynaklarından birisi de kaynak kişilerle yapılan görüşmeler olmuştur. Bunun için öncelikli olarak Muş Surp Garabed Manastırı'nın bulunduğu Yukarı Yongalı Köyü ve çevresindeki bazı köylere gidilmiş ve kaynak kişilerle görüşmeler yapılmış, söz konusu görüşmeler sesli ve görüntülü olarak kayıt altına alınmıştır. Bu yaşayan kaynaklardan faydalanma yollarından birisi de kitaplarda bilgi veya fotoğraf gibi eski bilgilerle ilgili bildiklerini dinlemek bir çok hususa açıklık getirecek boyutta olmuştur. Manastır ziyaretlerinde, tespit edilen Manastır krokisinden faydalanarak manastırın konumu, fiziki yapısı gibi hususlar anlaşılmaya çalışılmıştır. Büyük oranda tahrip edilen manastırın yapı malzemesinin yakın çevredeki bina, ev ve ahır yapımında kullanıldığı görülmüştür. Manastırın kalıntıları fotoğraflanmış ve kaynak kişilerce de teyit ettirilmiştir.¹

¹ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

3. Tezin Kaynakları

Muş Surp Garabed Manastırı'nın ele alındığı bu çalışmada manastır ve çevresinin tarihi de işlenmiştir ve bu sürece ilişkin temel başvuru kaynakları, başta Ermeni klasik eserleri olmak üzere Ermeni tarihi ile ilgili kaynaklar olmuştur. Bundaki temel amaç bir Ermeni Kilise merkezi olan Muş Surp Garabed Manastırı'nın yine Ermeniler gözüyle görünen biçimini aktarma çabasını ortaya koymaktır.

Çalışmamızda ilk dönemle ilgili olarak önemli bilgilerin/aktarımların yer aldığı Tarihi kaynaklarından faydalanılmıştır. Faydalanılan yazılı metinler genel olarak üç grupta ele alınabilir: Türkçe Metinler, Batı dillerinde yazılan metinler ve Ermenice metinler.

Türkçe metinler, Türkçe olarak yazılan ya da Batı dillerinden Türkçeye çevirisi yapılan eserlerden oluşmaktadır. Türkçe yazılan eserlerin başında Canan Seyfeli'nin çalışmaları gelir. Çizgi kitabevinde basımı yapılan, "İstanbul Ermeni Patrikliği Kuruluşu ve İdari Yapısı" ve "Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin" adlı Türkiye'de bu konuda en önemli iki temel eserden faydalanılmıştır.² Bunun dışında yine Ermeni liturjisine ilişkin kaleme aldığı "Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler" adlı eseri de konunun sakramental yönüne ilişkin kaynaklık etmiştir. Çalışma boyunca Ermeni Tarihi ve liturjisine ilişkin üç temel eserden faydalanılmıştır. Hıristiyanlık öncesi döneme sessiz kalmayan yazar, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım" ile "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu" adlı önemli iki makalesi konunun pagan dönemiyle ilişkisi noktasında önemli bilgiler barındırmaktadır. Pagan dönemi Ermeni tanrılarını detaylı bir tabloyla verdiği makalelerinden, çalışmamızın birinci bölümünde faydalanılmıştır.³ Ermeniceye hâkim olan Seyfeli, klasik Ermeni kaynaklarını çalışmalarına fazlasıyla yansıtmıştır. Ermeni tarihi ve paganizmine ilişkin ilk dönem değerlendirmelerinin yer aldığı başkaca makalelerden de istifade

² Canan Seyfeli, **İstanbul Ermeni Patrikliği Kuruluşu ve İdari Yapısı**, Çizgi Yayınları, Ankara 2019; Canan Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, Çizgi Yay., Konya 2015.

³ Canan Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım", **D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XI, Sayı 2, Diyarbakır, 2009, ss. 1-28; Canan Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", **O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 30, Samsun 2011, ss. 139-183.

edilmiştir.⁴ Söz konusu yazarın akademik eserlerinin çalışmanın tamamlanmasında önemli katkıları olmuştur.

Türkçede yapılmış diğer bir çalışma Abdurrahman Küçük'ün kaleme aldığı “Ermeni Kilisesi ve Türkler” adlı eseridir. Hıristiyanlıktan önce Ermeni inanışları, Hıristiyanlığın kabulü ve Apostolik Ermeni kilisesinin tarihi süreçte geçirdiği önemli aşamalar ile Ermeni Kilisesinde ibadetler ve ayinler konusu detaylı olarak ele alınmaktadır. Ermeni kilisesini konu edinen önemli bir eser olup çalışma boyunca önemli katkıları olmuştur.⁵

Türkçeye çevirisi yapılan eserlerden de istifade edildi. Faydalanılan eserlerden ilki René Grousset (1885-1952)'ye aittir. 1946'da Fransız Bilimler akademisi üyesi olarak seçilen Fransız tarihçi, yakın Asya'dan uzak doğu Asya'ya kadar uzanan bölgelerin tarihiyle yakından ilgilenmiş ve eserlerini de bu alanda yoğunlaştırmıştır. “Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi” adlı eser, ilk defa 2005 tarihinde Sosi Dolanoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Malazgirt'e kadar Muş'un Tarihi ve Surp Garabed Manastırı ile ilgili bilgiler yer almaktadır.⁶ Manastırla alakalı Kurt Vahan destanı ve Klagavak (Surp Garabed) Ermeni zaferini konu edinir. VI. yüzyıldan 1071'e kadar olan Ermeni Tarihini detaylı olarak işlediğinden I.Bölümde sıkça başvurulan kaynaklardan biri olmuştur.

Hovannisian'ın editörlüğünde basılan “Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush” isimli çalışmanın “Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş” şeklinde Zülal Kılıç tarafından çevirilen Aras Yayınları baskısından oldukça istifade edilmiştir. Manastırın Ermeniler açısından önemine ilişkin on iki makalenin yer aldığı eser konuyla ilgili önemli bilgiler barındıran makalelerden oluşmaktadır.⁷

Ermeni Tarihiyle ilgili yararlanılan bir diğer kaynak da George A. Bournoutian'ın “Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış” adıyla

⁴ Canan Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, *S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 30, Güz 2010, ss. 151-166.

⁵ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Berikan yay., Ankara 2015.

⁶ René Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Fr. Çev.: Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2006, özellikle ss. 266-270 ve 480-484 arası.

⁷ Richard G Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016.

çevrilen eseri olmuştur.⁸ Bu eser, geçmişten günümüze Ermenilerin tarihini konu edinmektedir. Osmanlı dönemiyle ilgili daha çok bu eserden faydalanıldı.

Kaynaklar arasında Anadolu’da yaşayan Ermenileri konu edinen Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian’ın müşterek olarak kaleme aldığı “1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler” adlı eseri değerli katkılar sunmuştur. Fransızcadan ilk defa 2012’de Mayda Saris tarafından çevirisi yapılan kitapta hem Muş hem de Surp Garabed Manastırı ile ilgili istatistiki veriler, önemli bilgiler ve resimler yer almaktadır.⁹

XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda yaşayan Krikor Hagop Basmacıyan’ın “Şark’ta Toplumsal ve Dinsel Hayat” adlı, 2005’de Altuğ Yılmaz tarafından İngilizceden çevirisi yapılan eserinden dönemin toplumsal ve dini durumu ile Protestan misyonerlerin çalışmaları hakkında bilgi edinilmiştir. Dönemin anlaşılması ve sağlıklı değerlendirilmesi açısından önemli bir eserdir.¹⁰

Çalışmamızda istifade ettiğimiz diğer bir çeviri kaynak da Hratch Tchilingirian tarafından yazılan ve 2019 Nisan ayında Lora Sarı tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilen eserdir. Ermeni kilisesinin doğuşu, gelişimi ve halklar arasında yayılışını konu almaktadır. Daha çok yabancı dilde başvurduğumuz kaynaklardan farklı olarak Ermeni kilise tarihiyle ilgili faydalanılan Türkçe kaynak olmuştur¹¹

Çalışmada ikisi çeviri olmak üzere üç adet Türkçe seyahatnameden faydalanılmıştır. Bunlardan ilki Evliya Çelebi’nin seyahatnamesidir. Anadolu’nun pek çok yerini gezmiş Evliya Çelebi (1611-1685)’nin, “Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 3. Cilt - 1. Kitap”ında Muş ve özellikle Çanlı Manastıra geniş yer ayırmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Manastırın XVII. yüzyıldaki durumunu günümüze aktarması açısından önemlidir. Ayrıca konuyla ilgili en çok

⁸ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**,

⁹ Raymond H. Kévorkian & Paul B. Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, (Fr. Çev.: Mayda Saris), Aras yay., ss. 481-488.

¹⁰ Krikor Hagop Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, (Çev.: Altuğ Yılmaz), Aras Yayınları, İstanbul 2005, ss. 1-76.

¹¹ Hratch Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, (Çev.: Lora Sarı), Aras Yayınları, İstanbul 2019, ss. 41-57, 91-92.

yararlanılan kaynaklar arasındadır.¹² Türkçeye çevirilen seyahatnamelerden ilki, 1964 yılında İstanbul Üniversitesi tarafından yayımlanan ve 1608-1619 yıllarının anlatıldığı “Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi”, Manastırın XVII. yüzyıldaki durumuna ilişkin önemli veriler içermektedir. Hrand D. Andreasyan tarafından tercüme edilen eserde Polonyalı bir Ermeni olan Simeon’un izlenimleri çalışmanın ikinci bölümünde faydalanılan önemli bir seyahatname olmuştur.¹³ İkincisi ise, yaklaşık yirmi yıl Erzurum’da görev yapan İngiliz konsolos James Brant’ın “1838 Yazında Kürdistan (İngiltere’nin Erzurum Başkonsolosu James Brant’ın Kürdistan Seyahat Notları)” adıyla Türkçeye çevrilen eseridir. Eserde Surp Garabed Manastırı’na yaptığı ziyareti de yer almaktadır.¹⁴

Bölge tarihini daha iyi anlamak adına Pers tarihiyle ilgili kaynaklardan da faydalanmamız gerekti. Bunlardan Rene R. Gathwaite’nin kaleme aldığı ve Fethi Aytuma tarafından çevirisi yapılan “Pers İmparatorluğundan Günümüze İran Tarihi” ile Josef Wiesenhöfler’in kaleme aldığı ve Mehmet Ali İnci tarafından Almancadan çevirisi yapılan “Antik Pers Tarihi” adlı eserlerden faydalandık. Persler, bölgede en kadim devlet/toplum olması hasebiyle Ermeni Prenslükler dönemi, Bizans dönemi, Selçuklu dönemi ve Osmanlı dönemi konularına değinirken zikredilen eserlere de başvurduk.¹⁵

Çalışmada, yabancı dillerde yazılan kaynaklar da önemli bir yekün tutmuştur. Bu çalışmalar, İngilizce, Almanca ve Ermenice yazılan kitap ya da makalelerdir. Bu eserler içerisinde Robert Bedrosian tarafından İngilizceye tercüme edilen Erken dönem Ermeni klasik kaynakları başta gelmektedir. Ermeni klasik metinleri yazıldıkları biçim üzerine, yayımlandıkları tüm dillerde aynı usulde basılmıştır. Bu, kitap diye isimlendirilen ve bölüm diye numaralandırılan bir yöntemdir. Bu nedenle kolay ulaşımı sağlama adına klasik metinler (Kitap 1, Bölüm 5) gibi kullanılmıştır.

¹² Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

¹³ Polonyalı Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, (Çeviren ve Notlandırılan: Hrand D. Andreasyan), Baha Matbaası, İstanbul 1964,

¹⁴ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, (Çev.: A. Celil Kaya), Rupel yay., İstanbul 2014.

¹⁵ Josef Wiesenhöfler, **Antik Pers Tarihi**, (Çev.: Mehmet Ali İnci), Telos Yayınları, İstanbul 2003, s. 176.

Klasik kaynaklar içerisinde Zenob Glak'ın kaleme aldığı ve Hovhannes Mamikonian adında birinin tamamladığı düşünülen eser Muş ve Muş'un tarihiyle ilgilidir ve Surp Garabed'i merkeze alan bir klasik metindir. Ermenicede, VII. Yüzyıla tarihlendirilen bu eser "John Mamikonean's History of Taron" diye isimlendirilmiştir. Eserin İngilizce çevrisinden faydalanılmıştır.¹⁶ Ayrıca Robert Bedrosian'ın çevirisini yaptığı ve farklı dönemlerde kaleme alınan Ghazar P'arpec'i'nin "History of Armenians", Pawstows Buzand'ın "History of Armenians", Sebeos'un "History", Ghewond'un "History" ve Smbad Sparapet'in "Chronicle" adlı klasik eserlerinden de faydalanılmıştır.¹⁷

Batılı tarihçilerden Alman Carl Friedrich Lehmann Haupt (1861-1938)'un XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu gezerek Osmanlı'da yaşayan Ermenileri anlattığı "Armenien einst und jetzt" adlı eseri Almanya Leipzig Üniversitesi kütüphanesinden temin edilerek konuyla alakalı bölümleri tercüme edilmiştir.¹⁸ Ancak Manastıra ilişkin bilginin yer almadığı eserde daha çok Muş ve çevresi konu edinilmiştir. 1910 Berlin basımına ulaşılan eserde Muş ve çevresinde yaptığı seyahat esnasında aktardığı izlenimleri çalışmada yer yer kullanılmıştır.

Yine aynı dönemlerde Anadolu'daki Ermeni Kiliselerini ve Camileri karşılaştırmalı olarak inceleyen Walter Bachmann'ın 1913 Dresden basımlı "Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan" adlı eseri¹⁹ de Leipzig Üniversitesinden alınıp incelendi. Bölgede incelenen kiliselerin çalışmamızın konusu Manastırla benzer ve farklı özellikleri tespit edilmeye çalışıldı. Katkısı olabilecek bölümler de çalışmaya yansıtılmaya gayret edilmiştir.

1896'dan 1908'e kadar İstanbul Ermeni patriği olarak görev yapmış Malachia Ormanian'ın Ermeni Kilisesi liturjisine ilişkin İngilizceye tercüme edilen "The Church of Armenia" adlı eserinden, ibadetler, dini ve milli bayramlar ile Ermeni Kilisesi'ndeki

¹⁶ Yovhannes (John) Mamikonean, **John Mamikonean's History of Taron**, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.

¹⁷ Ghazar P'arpec'i', **History of Armenians**, (Çev. : Robert Bedrosian), Newyork 1985; P'awstos Buzandac'i', **History of Armenians** (Çev. : Robert Bedrosian), Newyork 1985; Sebeos, **Sebeos' History**, (Çev.: Robert Bedrossian), New York, 1985; Ghewond, **Ghewond's History**, (Çev. Robert Bedrossian), New Jersey, 2006; Smbat Sparapet, **Smbat Sparapet's Chronicle**, (Çev.: Robert Bedrosian, New Jersey 2005.

¹⁸ Carl Ferdinand Friedrich Lehmann Haupt , **Armenien einst und jetzt**, Berlin Behr 1910

¹⁹ Walter Bachmann, **Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan**, Dresden 1913.

hiyerarşik makamlar konularında istifade edilmiştir. Bu eser Ermeni Kilisesi'nin üst tepesinde görev yapmış bir ruhani liderin kendi inançlarını anlattığı önemli bir eserdir.²⁰

Faydalanılan diğer bir kaynak da editörlüğünü Richard Gable Hovannisian'ın yaptığı, "Armenian Baghesh/Bitlis and Taron" adlı çalışmadır. Kitapta toplam on iki makale yer almaktadır. Bunlar içerisinde Richard G. Hovannisian'ın kitaba başlık olan makalesinde Muş'un tarihi ve manastırın tarihiyle ilgili bilgilerden faydalanılmıştır. Diğer makalelerden birisi ise Robert H. Hewsen'in "Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush" adlı çalışmasıdır. Makalede manastırın ilk dönemlerinden Osmanlı'nın son dönemine kadar yaşanan tarihi süreci aktarmaktadır. Çalışmada Evliya Çelebi ve Lynch hakkında da önemli değerlendirmeler yer almaktadır. İkincisi, Levon Avdoyan'ın Ortaçağ'da derebeylik dönemini ele aldığı "Feodal Histories: Paying Court to the Mamikonians and Bagratunis of Taron" adlı makalesidir. Muş'un Ortaçağ'daki durumu ve manastırın bölge için önemine değinmektedir. Üçüncü olarak faydalanılan diğer bir makale Christina Manraci'nin Ermeni Manastırları ve kiliselerdeki mimari yapıyı ele alan "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush" adlı makalesidir. Surp Garabed Manastırı'nı diğer Ermeni kiliselerinden mimari olarak ayrı bir yere koyan Maranci,²¹ manastırın mimari yapısını detaylı olarak aktarmaktadır. Maranci, çalışma için çok önemli sayılabilecek Manastıra ait krokiye de yer vermiştir. Ayrıca kitaptaki diğer makalelerden de faydalanılmıştır.

Seyyahlar arasında Muş Surp Garabed Manastırı'nı 1893 yılında ziyaret eden İngiliz Henry Finnis Bloss Lynch'in 1901 tarihli Newyork basımlı "Armenia Travels and Studies" adlı eserinin ikinci cildinde manastırla alakalı önemli bilgiler yer almaktadır. Söz konusu eserde, Manastırın bilenen en eski resimleri yer almaktadır. Lynch, Manastırın coğrafi konumu, fiziki yapısı ve tarihi gibi pek çok konuda detaylı bilgiler aktarmaktadır. Trabzon, Van, Bitlis, Erzurum gibi vilayetleri ziyaret eden Lynch'in gezdiği yerleri en çok detaylandıran seyyahlar arasında olduğu söylenebilir.

²⁰ Malachia Ormanian, **The Church of Armenia**, (Fr. Çev.: Marcar Gregory), A. R. MOWBRAY & CO., LTD, London 1912.

²¹ **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (Ed.: Richard G.Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, ss. 122-123.

Aynı zamanda Osmanlı Arşiv belgelerinde de kendisiyle alakalı resmi yazışmalar da tespit edilerek çalışmaya yansıtılmaya çalışılmıştır.²²

24 Ağustos 1879 tarihinde Manastırı ziyaret eden İngiliz Seyyah Tozer'in 1881'de yayımlanan "Turkish Armenia and Eastern Asia Minor" adlı seyahatnamesinde, Surp Garabed Helvası'na ilişkin en eski bilgi yer almaktadır. Bu seyahatname, Surp Garabed Helvası hakkında çalışma için önemli bir alan açmıştır.²³

Ermenice kaynaklara gelince, doğrudan konuyla ilgili dört makale ve bir ansiklopedi maddesinden oluşmaktadır. Surp Garabed'i konu alan Ermenice yayımlanmış bu makaleler, özellikle Surp Garabed'le ilgili bilgilerin boyutunu görme açısından oldukça faydalı olmuştur.²⁴ Bu kaynaklardan, bunlara işaret ederek ve temin ederek ilgili yerlerin Türkçeye çevirisini yapan ya da kontrol eden Canan Seyfeli'nin katkılarıyla faydalanılmıştır. Ayrıca hem Ermenice kaynaklarla ilgili olarak hem de patrik, katolikos gibi Türkçede yaygın şekilde kullanılanlar haricindeki Ermenice isimlerin yazımında Seyfeli'nin oluşturduğu şu Batı Ermenice-Türkçe transkripsiyon metodu kullanılmıştır: u-a, p-p, q-k, η-t, t-y, q-z, t-e, p-ı, p-t', d-j, h-i, l-l, h-h', d-dz, l-g, h-h, ä-tz, η-ğ, ū-c, ū-m, j-y, ū-n, z-ş, n-o, z-ç, u-b, z-ç', n-r', u-s, l-v, u-d, p-r, g-ts, ı-v, p-p', p-k', o-o, f-f.

Osmanlı Arşiv Belgeleri, Osmanlı dönemine ilişkin, diğer kaynaklarda pek bulunmayan önemli veriler sağladı. Bu belgelere ulaşmak için Osmanlı Devleti resmi yazışmalarının yer aldığı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne bizzat gidilerek konuyla ilgili belge taraması yapıldı. Manastırla alakalı yüzlerce belge tespit edilerek

²² Henry F. B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, The Turkish Provinces, Longmans Green and Co., London, Newyork & Bombay 1901, ss. 165-180.

²³ Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co., London 1881.

²⁴ Keğam M. Patalyan, "Arevmdyan Hayasdani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", **Vem Hamahaygagan Hantes**, VIII (XIV) Dari, T'iv 2 (54), Abril-Hunis, 2016, ss. 1-32; Garen Mat'evosyan, "Mşo Sp. Garabed Vank'i Badmut'yan mi Trvak", **Badma-Panasiragan Hantes**, No 1, 2007, ss. 188-197; Sarkis Harut'yunyan, "Mşo Surp Garabed Yegeğetsu Başdamunk'ayin Nah'ahimk'eri Yev S. Garabedi Gerbarn iad Joğovrtagan Avantut'yan", **Hayots Srperı yev Srpavayrerı Agunk'nerı, Diberı, Başdamunk'ı**, Yerevan, 2001, ss. 21-28; Anahid Pağtasaryan, Yevkine Tilanyan & Garine H'utabaşyan, "Surp Garabedin Nvirvadz Hay Hokevor Yev Joğovrtagan Yerkerı (Panasteğdzagan yev Yerajşdagan Pağatriçnerı K'nnut'yun)", **Hayots Srperı yev Srpavayrerı Agunk'nerı, Diberı, Başdamunk'ı**, Yerevan, 2001, ss. 29-38; V. Vartanyan & A. Zaryan, "Mşo S. Garabed Vank'", **Haygagan Sovedagan Hanrakidaran**, Hador 7, Yerevan 1981, s. 660.

bunlar arasında konunun sınırlandırılması gerekliliğinden önemli olanları ayıklanarak okundu. Çalışmada en zahmetli ve en çok zaman alan aşama, belgelerin tespiti ve transkripsiyonu olmuştur. Belgelerin incelenip okunmasında pek çok yazım yanlışlığı tespit edildi. Tespiti yapılan yanlışlar düzeltme yoluna gidildi. Yanlış tasnif edilen belgeler ayıklanıp yeniden sınıflandırıldı. Aynı konuyla alakalı yazışmalarda görünenden daha çok sayfa okundu. Ancak sonuç kısmının olduğu sahifenin eksik veya yanlış tasnif edildiği fark edildi. Tespit edilen eksiklikler ve yanlışlar giderildi. Arşiv belgelerinde dipnotlarda kısaltmalar kullanıldı. Buna göre sırasıyla BOA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi), A. MKT. UM (Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilâyat) ve belge numarası yazılarak gösterildi. Daire kalemlerinde kısaltmaya gidildi. Tam adlar çalışmanın başında kısaltmalar başlığında verildi.

Çalışmada faydalanılan yazılı kaynaklar ve Osmanlı Arşiv belgeleri yanında, çalışmaya önemli katkısı olan, yerinde yapılan gözlemleri destekleyen ve tartışma imkanı doğuran “kaynak kişilere” başvuruldu. Kaynak kişilerin, yaşlı ve bölgeyi iyi bilen ve aktarma gücü olan insanlarından olmalarına dikkat edildi. Kaynak kişilerle görüntülü görüşme kaydı gerçekleştirildi. Bunlar içerisinde 2013’te 103 yaşında olduğunu ifade eden Ömer Dinlemez, Manastırı bir bütün olarak gören son şahitti. Manastıra ait eski fotoğraflarda yer alan birimler ve işlevleri hakkında önemli bilgiler verdi. Dinlemez’in Manastırın fiziki yapısı, tarihi ile ilgili verdiği bilgilerin araştırmada ulaşılan bulgularla karşılaştırıldığında örtüştüğü görüldü ve yazılı metinleri hayal etme gücünü artırdı. Ayrıca yazılı kaynaklarda anlaşılmayan veya bulunmayan önemli bilgilerle katkı sundu. Kaynak kişiler, Surp Garabed Manastırı’nın bulunduğu yerleşim yeri başta olmak üzere Muş, Solhan ve Karlıova’da aralarında manastırın yıkılmadan önceki halini görenlerin bulunduğu kişiler olmuştur.

Çalışmada ulaşılan bütün kaynaklar dikkate alınarak olanı olduğu gibi aktarmaya gayret göstererek Surp Garabed Manastırı’nı bir bütün olarak anlama hedeflendi. Elde edilen veri, bilgi ve belgeler çalışmaya yansıtılırken objektif olunmaya gayret edildi. Farklı kaynaklara yer verilen çalışmada daha çok Ermeni ve Hıristiyanlar için önemli olan bir ruhani merkezi yine onların gözüyle ve kaynaklarıyla ortaya koymaya azami önem atfedildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR MERKEZ OLARAK MUŞ SURP GARABED MANASTIRI

Bugün Çengelli Kilisesi olarak bilinen Muş Surp Garabed Manastırı Muş ili sınırları içerisinde yer alan en eski Ermeni manastırlarındandır. Muş merkezine 48 km, Bingöl/Solhan ilçesine 23 km uzaklıktadır. Manastır, konum itibariyle önemli geçiş güzergâhlarında yer alır. Kuzey doğusunda Ecmiyadzin Katolikosluğu; doğusunda Ahtamar Katolikosluğu ile iç Anadolu'ya kadar köprü görevi gören idari bir ruhani merkez olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerine kadar ruhani merkezlik rolünü korumuştur.

Muş Surp Garabed Manastırı IV. yüzyılda Ermenilerce kurulmuş bağımsız Apostolik (Elçisel) Ermeni Kilisesi bünyesinde bir merkezdir. Krikor Lusavoriç tarafından kurulan manastır, hem Muş'un hem de Ermenilerin ilk manastırlarından biridir.

Garabed isminin Ermeni manastır ve kiliselerine isim olarak kullanılmasının yaygın olduğu görülmektedir. Türkiye'de aynı adı taşıyan başka manastır ve kiliseye rastlamak mümkündür. Bunlardan hala ayakta olan İstanbul Surp Garabed Kilisesi ve Kayseri Surp Garabed Manastırı ile bugün herhangi bir kalıntısı bulunmayan veya büyük oranda tahrip edilmiş ancak kaynaklarda ismine rastlanan Bingöl Kiğı

ilçesindeki Surp Garabed Kilisesi, Havlor Surp Garabed Manastırı (Tunceli) ile Van il sınırları dâhilinde Van Gölü kıyısında yer alan iki adet kilise örnek olarak yeterlidir.²⁵

Yerli ve yabancı kaynaklarda manastırın çok çeşitli isimlerle adlandırıldığı tespit edilmiştir. Bunlar; Muş Surp Garabed/Karapet (Muş Surp Garabed/Surp Garabjet) Klagavank, İnnagnianvank, Saint Charles Monastery, the Holly Precursor, Çanlı Manastırı, Muş Sultanı Surp Karapet Manastırı²⁶, Amrdolu Manastırı²⁷, Deyr-u Çengel ve Çengelli Kilise bunlardan bazılarıdır. Bu isimlerden de anlaşıldığı üzere hem manastır olarak hem de kilise olarak meşhur olan bu ruhani merkez kaynaklarda da iki şekilde hem kilise (Erm. yekeğetsi, İng. church, Alm. kirche) hem de manastır (Erm. vank, İng. monastery, Alm. Kloster) olarak anılmıştır.

Osmanlı arşiv belgelerinde ise okuma farklılıklarının araya girmesiyle isim şekilleri çok daha artmıştır. Osmanlı döneminde Çanlı Manastırı olarak anılan manastır bazı belgelerde farklı olarak Muş Surp Garabed/ Surp Karapet²⁸ manastırı olarak yer almıştır. Ancak yazım yanlışlığı olabileceği ve olası okuma biçimlerinden, yani Canlı, Çaklı ve Caklı gibi okunabileceğinden hareketle aynı manastıra ait olan yeni ve önemli belgelere ulaşılmıştır.²⁹ Bu olası okuma varyantlarına göre diğer isimler³⁰ üzerinde yapılan araştırmalar da çalışmaya katkısı olacak sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Ruhani bir merkez olan Muş Surp Garabed'in Ermeni Kilisesi'nin ilk merkezlerinden birisi olması nedeniyle çok uzun bir tarihsel sürece rastlaması nedeniyle genel Ermeni tarihi ve Ermeni Kilise tarihine paralellikler taşıması akla uygundur. Ayrıca bölgede önemli bir ziyaret yeri olması hem Ermeniler hem de batılı ya da bölge halkı için geçerliliğinin bulunması dikkat çekici bir husustur. Ermeniler için kuruluş itibarıyla tarihsel önemi yanında kadim bir eğitim kurumu olması, hem dini hem de kültürel anlamda bir eğitim merkezi olmasını sağlamıştır. Çalışmada bu

²⁵ Walter Bachmann, **Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan**, Dresden 1913, s. 29; Antranik, **Dersim: Seyahatname**, (Çev.: Payline Tomasyan), Aras Yayınları, İstanbul 2012, s. 76.

²⁶ V. Vartanyan & A. Zaryan, "Mşo S. Garabed Vank", **Haygagan Sovedagan Hanrakidaran**, Hador 7, Yerevan 1981, s. 660. Bu ansiklopedi maddesine dikkat çeken ve çevirisinde yardımcı olan Doç. Dr. Canan Seyfeli'ye teşekkür ederim.

²⁷ Robert H. Hewsen, "Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 59.

²⁸ BOA, HR. MKT. /35-38.

²⁹ BOA, DH. İD. /30-8.

³⁰ BOA, DH. ŞFR. /162-68.

hususlar dikkate alınarak bu bölümün konusu üç ana başlık altında işlenmiştir. Bunlar sırasıyla “Tarihsel Süreçte Muş Surp Garabed Manastırı ve Çevresi”, “Muş Surp Garabed Manastırının Bölgedeki Yeri ve Önemi” ve “Eğitim ve Kültür Merkezi Olarak Muş Surp Garabed Manastırı” şeklindedir.

1.1. Tarihsel Süreçte Muş Surp Garabed Manastırı ve Çevresi

Muş, Ermeni tarihinde Daron-Taron ismiyle anılan bölgenin içinde yer almaktadır ve Muş Surp Garabed öncelikle Ermeniler için bölgedeki en önemli merkezdir. Bu merkezin tarihsel sürecini anlamanın yolu öncelikli olarak Ermeni tarihi, Ermeni Kilise tarihi ve Taron/Muş tarihini irdelemekten geçmektedir. Bunu da bölgede Hıristiyanlığın yayılışı ve Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulüyle başlatmak uygun olur.

Hıristiyanlığın yayılışı doğuşundan itibaren şehirlerden kırsallara doğru bir seyir izlemiş ve III. yüzyıldan itibaren köylerde kilise ve manastırlar inşa edilmeye başlanmıştır.³¹ Ancak kiliseler, tek başlarına toplumun ihtiyaç duyduğu Hıristiyan din adamı yetiştirmede yetersiz kalmıştır. Aynı zamanda toplumun dini, içtimai ihtilaflarını giderme noktasında da çözüm üretmekte aciz kalması üzerine kilisenin yerine, daha sağlam bir kurumun teşkil edilmesi ihtiyacı doğmuştur. İhtiyaca binaen V. ve VI. yüzyıllardan itibaren manastırlar inşa edilerek buralarda eğitim verilmeye başlanmıştır

IV. Yüzyıl başlarında Ermenilerin yaşadığı coğrafyaya, bu arada ilk önce Muş’a Hıristiyanlığın gelişi etkili bir şekilde olmuştur. Aziz Krikor Lusavoriç’in dini lidere ve Muş’daki bu bölgenin de dini lider ailesine ait araziye dönüşmesi fazla sürmemiştir. Bu nedenle Muş Surp Garabed’in tarihini Hıristiyanlığın bölgede yayılması ve ilk kiliselerin kuruluş dönemine, yani IV. Yüzyılın ilk yıllarıyla başlatmak uygun olur. Ayrıca Osmanlı’nın son dönemine kadar ayakta duran manastırın tarihsel süreci hem çok uzundur hem de çok farklı yönetimlerin idaresi altında bulunmuştur tarih boyunca. Çalışmada bu hususlara dikkat edilerek Muş Surp Garabed’in tarihsel süreci, “Hıristiyanlık Öncesi Pagan Merkezi Pagan Merkezi olarak “Aştışat” ” , “Bölgede Hıristiyanlığın Yayılışı ve Muş Surp Garabed Manastırı’nın

³¹ H. Bihlmeyer-H. Tuchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık**, (Çev.: Antun Görel), Güler Matbaa, İstanbul 1972, s. 81.

Kuruluşu: Aziz Krikor Lusavoriç (301-325)”, “IV-XI. yüzyıllarda Farklı Yönetimler Altında Muş Surp Garabed Manastırı” ve “Malazgirt’ten Osmanlıya Kadar Muş Surp Garabed Manastırı (1071-1514)” başlıkları altında ele alınmıştır.

1.1.1. Hristiyanlık Öncesi Pagan Merkezi Olarak “Aştişat”

Surp Garabed’in bulunduğu bölgenin adı Ermeni klasik metinlerinde Aştişat diye isimlendirilmiştir. Bölgedeki önceki dini inanış ve ritüeller hakkında genel bilgiler verilmesinin Manastır tarihinin etraflıca anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda pagan dini merkezi olan ve Hristiyanlık döneminde de bu merkezliğini devam ettiren Aştişat ile Aştişat’a bağlı pagan tapınaklarını ele almak konunun anlaşılmasını sağlamada önemlidir.

Aştişat, Muş merkeze 32 km uzaklıkta bulunan Yücepe köyünde yer alan en eski pagan dönemi tapınım merkezidir. Günümüzde kalıntıları hala ayakta olan tapınak, Aziz Krikor’un kiliseye dönüştürmesine rağmen merkez olma özelliğini, kadim geleneklerini Hristiyanlık döneminde de sürdürmüştür.³²

Erken dönem vakanüvislerinden Akatankeğos, Muş’ta Vahevanyan (Vahagn) adında, pek çok kralın gümüş ve altın gibi değerli sunular yaptığı zengin bir tapınak kompleksi olduğunu söyler. Ermenistan’da sekiz tapınaktan bahseden Akatankeğos, Murat nehri yakınlarında Karke dağı üzerinde Yaştişat’ta Dragon-handler (Ejderha tebiyecisi) diye isimlendirilen Vahagn’a tahsis edilmiş bir tapınak vardı. Ayrıca Altın Ana (Anahit), Astğik’e adanmış iki sunak vardı³³ Seyfeli, klasik Ermenicede *Yaştişat* biçiminde geçen Aştişat isminin Vahevanyan Tapınağını tanımlayan bir isimden türediği görüşündedir. O, bu görüşünü, Akatankeğos’un aynı tapınağı “Büyük Ermenistan kralları için bir kurban yeri (*yaštits teğik*)” diye tanımladığında kurban anlamındaki *yašt* kelimesini kullanmasından hareketle söylemiştir.³⁴ Dolayısıyla Yaştişat, kurban sunma anlamındadır.

Erzincan, Dvin (Erivan’ın güneyi) ve Muş yoğun olmak üzere pagan dönemi Ermenilerinin önemli sekiz tapınağı bulunmaktaydı. Bunlar, Anahit, Aramazd,

³² Canan Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, Çizgi Yayınları, Konya 2015, s. 55.

³³ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, s. 55.

³⁴ Canan Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, **O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 30, Samsun 2011, s. 174.

Asdğik, Barşamin, Mihr, Nane ve Vahagn isimli tanrılara adanmıştı.³⁵ Astğik ve Vahagn tapınakları Ermenistan'ın geleneksel başrahipleri olan Vahevuni sülalesinin denetimindeydi.³⁶ Aştişat'ın önemi Hıristiyanlığı kabul sonrasında da devam etmiştir. Hem krallık için hem de din adamı ailesi için ehemmiyetini korumuştur. Aştişat Aziz Krikor'un ilk dönüştürme faaliyetleri, ilk kilisenin oraya yapılması, topraklarının Aziz Krikor ailesine yurtluk olarak verilmesi ve şehitlik oluşturulması gibi dini özellikleriyle önemini devam ettirmiştir.³⁷

Ermenilerin en önemli üç pagan tanrısı Vahagn, Asdğik ve Anahit'e adanmış Aştişat (Yüce-tepe) tapınağı ile onun batısında daha sonra kurulan Surp Garabed manastırının tapınak devletlerine bağlı olduğu tahmin edilmektedir. Tapınak devleti kısaca devlet sınırları içerisinde bulunan tapınak hiyerarşisi tarafından özerk bir statü ile yönetilen bölgelerden oluşmaktaydı. Buna göre tapınağın sahip olduğu geniş topraklarda, tarım ve hayvancılıkla uğraşan binlerce köylü çalışırdı. Tapınağın iç işleyinde de rahip, rahibe veya keşişlerin yeteneklerine göre görev paylaşımının yapıldığı devasa bir sistem teşkil edilmişti. Yılın belli zamanlarında ziyaretçilerin ilgisini çekecek büyük organizasyonlar gerçekleştirilmekteydi.³⁸ Söz konusu tapınak organizasyonunun doğal olarak gelirlerinin de azımsanmayacak düzeyde olduğu tahmin edilebilir. Tapınak devletinin organizasyon şemasına yakın bir teşkilatlanma kuran Surp Garabed'in de bu teşkilat geleneğini devam ettirdiği söylenebilir.

İlk dönem vakanüvüstlerinin Aştişat'a ilgisini çeken en önemli neden şüphesiz Aziz Krikor'un ilk kiliseyi kurduğu yer olmasıdır. Akatankeğos, Krikor'un Kayseri'den takdis olup dönerken Aştişat'ta Anahit-Vahagn-Astğik üçlüsüne adanmış Vahevanyan tapınağında düzenlemeler yaptığından ve kiliseler kurduğundan bahseder.³⁹

Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım" isimli makalesinde Hıristiyanlık öncesi Ermeni dini merkezlerini saymış ve bu çalışmaya konu olan bölgeyi "*Vahevanyan bölgesi dediğimiz Taron (Muş)*

³⁵ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, s. 31.

³⁶ Hewsen, "Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", s. 48.

³⁷ Canan Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım", **D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XI, Sayı 2, Diyarbakır, 2009, s. 15.

³⁸ Hewsen, "Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", s. 48.

³⁹ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, s. 99.

eyaletinde Aştişat ve İnnaknyan” şeklinde vermiştir. Birbirine yakın olan bu iki merkezden ikincisi doğrudan Surp Garabed Manastırı ve bölgesiyle alakalıdır. Seyfeli, İnnagnyan ile ilgili dipnotta şu açıklamayı yapmıştır: “İnnaknyan, günümüz Muş ve Bingöl topraklarının bir kısmını içine alan Taron eyaletinde bir yerleşim yeri idi. Bu yerleşim yerine dair VII. Yüzyıl kronikçisi Zenob Glak Asori’nin bahsettiği Gisane ve Demetr isimli tanrılardan V. Yüzyıl Ermeni kaynaklarında bahsedilmez. Hatta onların Aştişat ile ilgili Aziz Krikor’un faaliyetlerini Zenob bu iki tanrı ve onların tapınaklarının yıkılıp azizlerin ve şehitlerin anıtlarına dönüştürülmesi şeklinde sunmaktadır. Bu durumda Aştişat ile İnnaknyan’ın birbirine yakın iki yerleşim yeri olduğu düşünülebilir.”⁴⁰ Ancak yapılan alan araştırmasında da İnnagnian ile Aştişat arası yaklaşık 48 km mesafe olduğu tespit edilmiştir.

Zenop Glak söz konusu tapınakların, Kisan ve Demeter adlarında ikiz kardeşe adandığını söyler. Zenop’un aktardığı efsaneye göre ikizlerin Muş’a geliş hikâyesi şöyledir: “kasabada Demeter ve Kisan kardeşlerin bakır heykeli dikilmişti. Ortaçağ destansı geleneğine göre Kral Vağarşak döneminde bu kardeşler Hindistan’dan Ermenistan’a kaçtılar ve yıllarca iktidarlığı sürecekrallığın topraklarına yerleştiler. Burada Ejderha Kalesi’ni inşa ederek Aştişat putlarına yer verirler. Kral on beş yıl sonra ikiz kardeşleri Daron’daki çocukları Gur, Muostes ve Hori’yi Kor, Madt ve Hores köylerine yerleştirir. Daha sonra üç kardeş Karçem dağına tırmanarak bir kale inşa ederek Kisan ve Demeter adında da iki put yaparlar...”⁴¹

Hindistan’dan Anadolu’ya yanında bir toplulukla gelen prens ikizlerin, Muş’ta ilk tapınak merkezleri inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Hintlilerle yerleştikleri köylerde 15 yıl boyunca kaldıkları ve sonra bir entrikayla öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Kardeşlerin yaşadıkları Karke dağı Aziz olarak addettikleri Kisan ve Demeter’in anısına tapınak inşa ettikleri anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım”, s. 15, 42n.

⁴¹ Sarkis Harut’yunyan, “Mşo Surp Garabed Yegeğetsu Başdamunk’ayin Nah’ahimk’eri Yev S. Garabedi Gerbarn iad Joğovrtagan Avantut’yan”, **Hayots Srperi yev Srpavayrerı Agunk’nerı, Diberı, Başdamunk’ı**, Yerevan, 2001, s. 21. Bu makaleye dikkat çeken ve çevirisinde yardımcı olan Doç. Dr. Canan Seyfeli’ye teşekkür ederim.

1.1.2. Bölgede Hristiyanlığın Yayılışı ve Muş Surp Garabed Manastırı'nın Kuruluşu: Aziz Krikor Lusavoriç (301-325)

Ermenilerin din değiştirme sürecine ilişkin geleneksel kabul vakanüvis Agatengeğos'a dayandırılan görüşür.⁴² Buna göre Ermeni Kral Hosrov (II. Hosrev olabilir) Sasanilere karşı mücadele vermektedir. Ancak Pers hükümdarın hedefinde de Arşaguni hanedanlığı vardır. Arşagunileri içten yıkmak ister bunun için Anag (Hosrev'in kardeşi olabilir) adında uygun birini bulur. O'na büyük bir ödül vaad eder. Anag kendisine verileni fazlasıyla yerine getirecektir. Hem kralı hem de ailesinin büyük bölümünü öldürür. Ancak saraydakiler Anag'ı kaçmasına fırsat vermeden öldürürler.⁴³

Seyfeli, Horenatsi'nin bölgeyle ilgili Akatankeğos'un vermediği ayrıntıları verdiğini söyler. Bu bilgilere göre Krikor'un ataları, dönemin Ermeni krallık ailesi Arşakunilerle akrabalıkları vardır. Krikor'a bu doğrultuda Partlı anlamında Partev, Pahl'lı anlamında Pahlav denmektedir. Partlı geçmiş bütün Arşakunilerle akrabalığı belirtmekle beraber daha sonra oluşan Pahlavik geçmiş Ermeni Arşakunilerle akrabalığı göstermektedir. Ancak, Ermeni Arşakuni hanedanı ile Krikor'un ataları arasında iktidar ele geçirme konusunda sürtüşme yaşanmıştır. Söz konusu iktidar rekabetinin devam ettiği süreçte bahse konu gelişmeler yaşanmıştır. İktidarı taht mücadelesi, Krikor'un babası olan Anak'ın Ermeni Arşaguni kralı Hosrov'u öldürmesiyle farklı bir mecraya girmiştir.⁴⁴

Krikor'un babası Anak Partev, Ermeni Arşakuni kralı Hosrov'u suikastla öldürmesi için ailesiyle birlikte gönüllü olarak Sasani kralı Ardeşir (224-240) tarafından batıya gönderilmiştir.⁴⁵ Akrabalığı ve Sasani düşmanlığını kullanan Anak, Hosrov'un güvenini kazanarak ona en yakın konuma gelir. Bir av sırasında Hosrov'u öldüren Anak, ailesi ile birlikte kaçarken yakalanır ve hepsi katledilir. Sadece dadısı tarafından kurtarılan Suren (Krikor) kalır. Krikor'u Kayseri'ye götüren Hristiyan dadısı onu Hristiyanlık eğitimiyle yetiştirir. Ancak diğer tarafta da işler karışır. Hosrov'un öldürülmesiyle kaosa sürüklenen Ermenistan coğrafyasındaki hanedanlara

⁴² Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, ss. 56-57.

⁴³ Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, ss. 56-57.

⁴⁴ Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, ss. 46-47.

⁴⁵ Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, s. 47.

savaş açan Şapur (Şapuh) (240-270?) bölgeye girer ve Kral Hosrov'un ailesini katleder. Ermeni Arşakuni krallık ailesinden sadece küçük Dırtad (Tridates) ve kız kardeşi kurtarılabilir. Dırtad, Roma'ya kaçırılır ve bir kral olarak yetiştirilir.⁴⁶

Part soyluları arasındaki rekabet, hem Anak hem de Hosrov'un ailesini tamamen yok olma noktasına sürükler. Neyse ki her iki aileden de kurtarılan iki önemli aktör yeni bir rövanş için farklı yerlerde farklı amaçlar için bilendir. Dırtad, Roma'da kaldığı dönemde "atalarının dini" üzere yetiştirilir. Tutucu bir pagan inancıyla yetiştirildiğinden Hıristiyanlara karşı büyük bir nefret beslemektedir. Yıllar sonra Roma'nın desteğiyle babasının tahtını geri almak için Ermenistan'a dönen Dırtad Kayseri'de Anag'ın oğlu Krikor ile tanışır. Ancak gerçek kimliğinden habersiz olarak onu yanına alır ve yüksek mevkilere getirir. Kimliğini uzun süre gizli tutmaya özen gösteren Krikor, Eriza (Erzincan)'da Anahit tapınağına kurban sunma ayininde kurban takdimini rededer. Bunun üzerine işkenceye tabii tutularak Artaşat'taki derin kuyuya hapsedilir.⁴⁷

Ermeni tarihinin en önemli iki aktörünün bir araya gelmesi aynı zamanda Ermeni Hıristiyanlık tarihinin de en önemli olayı ve karşılaşmasıdır. Bölgede oynayacakları rollerle Ermenilerin günümüze kadar sürecek tarihini doğrudan etkilemiştir. Tarihsel süreçte bir toplumu böyle kısa sürede dönüştüren ender kişiliklerdendir Aziz Krikor. Bahis konusu iki akraba Ermenistan tarihini kalıcı olarak değiştirecektir. Küçük Pahlav, Krikor ismiyle vaftiz edilip Hıristiyan olarak yetişerek kralından farklı bir dine inanmaktadır. Öte yandan birbirinden habersiz iki düşman aileden kalan son çocuklar tamamen farklı inançlarda yetiştirildiler. Roma İmparatoru Diyokletyan (Diocletianus) döneminde tahtını alan Dırtad aldığı dini eğitim gereği en katı tutumunu Hıristiyanlara karşı sergileyecektir. Dırtad'tan önce gerçeği öğrenen Krikor, inancını büyük bir gizlilikle saklayarak kralın güvenini kazanmayı başarmıştır. Kutsal olarak gördüğü bu görevi uğruna bütün ailesini Kayseri'de bırakmıştır.⁴⁸ Akılcı hamleleriyle Dırtad'ın güvenini kazanan Krikor, artık dini devrimini yapacağı kritik zaman ve mekânı beklemektedir.

⁴⁶ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 47.

⁴⁷ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 90; Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, İstanbul 1997, s. 44.

⁴⁸ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 49.

Seyfeli'nin ifadesiyle "Grigor'un devrimini gerçekleştireceği metot dinidir. Bunun için gerekli zaman ve koşulları Trdat hazırlar."⁴⁹ Dırtad muzaffer olduğu bir savaş sonrasında Tanrıça Anahita'ya şükranlarını sunmak adına kurban verir. Krikor'dan da aynısını bekler. Nihayet Krikor'un yıllarca büyük titizlikle gizlediği inancını açığa vurma zamanı gelmiştir. Bunun üzerine Dırtad'ın kurban sunma teklifini reddeder. Beklemediği tepkiyi alan Dırtad, Krikor'a büyük işkenceler yapmaya başlar. İşkencelerle Krikor'u dininden döndürmeye çalışan Dırtad, bu girişimlerinden de sonuç alamaz. Ancak Krikor işkenceye tabi tutulduğu sırada Dırtad'ın Anak'ın oğlu olduğunu öğrenir. Artık Krikor'dan tamamen ümidini kesen Dırtad, baş düşmanını Hor Virap (derin kuyu) olarak bilinen yere hapseder. Kendisi de Eçmiadzin'e çekilir.⁵⁰

Aziz Krikor'un derin kuyuda hapsediği sırada Ermeni tarihinde "Hripsimyanlar" adıyla meşhur olmuş inançlı bir rahibe topluluğu bulunmaktadır. Roma imparatoru Diyokletiyen bu toplulukta bulunan Hripsime adındaki rahibeye aşık olur. Kendisiyle evlenmek ister. Ancak rahibe Hripsime imparatora eş olmayı kabul etmez. Kendisini ruhbanlığa adanmış bakireler topluluğu imparatorun kendilerine zarar vereceklerini düşündüklerinden Roma'dan kaçarlar. Sığınak olarak buldukları yeni yer Vağarşapat (Eçmiadzin)'tır. Ancak buraya gelmeden önce haberleri ulaşmıştır. Diyokletiyen'in talebi üzerine bakireleri yakalayan Dırtad da, Hripsime'ye aşık olur ve kendisiyle evlenmek ister. İmparatoru reddeden meşhur bakire Dırtad'ı da kabul etmez. Ruhbanlığını kararlı bir şekilde sürdürmek isteyen rahibeler topluluğu büyük işkencelere maruz kalır. En nihayetinde istediğini alamayan kral Hripsime ve Azize Gayiane ile birlikte bütün bakireleri öldürür.⁵¹ Bakirelerin öldürülmesinden sonra büyük psikolojik buhranlar yaşayan Dırtad, bu buhranlarını atlatmak için av partileri düzenler. Av esnasında cinnet hastalığına yakalanan kral kendisini hayvan olarak görmeye başlamıştır. Bütün hekim ve atalarının tanrılarına başvurmasına rağmen sonuç alamamıştır. Hastalığına derman bulamaz. Kralın hastalığı kız kardeşi Hosroviduht'u derinden sarsmıştır. Bir gün rüyasında kralın kurtuluşuna vesile olacak tek kişinin Hor Virap'ta tutulan Aziz Krikor'un olduğunu gören Hosroviduht, Aziz

⁴⁹ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 50.

⁵⁰ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 50.

⁵¹ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 50.

Krikor'un serbest kalmasını sağlar.⁵² Seyfeli'ye göre Hosroviduht rüyasında hastalığın yegane dermanını Aziz Krikor olarak görür fakat ilk önce tereddütte kalsa da rüyayı beş defa daha görmesi üzerine Artaşat'ta kimsenin sağ kurtulamadığı derin kuyudan 13-15 yıl sonra Krikor'u çıkartır. Kuyuda iken her gün bir ekmek atarak onun sağ kalmasını sağlayan yaşlı bir kadındır.⁵³

Kuyudan çıkarılıp Vağarşapat'a götürülen Krikor vaazlarını vermeye, öğretisini yaymaya başlar. Dırtad ve çevresindekiler yavaş yavaş iyileşirken Krikor'un vaazıyla Hıristiyanlığı kabul eden insanlar çoğalır. Bu arada Krikor Vağarşapat'ta (Eçmiadzin), İsa Mesih'in gökten indiği vizyonunu görür.⁵⁴ Gördüğü vizyonu hemen hayata geçirmeye başlayan Aziz Krikor, ilk iş olarak şehit edilen aizeler adına Eçmiadzin'de dört kubbeli üç şapel inşa eder.⁵⁵ Bu olaylardan sonra Hristiyanlığın yayılma süreci ivme kazanır.

Krikor'u Hor Virap zindanından kurtaran bir rüya⁵⁶ olmuştur. Zindandan çıkarılan Krikor, Tanrıçaların derman olamadığı krala çare bulur. Kralın zindana attığı kişi 13-15 yıl sonra yeniden aynı kral tarafından çıkarılarak en tepe mevkilere getirilir. Söz konusu hikayenin Yusuf kıssasına benzerliği dikkat çekmektedir.⁵⁷ Yusuf kıssasında da iktidar tarafından hapsedilen bir inançlı insanın, yine devletin yaşayacağı önemli krizin habercisi olarak Firavun'un defalarca aynı rüyayı görmesi gibi Hosroviduht da aynı rüyayı beş defa görmüştür. Her ikisinin rüyası da iki inançlının kurtuluşuna vesile olurken aynı zamanda devletin ve kralın kurtuluşuna da vesile olacak niteliktedir. Birinde Mısır büyük bir kıtlıktan kurtulurken diğesinde ise bir kralın kurtuluşu ile bir toplumun din değiştirerek kurtuluşuna yol açmaktadır. Dini hikâyelerde benzerlik olması dini referansların aynı kökenden olmasından kaynaklı

⁵² Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, ss.45-46.

⁵³ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 51.

⁵⁴ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 51.

⁵⁵ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 54.

⁵⁶ **Rüyalar**, insanların zaman ve mekân sınırlarını aştıkları bir yol olduğundan ilkel inaçlardan günümüze kadar rüya tecrübesi dinin temel kaynaklarından biri olmuştur. Hemen hemen bütün dinlerde, rüyaların gelecekte haber verdiği veya vahiy getirdiğine inanılmaktadır. Antik Babil, Mısır ve İsrail metinlerinde rüyalara sıkça başvurulduğu görülmektedir. Sınırların olmadığı rüyalarda, ölümler kendilerini gösterdiği gibi Tanrılar da gösterebilirler. Rüya'nın vahiyle ilişkisinin sağlanması/gaipten haber verme ihtimalinin artırılması için kutsal bir mabed veya kült yerinde uyumakla mümkün olduğuna inanılırdı. (Bkz. Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, Arasta Yayınları, Bursa 2000, ss.73-75.

⁵⁷ Rıza Beroje, **Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. Yusuf Kıssası**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Semineri, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2012, ss. 2-5.

olduğu düşünülebilir. Başarılı olan tüm hareketlerin izledikleri yol veya yöntem aynı olduğundan benzerlikler bulunmasının doğal olduğu kanaatine varılabilir.

Ermeni tarihinde büyük Dırtad olarak bilinen Arşaguniler (Arşaklar) Kralı III. Dırtad'ın Hıristiyanlığı Krikor Lusavoriç'in çalışmalarıyla 301 yılında devletin yegâne dini olarak kabul etmesiyle yeni din halk arasında yaygınlaştı.⁵⁸ Aslında ilk dönemlerde İnançlı Hristiyanlara zulmeden Dırtad, Krikor Lusavoriç'in onu iyileştirmesi üzerine iman etmiştir.

Efsaneye göre ruhani liderliği kabul etmeyen Krikor'u Ermeni soyluları ikna etmeye çalışır. Ancak bu sırada hem kral hem Krikor birer vizyon görürler. Vizyona göre Tanrı'nın meleği Dırtad'a: "*Gecikmeksizin Krikor'a kahanayapetlik ünvanını vermelisin, böylece o sizi vaftizle aydınlatmalı.*" der. Aynı melek Krikor'a da "*İsa tarafından sana emredilmişti.*" der. Tanrı'nın görevlendirdiği Krikor onaltı soylu ile Kayseri'ye gönderilir. Yanında Vağarşapat (Eçmiadzin) soylularıyla giden Krikor, katolikos Leondios tarafından takdis edilir. Başpiskopos olarak bölgeye döner.⁵⁹

Dönüş yolunda hızlı bir kurumsallaşma faaliyetine başlayan Krikor, Sivas'ta yanına aldığı piskoposlarla süreci başlatır. Muş'a geldiğinde, Murat nehrine yakın Toros sıra dağlarının karşısında Ermenistan kralları için kurban sunusunun yapıldığı Aştışat'ta Dragon-handler (Ejderha terbiyecisi-Vişapakağ-ejder kesilmiş) diye isimlendirilen Vahagn'a tahsis edilmiş tapınaklar bulunmaktaydı. Söz konusu tapınak günümüzde Muş il sınırına 32 km uzaklıkta bulunan Derik'te (Yüce-tepe köyü) yer almaktadır.⁶⁰ Hala ayakta olduğu tespit edilen yapının en eski tapınak olduğu tahmin edilmektedir.

Surp Garabed'in kuruluşuna ilişkin aktarılan efsaneye göre, Aziz Krikor Lusavoriç, Kayseri'den katırlarla getirdiği Vaftizci Yahya'nın cenazesini manastıra doğru getirmektedir. Katırlar Surp Garabed Katedrali'nin kurulacağı noktaya gelince hareketsiz kalırlar. Devamında tüm çabalara rağmen katırlar bir türlü hareket etmez. Bu durum karşısında büyük şaşkınlık yaşayan insanlara Tanrı'nın bir meleği görünür ve "*Tanrı burasını azizlerin ikamet yeri olarak tayin etmiştir*" der. Bunun üzerine Surp

⁵⁸ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 57.

⁵⁹ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 136.

⁶⁰ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 55.

Garabed'in burada inşaa edildiğini ve söz konusu olaydan sonra katırların durduğu noktanın o günden beri Çorehankist (katır durağı) olarak adlandırılmaktadır.⁶¹

Surp Garabed Manastırı'nın kuruluşu da tıpkı Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin gibi bir vizyona dayandığı görülmektedir. Aziz Krikor'un Tanrı'nın gösterdiği yerde peygamber Yahya'nın ve putperestlerce şehit edilen Aziz Atanakine (Athenogenes)'nin kutsal röliklerinin (kemik vs. kalıntıları) gömüleceği kutsal bir mekânı inşa etmekle görevlendirildiği söylenebilir.⁶²

Krikor, Murat nehrine yakın tapınakların yıkılmasına karar verir. Ancak Muş'ta kadim bir tapınak olan Aştışat'ta putperest inançlıların öfkesiyle karşılaşır. Büyük bir direnişle karşılaşan Krikor'un yardımına mucizevi bir rüzgâr yetişir. Böylece tapınak yerle bir olur.⁶³

Muş'un Karke dağında yer alan Demeter ve Kisan adlı tanrılara adanmış iki pagan tapınağı da yıkılarak yerine Surp Garabed kilisesi inşaa edilir.⁶⁴ Aziz Krikor, Kayseri dönüşünde yanında getirdiği Vaftizci Yahya ile şehit piskopos ve aynı zamanda kayınbiraderi Atanakine'nin kemiklerini getirmiş ve yapılan kiliseye yerleştirilmiştir. Akatankeğos'un ifadesine göre yıkılan eski tapınaklar üzerine ilk kilise buraya inşaa edilir. Ermeni Tarihinde en erken kurulduğuna inanılan kilisede kutsal üçlü adına şapeller inşa edilerek dini ibadetlere başlanır. Aziz Krikor, soyluları ve halkı burada vaftiz eder.⁶⁵

Söz konusu kaynaklardan Nina G. Garsoian'ın "Taron as an early Christian Armenian Center" adlı makalesinde IV. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Akatankeğos'tan bir alıntı yapmaktadır. Manastır için Muş'un kuzeybatısında

⁶¹ Polonyalı Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, (Çeviren ve Notlandıran: Hrand D. Andreasyan), Baha Matbaası, İstanbul 1964, s. 95.

⁶² Hristiyan bir aileden dünyaya gelen episkopos Atanakine, Sivas'ta doğmuştur. Vark Srbots, Sivas'ta Pitucto adındaki küçük bir kasabaya piskopos olarak atanan Atanakine'nin şehirdekilere musallat olmuş bir ejderhayı duaları ve asasıyla def ettiğinden bahseder. İmparator Diyokletiyân'ın zulmü döneminde Putlara tazim sunmayı reddettikleri için çıkarıldıkları mahkemece kafaları kesilerek idam edilirler. Aziz Krikor Lusavoriç, Dırtad ile tanışmadan önce Atanakine'nin kız kardeşi Mary ile evliydi. Kayseri'den dönmeden önce O'nun da kalıntılarını yanına alarak Muş'a getirip, Vaftizci Yahya'nın rölikleriyle beraber Klag'ın Manastırı'na gömdü. Ermeni Apostolik kilisesi yılda üç defa Atanakine anısına kutlama yapar. Bkz. www.araratian-tem.am/?page=holidays&id=1969 (Erişim: 06.06.2019)

⁶³ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, ss. 55-56.

⁶⁴ Vartanyan & Zaryan, "Mşo S. Garabed Vank'", s. 660.

⁶⁵ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 56.

Vahagn'ın putperest tapınaklarının (the shirine of the Zoroastrian) yer aldığını söyler.⁶⁶ Bunlar Muş'un kuzeybatısında Aştişat'ta yer alan tek tapınaktaki üç sunaktır. Seyfeli bunu klasik metinlere göre şöyle aktarmıştır: “*Vahevanyan kompleks bir tapınaktır. Akatankeğos orada yıkım esnasında üç sunak tapınağın ayakta kaldığını söyler. Bunlardan birincisi tapınaklar kompleksine ve bölgeye ismini veren Vahevanyan tapınağı idi. Diğerlerinden ikincisi Altın Ana (Anahit) 'nın altından binası (Voskehat Voskemavr dits) diye isimlendirilen tapınak, üçüncüsü ise Vahagn'ın eşi, odası (Seneak Vahagni) diye bilinen Astğik'in tapınağıydı.*”⁶⁷

Yukarıda hem Akatankeğos hem de Zenob Klag'tan aktarılan bilgiler ışığında eski bir pagan tapınak kompleksinin yıktırılıp yerine yapılan kilisenin Muş Surp Garabed Manastırı olduğunu Hewsen de ifade etmektedir.⁶⁸ Ayrıca Hıristiyanlık öncesi önemini Hıristiyanlık döneminde de sürdüren ve merkez konumunda olan Muş Surp Garabed Manastırı bölgede asırlardır merkeziliğini devam ettirmiş ve günümüze kadar ayakta kalabilmiş en eski kilisedir.

Daha sonra Dırtad tarafından ruhani rütbesini yükseltmek için Kayseri'ye gönderilen Azir Krikor, burada Leondios ve piskoposlar eliyle piskopos olarak takdis edilmiştir. Bu kilise rütbesi onu kendi coğrafyasında lider başpiskopos konumuna getirmiştir. Krikor Kayseri'den ayrılmış ve çoğunluğunu Sivas'ta yanına aldığı pek çok keşişle Muş'a gelmiş ve bölgedeki pagan tapınaklarını yıkmaya Aştişat'takilerden başlamıştır.

Manastırın muhtemelen ilk keşişlerinden olan tarihçi Zenop Klag, bu bölgede Kovars kasabasında putperest Ermenilerle inançlı Ermeniler arasında büyük bir din savaşından bahseder. Sonuçta Krikor Lusavoriç hepsini mağlup eder ve tapınaklarını yıkar, arazilerini manastırlara dağıtır. Kral ve soyluları Fırat (aslında kolu Murat) nehrinde vaftiz eder.⁶⁹

⁶⁶ Nina N. Garsoian, “Taron as an early Christian Armenian Center”, **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (Ed.: Richard G.Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, ss. 61-64.

⁶⁷ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, s. 174.

⁶⁸ Robert H. Hewsen, “The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (editör: Richard G. Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, s. 44.

⁶⁹ René Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev.: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 121.

Ermeniler, Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen ilk millettir. Hiç kuşkusuz bunda en önemli rolü Aziz Krikor Lusavoriç oynamıştır. İzlediği doğru stratejiyle önce kralın iman etmesine vesile olmuş ardından pagan rakiplerini kralın gücüyle alt etmiştir. Manastırlar gibi kurduğu dini kurumlarla Hıristiyanlığı yaymıştır.

Manastırla ilgili dile getirilmesi gereken önemli bir detay da Krikor'un Kayseri dönüşünde Aştişat tapınakları üzerinde kurduğu ilk kilisenin bugünkü Surp Garabed olduğudur.⁷⁰ Aynı zamanda bölgenin de ilk Hıristiyanlık merkezi olduğu anlaşılmaktadır. İlk kilisenin burada kurulması nedeniyle buranın ilk katolikoslük merkezi olmasa bile katolikoslük yetkisinin kullanıldığı ilk merkez olduğu ileri sürülebilir

1.1.3. IV-XI. Yüzyıllarda Farklı Yönetimler Altında Muş Surp Garabed Manastırı

Bournoutian, coğrafyanın bölge insanların kaderi üzerinde ne kadar önemli olduğunu şu ifadelerle aktarır: “*Coğrafyanın halkların tarihindeki belirleyiciliği, hiçbir yerde buradaki kadar yoğun yaşanmamıştır*” ve istilacıların kapsama alanı dışında kalan Japonya örneğini verir. Devamında “... *Asya ve Avrupa arasında benzersiz konumuyla, istilacıları cezbetmiş ve uzun süreli işgallere sahne olmuştur.*” değerlendirmesi yapar. Ancak buna rağmen halkın ticari faaliyetlerle zenginleşme imkânı yarattığını, kültürel açıdan da toplumun gelişmesine katkı sağladığını vurgular.⁷¹

Pers ve Ermeni tarihi sıkı bir şekilde iç içe geçmiştir. Ermenilerin tarihini muhakkak anlamda Pers tarihiyle okumak gerekmektedir. İlk dönemlerden itibaren Ermenilerle aynı coğrafyayı en uzun süre paylaşan hiç kuşkusuz İranlılar olmuştur.⁷² Dolayısıyla bölge tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için hem Roma-Bizanslıların hem de Part-Pers-Sasanilerin bölgeye ilişkin tarihine dikkat edilmesi gerekir. Pers ve Bizans tüccarları, Muş'u ticaret yolu olarak kullanmaktaydılar. Hıristiyanların büyük çoğunluğu Perslere bağlı sınır bölgelerinde yaşamaktaydı. Bölge Perslere bağlı Ermeni

⁷⁰ Hewsen, “Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası”, s. 52.; Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 95.

⁷¹ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 15.

⁷² Josef Wiesenhöfer, **Antik Pers Tarihi**, (Çev.: Mehmet Ali İnci), Telos Yayınları, İstanbul 2003, s. 176.

derebeylerinin kontrolündeydi. Bunlar, *nakharar (satraplar)* olarak adlandırılan soylu ailelerdi. Pers krallarına vergi ödemekle yükümlüydüler. Persler, derebeyliklerdeki ordu komutasını da *ısbared* adındaki Muş'ta yerleşik Mamigonyan sülalesinden komutanlara devretmişlerdir.⁷³

Persler, Ermenileri Hıristiyan dünyasından uzaklaştırmak için Ermeni Kilise liderlerini tayin etmeye başladılar. 431'de Efes Konsili'ne Ermenilerin ruhani merkezi Eçmiadzin Kilisesinden katılım olmaması, Perslerin, Ermenileri Hıristiyan dünyasından uzaklaştırma politikasında başarıya ulaştıklarını göstermektedir.⁷⁴

Sasaniler, Ermenilerin dini inançlarına ve kiliselerine direkt müdahaleyi ilk dönemlerinde yapmadılar. II. Yezdgerd'in 439'da tahta çıkmasıyla bu durum değişti ve Ermenilere Zerdüştilik dayatıldı. Bunun sonucunda bölgeye Zerdüşti rahipler gönderildi.⁷⁵ Ancak işler istenildiği gibi gitmedi. Bu durum karşısında Ermeniler Vartan Mamigonyan liderliğinde Perslere karşı büyük bir isyan başlattılar. Başlangıçta aralarında Oğagan (Mercimekkale, Muş'ta)⁷⁶ gibi stratejik yerleri Perslerden alsalar da bu uzun sürmedi.⁷⁷ 451'de, Avarayr Savaşı'nda Vartan'ın ordusu yenilgiye uğratıldı. Ermeniler için bir ölüm kalım mücadelesi olan bu savaş ve çatışmalar otuz yıl boyunca devam etti. Savaş'ta ruhban sınıfının etkin olmasından dolayı daha çok dini tandaslı bir savaş olduğu söylenebilir.⁷⁸

Ermeniler için büyük önem arz eden prens Vahan Mamigonyan ile ilgili efsaneleşmiş bir destan söz konusudur. Anlatıya göre 603'te Hüsrev, Manastıra bir ordu göndermiş ve bunun sunucunda pek çok keşiş öldürülmüştür. Muş'un ihtiyar prensi Muşeg Mamigonyan, yerine geçecek olan Kayl Vahan Mamigonyan'ı yanına çağırır. Onu Sasanelere karşı direnişi örgütlemekle görevlendirir. Kendisi de Oğagan (Mercimekkale) veya Oğgan kalesine kapanır. Muş şehri Hüsrev'in yeğeni Mihran'ın kontrolüne geçer. Vahan ise Sasani ordusuna sürekli izlediği farklı savaş taktikleriyle

⁷³ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 124.

⁷⁴ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 670.

⁷⁵ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 70.

⁷⁶ **Oğagan**: Günümüzde Muş ilinin merkezine bağlı olan Mercimekkaledir. Merkeze 22 km mesafede bulunan yerleşke Erzurum- Muş karayolu bağlantısı üzerinde bulunmaktadır.

⁷⁷ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 192.

⁷⁸ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 9.

darbe vurur. Elde ettiği ganimetleri de Ođnut⁷⁹ kalesine getirir. Bunlar arasında çok sayıda Pers atı da bulunmaktadır.⁸⁰

Yüz yaşını geçkin iken ölen Muşeğ Mamigonyan'ın yerine Muş nakhararı olarak Kurt Vahan geçer. Hüsrev kısa sürede Kurt Vahan direnişini bastırmak üzere amcası Vahtang'ın komutasına yeni bir birlik gönderir. Ancak Vartan O'nu da bozguna uğratarak bütün ganimeti alır ve hepsini Muş'un ruhani merkezi olan Muş Surp Garabed Manastırı'na yollar.⁸¹

Vahan Mamigonyan, ani baskınlar yaparak düşmanına ağır zayıat verdirdiğinden kendisi için "Kurt" lakabı kullanılmıştır. Pers komutanın kendisine hakaret etmek için "Kurt" diye çağırması üzerine "*Evet, o lakap bana tamamıyla uyuyor zira geceleri ansızın gelir düşmanı boğazlar ortadan kaybolurum.*" dediği anlatılır.⁸² Sürekli mücadele ve savaşlarla geçen seksen yılın sonunda ölü. Cenazesi Klagavank olarak da adlandırılan Muş Surp Garabed Manastırı'na gömölür.⁸³ Vahan Mamigonyan gibi Ermeni tarihinde önemli bir aktörün mezarının bulunduğu yer olan bu mabet, aynı zamanda babası Muşeğ ve oğlu Sımpat'ın da mezarlarının bulunması, Ermeniler için ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Bir diğer önemli husus ise savaşlardan elde edilen ganimetlerin manastıra gönderilmesinin buranın her yönüyle Ermeniler için merkezi bir konumda olduğunu kanıtlamasıdır.

Yine Mamigonyan sülalesinden Vahan Mamigonyan, kalabalık Pers ordularına karşı koyamayacağından daha çok gerilla savaşı yürütmüştür. 482'de Pers ordusu sonuç alamaz. Pers sarayı iç çekişmelere sahne olur. Vahan, Sasani kralı Valaş'ın yanında yer alarak takviye birlik gönderir. Verdiği destek kendisine marzpanlığı getirir. 484'te Perslerce *marzban* (*yönetici*) olarak tanınan Vahan en az yirmi yıl bu bu görevde kalır.⁸⁴ Perslerin Zerdüştiliği dayatma politikası, sonuca ulaşamadığı gibi aksine parçalı halde bulunan Ermenileri, Perslere karşı Muş Surp Garabed'in koruyucusu Mamigonyan sülalesi etrafında birleştirir.

⁷⁹ Söz konusu kale Bingöl Karlıova ilçe sınırları içerisinde yer alır. Halk arasında hala Oğnut olarak bilinir. Yeni adı Göynük'tür.

⁸⁰ Sebeos, **Sebeos' History**, (ev.: Robert Bedrosian), New York 1985, Böl. 1.

⁸¹ Sebeos, **Sebeos' History**, Böl. 1.

⁸² Yovhannes (John) Mamikonean, **John Mamikonean's History of Taron**, (ev.: Robert Bedrosian), New York, 1985, Böl. 3.

⁸³ Mamikonean, **John Mamikonean's History of Taron**, Böl. 3.

⁸⁴ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, ss. 266-267.

Perslerle geçen bu mücadele döneminde Hristiyanlığı ilgilendiren başka bir konu vardır: 451’de monofizit ve diofizit öğretisinin görüşüldüğü Khalkedon’a (Kadıköy) 451’de Vartan’ın yenilgisiyle sonuçlanan Avarayr mücadelesi nedeniyle katılım sağlanamamıştır.⁸⁵

Efes ve Kadıköy Konsillerine katılmayan Ermeni kilisesi zamanla Hristiyan âleminden uzaklaşmıştır. Başlangıçtan itibaren müstakil bir kilise olan Ermeni kilisesi, 449’de Efes Konsili’yle bağımsız hale gelmiştir.⁸⁶ Bizans’ın, Ermenileri sürekli İstanbul patrikliğine bağlı olmaları yönündeki baskıları, Pers egemenliğindeki Ermenileri bıktırması olacak ki baskıyı sonlandırmak için 608 ve 609 yıllarında tamamen İstanbul’dan ayrılarak müstakil milli Apostolik kilise haline gelmiştir.

533’te Hüsrev olarak bilinen Anuşirvan Pers imparatorluğunun iç barışını tahkim ettikten sonra, Bizans İmparatoru Justinyen’le barış sağladı.⁸⁷ Ancak barış dönemi uzun sürmedi. Sürekli el değiştiren Muş’un idaresi, 628’de Heraklius’a geçti. Heraklius bu dönemde, Mamigonya sülalesi yerine Teotoros Rışduni sülalesine idareyi teslim etti.⁸⁸

Asırlarca Bizans ve Pers hâkimiyeti altında kalan bölgenin, VII.Yüzyıldaki yeni hâkimi artık Müslüman Araplardı. İki asırdan fazla hüküm sürecek olan Müslümanlar döneminde Ermeni tarihçilerin de teyit ettiği üzere inançları dolayısıyla gayrimüslim halka zulmedilmemiştir.⁸⁹ Bu dönemde daha serbest yaşayan Hristiyanların savaşların yaşanmadığı uzun bir dönem geçirdikleri söylenebilir.

650’de Şam Valisi Muaviye, Ermenistan’a büyük bir kuvvet gönderdi. Ancak Rışduni, Araplarla uzlaşma yoluna gitti. Rışduni’nin Şam’la yaptığı anlaşma gereği vali Muaviye’nin korumasına alındı. Muaviye’nin halifeliği döneminde de devam eden iyi ilişkiler, 705’te Hazarlara karşı Araplara destek olan Ermenilere özerklik

⁸⁵ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 157.

⁸⁶ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 261.

⁸⁷ Gene R. Garthwaite, **Pers İmparatorluğundan Günümüze İran Tarihi**, (Çev.: Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2016, s. 98.

⁸⁸ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 79.

⁸⁹ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 84.

tanındı.⁹⁰ Bu rahatlama döneminde hem kiliselerin ve hem de şehirlerin surları tahkim edildi. Bu dönemde ilk defa Ermeni kilisesi esaslarının düzenlenmesine girişilebildi.⁹¹

Abbasiler, Pakraduni (Bagratuni) sülalesini destekleyerek yönetimde kalmalarını sağlamıştır. Pakraduni hanedanlığının yükselişi bu dönemde gerçekleşmiştir.⁹² Ancak Abbasi-Ermeni ilişkileri el-Mütevekkil'in vergileri artırmasıyla bozulur. Arapları, Muş'tan çıkarmak isteyen Ermeniler isyan bayrağı açar. Abbasilerin Türk komutanı Boğa el-Kebir, Muş'taki Ermeni birliklerini yenerek Ermeni soylularını başkent Samarra'ya getirir. Ancak isyanlar Muş başta olmak üzere Sason ve Van civarında devam eder.⁹³ Sonuçta, Arap egemenliğinin kırılmasıyla Muş'ta Pakraduni hanedanlığı kurulur.

İlk dönemlerde özellikle Muaviye ve Harun Reşit döneminde Hıristiyan Ermenilere daha toleranslı davranıldığı, ancak Abbasilerin son dönemlerinde özellikle el-Mütevekkil döneminde, sert politikalar izlendiği söylenebilir. Bizans ve Abbasiler, iç sorunları nedeniyle dışardaki gelişmelere odaklanamayacak kadar meşgullerdi. Samarra'ya götürülüp orda öldürülen Pakraduni Simpat'ın oğlu Aşod Pakraduni, izlediği denge politikasıyla hem Abbasilerin hem de Bizans'ın onayını alarak (885 veya 886) tacını giyer.⁹⁴ Pakradunilerin liderliğini Aşod'un kardeşi Apas, 953'e kadar üstlenir. Apas bayındır faaliyetlerine önem verir. Büyük manastırlar inşa edilir.⁹⁵ Bu karışık süreçte katolikos Ahtamar Adasına yerleşir ve bu Ahtamar'ın Katolikosluk merkezi olmasını sağlar.⁹⁶

Siyasi bir güç olarak yükselen Pakraduni hanedanlığının yurdun pek çok yerini bayındır hale getirdiği söylenebilir. Muş Pakraduni hanedanlığının yeni kolu prenslerin prensi Pakrad Pakraduni (830-851) tarafından kurulmuştur. Ancak Bağdat'ta tutsak edilen Pakrad 851'de ölünce yerine Pakradunilerin büyük Kralı Muş'lu Aşod geçmiş ve yaklaşık 878'e kadar Muş'ta hüküm sürmüştür. 878'den 895

⁹⁰ Ghewond, **Ghewond's History**, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey, 2006, Böl. 4.

⁹¹ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 85.

⁹² Ghewond, **Ghewond's History**, Böl. 28-29; Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 87.

⁹³ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 90.

⁹⁴ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, ss. 133-134; Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 373.

⁹⁵ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 460.

⁹⁶ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 233; Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 97.

yıllarına kadar Tavit-Arkayg, Daron Pakraduni tahtında kalmıştır. Aşod'un kuzeni Kirikorig, 898'de Muşlu soylu rakiplerini alt ettikten sonra 923'e kadar yaklaşık 25 yıl idareyi ele almıştır.⁹⁷ Sürekli Tornig'le rekabet halinde olan Pankratios ve kardeşi Aşod'la sorunların çözümü için imparator Romanos Lekapenos'a başvurmuşlardır. O da Oğnut kazasının imparatorluğa devredilmesi karşılığında Muş'u Pakratios'a bırakmaya razı olmuştur. Pakratios'un yönetimi 940'a kadar devam etmiştir.⁹⁸

Bahse konu Oğnut kazası (Göynük köyü) Muş Surp Garabed Manastırı'na yakın hâkim bir tepededir. Bu bölgenin ele geçirilmesi konusunda Ermeni derebeylerin süreç içerisinde Sasani, Bizans ve Selçuklularla mücadele ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Oğnut bölgesinin stratejik özelliği, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Rus savaşı esnasında yapılan resmi yazışmalara da yansımıştır.⁹⁹

İfade edilmesi gereken diğer bir husus ise Oğnut bölgesinde cereyan eden savaşıardan önce Ermeni derebeylerinin Surp Garabed'e gelerek Tanrı'nın, Vaftizci Yahya'nın ve Aziz Atanakine'nin kutsal güçlerine müracaat ettikleri görülmektedir.

Son Muş Prensi Aşod'un ölümüyle Muş, Bizans imparatorluğunca işgal edilmiştir. Bölgenin Muş'taki Ermeni prensliği bütün hâkimiyetini kaybetmiştir. Malazgirt'i de Ermenilerden alan Bizans (969)¹⁰⁰ artık bölgenin yükselen gücü Büyük Selçuklu Türkleri ile savaşmak zorunda kalacaktır. Bizans, Ermeni prensliklerini zaman içinde tek tek yıkacağı için bölgedeki gücünü zayıflatmış olacaktır.¹⁰¹

1.1.4. Malazgirt'ten Osmanlı'ya Muş Surp Garabed Manastırı (1071-1514)

Muş'ta Ermeni prensliklerine son veren Bizanslılar bölgenin hâkim gücüydü. Muş'un işgaliyle Ermeni soylular, zanaatkârlar ve tacirler Kilikya ve İstanbul'a göç ettiler.¹⁰² Bölgede sosyal, ekonomi, sanat, ticaret, bayındır faaliyetleri tamamen durma noktasına geldi. Perslere ve Müslüman Araplara nazaran aynı dinden olmalarına rağmen Bizans'ın yıkımının daha ağır olduğu söylenebilir. Sasaniler, genel itibarıyla kiliselere baskı uygulamamıştır. II. Hüsrev de hükümlerinin ilk döneminde hoş

⁹⁷ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, ss. 480-481.

⁹⁸ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, ss. 482-483.

⁹⁹ BOA, HR. SYS. 2112-14, Tarih M.31-07-1916.

¹⁰⁰ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 483.

¹⁰¹ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, ss. 142-143.

¹⁰² Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 119.

görülü olsa da son dönemlerinde o da Hıristiyanlara baskı uygulamıştır.¹⁰³ Halife Muaviye de İslam gayrimüslim hukukunu gözeterek iç işlerinde serbestlik tanımıştır.¹⁰⁴ Bu verilerden hareketle bölge Hıristiyanlarına İslam Halifelerinin yönetiminde Pers ya da özellikle Bizans hâkimiyetindekine göre çok daha hoş görülme ve müsamahakâr davranıldığı ve serbestiyet tanındığı söylenebilir.

Özellikle Bizans'ın küçük Ermeni prensliklerini ele geçirdiği aileleri ise Sivas, Kayseri gibi yerlerde çiftliklere yerleştirdiği ve Ermeni nüfusunun önemli bir kısmını yine batıya göç ettirdiği dönemde Türkler Anadolu'ya akınlarla girmiş ve Ermenilerin yaşam alanlarına da ulaşmışlardır. Bizansın Ermenilere uyguladığı bu yok etme girişimi Bizans'ın doğu sınırında gücünün zayıflamasına neden olmuştur.¹⁰⁵ Bu arada Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı beyin ortak olarak yönettiği imparatorluk yönünü batıya çevirmiştir. Tuğrul beyin 1063'te ölümüyle Çağrı beyin oğlu Alp Arslan Selçuklu'nun yeni hükümdarı olmuş ve babası Çağrı beyin keşif yaptığı Anadolu'ya yönelmiştir. Alp Arslan 1071'de Bizans ordusunu Malazgirt'te mağlup ettiğinde Anadolu'yu Türk boylarının yerleşimine de açmıştır.¹⁰⁶

Selçukluların Emir Sanduk'a ikta olarak verdiği Muş, 1100-1122 yılları arasında Sökmenoğulları beyliği sınırları içerisinde yer alıyordu. Sürekli el değiştiren Muş bir dönem Eyyübiler (1210-1229) hâkimiyetine girdi. Ancak Orta Asya'da Moğolları Anadolu'ya kadar çeken Celalettin Harzemşah, 1228'de Anadolu'ya gelerek Muş ve köylerini tarumar etti.¹⁰⁷

XIII. yüzyılın başlarında, Muş'a giren Moğollar şehri enkaz haline getirdiler. Söz konusu dönemden bir asır sonra gelen seyyahlar, yıkım izlerinin devam ettiğini aktarmaktadırlar. Moğollardan sonra Karakoyunluların kontrolüne geçen Muş, Timur'un Karakoyunlulara son vermesiyle Timur'un idaresine, ardından Akkoyunlular'ın hâkimiyetine geçmiştir. Muş'u ziyaret eden diğer bir seyyah olan

¹⁰³ Garthwaite, *Pers İmparatorluğundan Günümüze İran Tarihi*, s. 104.

¹⁰⁴ Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 83.

¹⁰⁵ Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, ss. 140-145.

¹⁰⁶ Garthwaite, *Pers İmparatorluğundan Günümüze İran Tarihi*, s. 121; Ümit Hassan, *Siyasal Tarih, Türkiye Tarihi Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, Cilt 1, Cem Yayınları, İstanbul 2000, ss. 179-180.

¹⁰⁷ Metin Tuncel, "Muş", *TDVİA*, Cilt 31, Ankara 2006, s. 369.

Venedikli Barbaro da dağların eteğinde bir tepede yer alan kalede kurulduğundan bahseder. Ayrıca nüfusunun kalabalık olduğunu da aktarır.¹⁰⁸

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Otlukbeli Savaşı'yla Fatih Sultan'a yenilmesine rağmen Muş ve çevresinin idaresini kaybetmemiştir (1473). Ancak Muş'un Osmanlı idaresine kesin olarak geçişi 1514 Çaldıran zaferinden sonra olmuştur. Çaldıran Savaşı'nın ardından Diyarbakır'ın fethi öncesinde Osmanlı'nın desteğini alan Kürt beyleri, 1515'te Muş ve çevresindeki bütün Safevî kuvvetlerini püskürttüler. Sonuç olarak Muş'ta Osmanlı egemenliği kurulmuş oldu.¹⁰⁹

Bölge tarihinde en dikkat çeken gelişmelerden ilki Surp Garabed Manastırını çevreleyen bölgenin sürekli olarak yönetim değişiklikleriyle el değiştiren bir ara bölge özelliği taşımasıdır. Başka bir husus ise Anadolu'yu işgal etmeye gelen hükümdarların Anadolu'daki mevcut devlete gözdağı vermek adına, Anadolu'nun giriş kapısı olan Muş'ta düşmanlarına korku salmak adına güç gösterisi yaptıkları bir bölge olmasıdır. Bu yıkımlara Evliya Çelebi de değinmiştir.¹¹⁰ Tarihi olaylar da bu görüşü doğrular niteliktedir. 1228'de Celaleddin Harzemşah, Moğollar ve Timur Muş'u aldıklarında her tarafı yerle yeksan etmişler ve bu yıkımlardan önemli mimari yapılar da nasibini almıştır.

Muş, ilk defa 1048 yılında Büyük Selçuklu komutanı İbrahim Yınal tarafından alınarak Türk hâkimiyetine geçmiştir. Akabinde 1054'te Tuğrul Bey Malazgirt'i kuşatmıştır. Ancak başarı sağlanamamıştır. Daha sonra 1071'de Sultan Alparslan'ın Malazgirt Zaferiyle Muş ve çevresi Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir. Malazgirt Zaferi'nin akabinde Sultan Alparslan, savaşta verdikleri destekten dolayı Kürt hanedanlığı olan Mervanilere Muş başta olmak üzere Ahlat ve Malazgirt'in yönetimini bırakmıştır. Dönemsel olarak Sökmenliler, Sandukoğulları ve Mervaniler gibi farklı derebeyliklere bağlı olan Muş'a Sulçukluların bayındır anlamda önemli bir katkı sağlamadıkları ifade edilebilir.¹¹¹

¹⁰⁸ Josaphat Barbaro, **Anadolu ve İran'a Seyahat**, (Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 91.

¹⁰⁹ Hoca Sâdeddin, **Tâcü't-Tevârîh**, Cilt II, İstanbul 1280, ss. 301-302.

¹¹⁰ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 317.

¹¹¹ Selçuklu Dönemi'nde Muş hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Mithat Eser, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi", **Türkish Studies**, Volume 9/1, Winter 2014, ss. 185-207.

Selçukluların Anadolu'ya akın ettikleri ilk dönemlerde Surp Garabed Manastırı, Ermeniler için önemli bir savunma üssü olarak işlev görür. 1058'de Selçuklu saldırısında Surp Garabed Manastırı'nda Tornig Mamigonyan adlı Ermeni prensi bulunmaktaydı. Savaş öncesi Surp Garabed Manastırı'nda Vaftizci Yahya ile Piskopos Atanakine'den medet umularak dua edilirdi. Tornig'in de bu savaş esnasında Klagavank'a dönerek şu duada bulunduğu kaydedilir: *“Ey Klag Manastırı ve Ey Müjdecî Aziz Yahya bana yardıma gel ve bugünü Hıristiyanlar için kutlu kıl.”* Daha sonra Selçuklu akınlarını durduran Ermeni ordusunun bu sefer şükranlarını sunmak adına Klagavank'a gelip dua ettikleri aktarılır.¹¹² Bu dönemde akınlar nedeniyle Surp Garabed'in de büyük oranda tahrip edildiğinden bahsedilir. Aynı yılın kış mevsiminde altmış gün boyunca kar yağışı olduğundan büyük bir kıtlık da yaşanmaktadır. Kış aylarında aç kalan yaban hayvanlarının bile iaşesinin karşılandığı ifade edilir.¹¹³ Söz konusu dönemde de önemli bir ruhani merkez olan Surp Garabed Manastırı'nın daha çok Klagavank olarak anıldığı görülmektedir. Ayrıca Aziz Krikor'un kiliseyi, putperestlerden Tanrı'nın estirdiği rüzgârla aldığına olan inanç, manastır ve çevresini, özellikle savaşlarda açığa çıkan bir kutsal mekân haline getirdiği anlaşılmaktadır.

Ahlatşahlar (Ermenşahlar) beyliği kontrolünde Surp Garabed uzun bir barış ve refah dönemi yaşamıştır. Özellikle Ahlatşah Sökmen (1128-1185)'in uzun beyliği boyunca manastır, yeniden bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Ancak 12 Haziran 1185'te II. Sökmen Bey'in ölümüyle bölgede iç karışıklıklar çıkmıştır. Söz konusu iç karışıklık nedeniyle Temmuz ayında yapılan (14-19 Temmuz'da) Vartavar bayramında iç karışıklık nedeniyle çıkan yağmada piskopos Step'annos öldürülür. Manastır bu olayın şokunu atlatamadan 14 Eylül Kutsal Haç Yortusunda da meydana gelen yağma ve saldırılar sonucu iki rahip can verir. Bunun üzerine 1186 Sonbaharına kadar manastır yaklaşık bir yıl boyunca terk edilir.¹¹⁴ Ermeni Tarihçi Vartan, II. Sökmen'in Hıristiyan ahalinin sevgi ve saygısını kazandığını söyler. Ahlatşah'ın

¹¹² Smbat Sparapet, **Smbat Sparapet's Chronicle**, (Çev.: Robert Bedrosian, New Jersey 2005, ss. 27-28.

¹¹³ Sparapet, **Smbat Sparapet's Chronicle**, ss. 27-28.

¹¹⁴ Garen Mat'evosyan, “Mşo Sp. Garabed Vank'i Badmut'yan mi Trvak”, **Badma-Panasiragan Hantes**, No 1, 2007, ss. 194-195. Bu makaleye dikkat çeken ve çevirisinde yardımcı olan Doç. Dr. Canan Seyfeli'ye teşekkür ederim.

ölümünden sonra ise ülkesinin başka kavimlerin zulmü altında girdiğini ve yoksul düştüğünü ifade ederken tersinden onun döneminin mamur olduğunu belirtmiş olur.¹¹⁵

1.2. Muş Surp Garabed Manastırı'nın Bölgedeki Yeri ve Önemi

Muş Surp Garabed Manastırı, Ermenilerin bölgedeki ilk manastırlardan biri olduğu için tarihi olarak Muş ve çevresi için büyük önem arz etmektedir. Muş, Osmanlı'dan önce Arşaguni, Mamikonyan ve Pakraduni gibi Ermeni hanedanlarının kontrolünde olmuştur. Ancak bu idarelerin nihayetinde ya Roma-Bizans ya da İran-Müslüman Araplar-Türkler idaresi altında olup tam bağımsızlık olduğunu söylemek zordur.

Muş Surp Garabed Manastırı, coğrafi olarak Erzurum, Van, Diyarbakır gibi büyük yerleşim yerlerinin ortasında yer almaktadır. Bulunduğu konum itibarıyla her dönem geçiş güzergâhı olarak kalmıştır. Bu özel konumundan dolayı dini, ticari ve kültürel açıdan etkileşimin yoğun olarak yaşandığı bir yerleşim alanı olmuştur. Dolayısıyla Ermeni tarihinde de önemli başlangıçlar ve/veya süreçlerin yaşandığı bir yer olmuştur.

Muş Surp Garabed Manastırı bölgedeki yeri ve önemini çeşitli şekillerde ortaya koymaktadır. Manastırın bölgedeki coğrafi konumu ve kendi fiziksel yapısı görünür yönleriyle ilgili özelliklerini ifade eder. Manastırın hem bölgede hem de bütün Ermeniler arasında etki bıraktığı hususlar ise daha çok manevi öneminden kaynaklanmaktadır. Manastırın Ermeniler ve bölge Hıristiyanları üzerinde açık bir etki bırakması Ermeni Kilisesi'nin kuruluşuna paralel bir şekilde kurulmasından kaynaklanan manevi yeri ve önemiyle ilişkilidir. Ayrıca etki noktası biraz farklı olmakla beraber diğer bölge insanları üzerinde yine manevi bir etki bıraktığı görülmektedir. Manastırın ruhani anlamı yanında kilise idaresinde, yani hiyerarşik yapı içerisinde idari anlamda kendisine ait bir yargı alanı oluşmuştur. Araştırmacılar genel olarak bir başpiskoposluk merkezi olduğunu söylemektedir. Yine dini bir meselede, özellikle önemli Ermeni kilise merkezi olması ve bölgede merkezi bir konumda bulunması nedeniyle manastır hem Katolik hem de Protestan misyonerlerin de önem verdikleri ve faydalandıkları bir yerleşim birimi olmuştur. Çalışmada bu hususlar dikkate alınarak konu "Manastırın Coğrafi Konumu", "Manastırın Birimleri

¹¹⁵ Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", TDVİA, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 27.

ve Fiziki Yapısı”, “Manastırın Ermeniler ve Bölge Hıristiyanları İçin Önemi”, “Manastırın Etki alanı ve Çevresi” ve “Manastırın Dini Konumu ve Kiliseler Arası İlişkiler” başlıkları altında işlenmiştir.

1.2.1. Manastırın Coğrafi Konumu

Manastırın tarihinin daha iyi anlaşılması adına hem Muş’un hem de kilisenin bulunduğu yerin coğrafi konumlarının genel ve özel anlamda ele alınması gerekmektedir. Toplumların tarihini yaşadıkları coğrafyanın büyük oranda etkilediği bilinmektedir. Coğrafya deterministlerine göre coğrafya toplumun kaderini belirleyen öncül faktördür. Buna göre toplumlar yaşantılarını, geleceklerini coğrafyaya göre belirlemek durumundadır.¹¹⁶ Dahası, tarihi olayların cereyan ettiği toprakların bilinmesi, tarihin günümüzde daha sağlıklı yorumlamasını mümkün kılması söz konusudur.

Muş’un coğrafi konumunu ve ikliminin verilmesinde diğer bir amaç da farklı zamanlarda Manastırı ziyaret eden seyyahların izledikleri güzergâhlar boyunca karşılaştıkları yeryüzü şekilleri, iklim, bitki örtüsü ve ulaşım gibi konularda aktardıkları bilgiler bugünkü durumuyla karşılaştırılmasına imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda, manastırın coğrafi konumuna değinmeden önce Muş’un coğrafi konumu, yeryüzü şekilleri ve bitki örtüsü hakkında genel bilgiler verildikten sonra Çengelli köyünün coğrafi konumuna değinilmiştir.

Tarihçi Herodotos’un “Mısır, Nil’in hediyesidir.”¹¹⁷ sözü suyun medeniyet için taşıdığı değeri anlaşılır kılmaktadır. Çünkü Nil Nehri olmasa Mısır diye bir medeniyet olamazdı. Benzer ifade Muş ve Murat Nehri arasındaki ilişkiye bağlı olarak da söylenebilir. Eski çağlardan günümüze Murat Nehri ve kolları, her zaman Muş için can damarı olmuştur. Günümüzde Muş Ovası’nda yapılan tarım büyük oranda Murat Nehri üzerinde kurulan barajlarla sağlanmaktadır. Ova, bölge halkının ovayı sulayabildiği sürece kendisine yetecek kadar tarım ürünü alabileceği bir potansiyele sahiptir.

¹¹⁶ Cemalettin Şahin & Rauf Belge, “İbni Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 57, Eylül-Ekim 2016, ss. 464-465.

¹¹⁷ Muzaffer Demir, “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 320.

Muş Ovası'nın kuzey ve güney çevresini kuşatan sıradağlar nedeniyle ulaşım yer yer vadilerden yapılmaktadır. Buna bağlı olarak doğu batı yönlü ulaşımın sağlandığı Muş'un doğusunda Nemrut Dağı'na kadar 1800 m yükseltide Rahva düzlüğü bulunmaktadır. Rahva istikametinden Tatvan ve Vangözü'üne ulaşılır. Güney'e doğru Bitlis Deresi doğal koridoru takip edilerek güneydoğuyla bağlantıyı mümkün kılmaktadır.¹¹⁸ Erzurum İstikametine doğru kuzeybatısında Bingöl dağı kuzey batısında ise Süphan dağı yer almaktadır. Türkiye'de kışların en çetin geçtiği yerlerdendir.¹¹⁹

Batı yönünde ise Boğlan (Solhan) geçidi ve Bingöl üzerinden Muş'un Türkiye'nin iç bölgelerine ve batıya bağlanması söz konusu olur. Ayrıca kuzeyde Varto ilçesi üzerinden Hınıs'tan Erzurum'a doğru uzanan vadilerle bir bağlantısı bulunmaktadır.¹²⁰ Muş, söz konusu coğrafi konumu itibarıyla doğu ve batı yönleri arasında önemli bir güzergâha sahiptir. Ayrıca hem Osmanlı'dan önce hem de Osmanlı döneminde, bölgenin en büyük yerleşim merkezleri olan Diyarbakır, Erzurum, Van ve Harput (Elazığ) arasında bulunmaktadır. Merkezi konumda yer almasından dolayı söz konusu şehirlerden dini, ekonomik, sosyal, kültürel olarak da etkilendiği söylenebilir.

Konum olarak avantajları olmasının yanında dönem itibarıyla Pers, Bizans, Arap, Türk, Moğol ve Timur'un mücadele alanı olması gibi bir dezavantajının da olduğu görülür. Güçlü devletlerin rekabet savaşlarıyla büyük yıkımlar yaşayan Muş, Osmanlı'ya kadar sürekli mücadele alanı olarak kalmıştır.¹²¹ Doğu-Batı arasında doğal koridor olan Muş'un jeostratejik konumu, kudretli devletlerin ilgisini hep çekmiştir.

Muş ilinin kuzeybatısında yer alan Surp Garabed Manastırı, şehir merkezine 48 km, Solhan (Bingöl) ilçe merkezine de 23 km uzaklıkta bulunmaktadır. Konum itibarıyla Karke dağı'nın yamacında yer alan Manastırın güneydoğusunda Muş, Kuzeyinde Varto (Muş) ile Karlıova (Bingöl), batısında Solhan bulunmaktadır. Muş'u batıya bağlayan önemli geçitlerden olan Boğlan geçidi manastırın güneybatısında yaklaşık 6 km yürüyüş mesafesinde yer almaktadır.

¹¹⁸ Tuncel, "Muş", ss. 368-369.

¹¹⁹ Carl Ferdinand Friedrich Lehmann Haupt , **Armenien einst und jetzt**, Band: II, Berlin Behr 1910, s.218.

¹²⁰ Tuncel, "Muş", s. 369.

¹²¹ Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 15.

Manastırın kurulduğu yer deniz seviyesinden 2335 m. yüksekliktedir.¹²² Kuzeyinde yer alan Şerafeddin dağları ve Şerafeddin yaylası, Karlıova'ya kadar uzanır. Şerafeddin yaylası, yaz aylarında bile yeşil kalabilen geniş otlaklıkları büyük ve küçük hayvancılığa elverişlidir. Yayla boyunca uzanan Avamasi (Balıklı-su) deresi, adından da anlaşılacağı üzere başta alabalık olmak üzere zengin bir balık yatağıdır. Surp Garabed ve çevresinde yaşayan köylülerin günümüzde de sıkça balık avlamak için gittikleri soğuk su kaynağı aynı zamanda yayla için de bir can damarıdır. Seyyahlarca çevresinde geniş ormanlıkların olduğu ifade edilen manastırın, orman örtüsü büyük oranda tahrip edilmiş olsa bile günümüzde hala çevresinde yer yer meşe ormanı bulunmaktadır¹²³.

Manastırın Kuzey Anadolu ve Orta Anadolu Fay Hatlarının kesişim noktası olan bir bölgede olmasından dolayı depremlerin yoğun olarak yaşandığı bir noktadadır. Son yüzyılda 1946 ve 1966 depremlerinin yıkıcı etkisi olmuştur.¹²⁴ Bunun yanında son yıllarda çevresinde bulunan ağaçların hızlı bir şekilde tahrip edilmesi nedeniyle de son olarak 2019 ilkbaharında meydana gelen heyelanla köyün topoğrafyasında önemli değişiklikler olmuştur.¹²⁵ Söz konusu tektonik hareketler ve heyelanların yüzyıllar boyunca Manastırın bulunduğu Çengelli Köyü'nün topoğrafyasında önemli değişiklikler meydana getirdiği ifade edilebilir.

1.2.2. Manastırın Birimleri ve Fiziki Yapısı

Muş Surp Garabed Manastırı, diğer klasik kiliseler gibi pagan kültürüne ait tapınakların yıkılması veya dönüştürülmesiyle kurulan kiliseler olduğundan mimari olarak ayırt edici özelliği bulunmamaktadır. Pagan tapınakları üzerine inşa edilmiş tek sahnalı yapıların birçoğu fazla değişikliğe uğratılmadan sadece doğu tarafına mihrap kurularak kiliseye dönüştürülmüştür. Bazı tapınaklar da yıkılıp yeniden yapılmıştır. Kubbeli bazilikaların ise V. yüzyıldan itibaren inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹²⁶

¹²² Keğam M. Patalyan, "Arevmdyan Hayasdani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", **Vem Hamahaygagan Hantes**, VIII (XIV) Dari, T'iv 2 (54), Abril-Hunis, 2016, s. 28. Bu metne işaret eden ve bizim için Türkçeye çeviren Doç. Dr. Canan Seyfeli'ye teşekkür ederim.

¹²³ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 93.

¹²⁴ Hasan Özçelik, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

¹²⁵ Suphi Özçelik, 15.06.2019 tarihli görüşme.

¹²⁶ Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 66.

Kilise yapımlarında bazilikaların tercih edildiği Bizans hâkimiyeti döneminde, daha çok Haç formunda merkezi kubbeli yapılar tercih edilmiştir. Başlangıçta bazı sanat ve mimarlık tarihi uzmanları, köşe desteklerinde taş kubbe kullanımının ilk defa Ermenilerde görüldüğünü ileri sürmüşlerdir. Ermenilerin taş kubbe kullanımındaki ustalıkları çevresindeki toplulukları da etkilemiştir. Bunlar içerisinde özellikle Gürcü, Alban ve Balkan kilise mimarilerinin derin bir Ermeni kilise mimarisi izlerini taşımaları örnek verilebilir.¹²⁷

Patalyan, manastırın fiziki yapısıyla ilgili önemli detaylar vermektedir. O'na göre: “*Surp Garabed, eşsiz bir üslup ve takviyeyle inşa edilmiş, Ermeni mimarisinin en dikkat çekici anıtlarından biriydi. Aslında, Surp Garabed (Ana Katedral), Surp Asdvadzadzin, Surp Kevork ve Surp Sdep’annos kiliselerinden oluşan kompleks bir manastırdı. Dört kilisenin hepsinin 4 mermer heykel haçkarla (çapraz taşlar) ana sunağı güçlendirmiş 16 sütuna dayanan ana genel kiliseye erişimi vardı. Anıtsal çan kulesi ve Kutsal Ruh Şapeli, yüksek mimari sanatla inşa edilmişti. Surp Garabed, XI.-XII. Yüzyıllardaki kuşatmalarda en eski bazı haçkarlarla korunmuştur. Filozof Azaria ve Der Samuel K’ahana’ya adanmış haçkarlar aynı zamanda mükemmel sanatlarıyla da ayırt edildiler. Manastırın hem içinde hem de dışında ruhani ve laik çalışanların çok sayıda mezarı vardı.*”¹²⁸

Timur’un Anadolu’yu istilası sonucu yıkıma uğrayan Manastır, XIV. yüzyıldan sonra yeniden bir merkez haline gelmiştir.¹²⁹ İlk yapıldığı haliyle kalmayan manastır her dönemde yeni bir yapı eklenerek XX. yüzyıla kadar gelmiştir. Kompleks bir manastır halini Pakraduniler döneminde aldığı söylenebilir.

Bugün neredeyse tamamı yıkık durumda olan kilise içinde pek çok tesis ve unsuru barındıran kompleks bir yapı oluşturur. Bir sur duvarı ile çevrili olan Muş Surp Garabed Manastırı, içersinde bir kaç kilise ve şapel barındıran devasa bir yapıdır. Batı girişinin birinci katında XVIII. yüzyılda yapılan Çan Kulesi bulunmaktadır. Kule istikametinden doğuya doğru Kutsal Haç’tan Ana kiliseye giriş vardır. Geniş bir kare

¹²⁷ Grousset, **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, s. 79.

¹²⁸ Patalyan, “Arevmdyan Hayasdani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer’ni Nah’orein”, s. 27.

¹²⁹ Christina Maranci, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (editör: Richard G. Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, s. 146.

şeklinde olan kilise, taş tonozların desteklenmesi için toplam onaltı diyafram kemerle desteklenmektedir. Doğuda sunağın olduğu küçük bir apsis bulunmaktadır.¹³⁰

Kale gibi sağlam olarak tahkim edildiğini söyleyen Lynch, kilisenin fiziki yapısı hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Ona göre *“batı girişinde geniş bir avlusu bulunan manastırda ilk önce devasa bir Çan Kulesi ile karşılaşılır. Çan kulesi, çanın çalınmasına müsaade edilen Muş’taki yegâne yapı olduğu için Osmanlı döneminde yerel halk arasında ‘Çanlı Manastır’ olarak adlandırılırdı. Duvarlar işlemeli mermerlerle süslenmiş kabartmalı plakalar vardır. Ayrıca suçluların cezasının infaz edildiği bir de hapisanesi mevcuttur. Vaftizci Yahya’nın rölikleri Kisan ve Demeter tapınakları kalıntısının olduğu yerde muhafaza edilmiştir.”*¹³¹ Sonuç olarak mevcut binanın tamamının bir anda yapılmadığına inanan Lynch, yapının yüzyıllarca süren bir tedricilikle tamamlandığı görüşündedir.

Depremlerle birçok defa yıkımın yaşandığını dile getiren Lynch, Doğudaki iki şapelin kilisenin gövdesine nizami olarak bitişiktir. Çokgen kuleler ile konik çatılar, kompleks içerisinde en eski döneme dayandırılan yapılardır. Mimari estetiği ve zengin bir süslemesi olmayan kilise, oldukça geniş ve tavanı düzdür. Zemine yerleştirilmiş olan levhalarda, mezarı bulunan Ermeni prensleri anlatılmaktadır. Özellikle Sasanilere karşı yapılan savaşlarda varlık gösteren; Muşeg Mamigonyan, Kayl (Kurt) Vahan ve Sımpat’ın mezarlarının yanında, iki şapelin güneyinde siyah taş levhanın bulunduğu yerde, Kurt Vahan’ın mezarı bulunmaktadır¹³²

Lynch’ten elli beş yıl önce (1838) Manastıra giden Brant da Manastırın güvenlik gerekçesiyle etrafının surlarla tahkim edildiğini aktarmıştır. İçinde pek çok birimin bulunduğu manastırı kasvetli bulmuştur. O da vatandaşı Lynch gibi Manastırın estetik olmadığını söylemiştir. Manastırı önemli kılan Vaftizci Yahya’nın röliklerinin kilise mihrabının altındaki bir sandıkta muhafaza edildiğini söylemiştir. Ona göre kilise manastırın ortasında yer alır. Çevredeki surlarda, manastır sakinleri ve hacıların

¹³⁰ Maranci, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, s. 122.

¹³¹ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, ss. 177-179.

¹³² Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, ss. 177-179.

konaklayabilecekleri odalar yer alır. Ayrıca ziyaretçi binekleri için bir de ahır mevcuttur.¹³³

Çanlı Manastıra XVII. yüzyıllarda giden Evliya Çelebi ise manastırın geniş bir korulukta devasa bir yapı olduğunu söyler. İç yapısına ilişkin detaylı bilgi vermeyen Çelebi sadece iki kubbesinin ve yüzlerce insanın kalabileceği konaklama odalarının bulunduğu bahseder.¹³⁴

Ana kilise Ermenistan'daki dini mimarının hiçbirine benzemez. Sütunların çok olduğu kompleks, şapellerin batısındaki Kutsal Haç jamatununa benzerlik gösterir. Kilise zemininde oldukça fazla mezar bulunmaktadır. Kilise, kuzeydeki Surp Asdvadzadzin, Surp Sdep'annos, Surp Garabed ve Surp Kevork dahil olmak üzere doğusundaki tüm şapeller ile bağlantı yolları vardır. Muş Surp Garabed ve Surp Sdep'annos'un merkezi olan iki merkezi kilise, yüksek silindirik sütun ve konik çatısı olan kubbeli bir yapıdır.¹³⁵

Muş Surp Garabed ve Surp Sdep'annos silindirik sütun ve konik çatısı olan kubbeli bir yapıdır. Ana yapının dışında keşiş hücresi vardır. Hacıların, barınmaları için büyük bir alan ve yemek masaları bulunur. XIX. veya XX. yüzyıl yapısı olan bir de piskopos ve manastır okulu bulunmaktadır.¹³⁶

Tahrip edilmeden önce Manastırın son halini görenlerin de olduğu kaynak kişi Dinlemez'in söylediğine göre manastırın etrafındaki surlarda hacıların ve ziyaretçilerin kalacağı üç yüzün üzerinde oda vardı.¹³⁷ Biri doğu diğeri batı olmak üzere iki girişi bulunan manastırın, batı girişinde devasa metal bir kapı ve karşısında Çan kulesi vardı. Tek katlı kilisenin bodrumu vardı. Duvarlarda beyaz işlemeli taş ve mermerin olduğu yapının duvarlarında metal aydınlatma askılıkları mevcuttu. Pek çok birimden oluşan manastırda kalacak kişilerin ihtiyacını karşılamak için fırın ve değirmen bulunmaktaydı.¹³⁸

¹³³ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan İngiltere'nin Erzurum Başkonsolos James Brant'ın Kürdistan Seyahat Notları**, (Çev.: A. Celil Kaya), Rupel Yayınları, İstanbul 2014, s. 73.

¹³⁴ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 316.

¹³⁵ Marancı, "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", s. 123.

¹³⁶ Marancı, "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", s. 124.

¹³⁷ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

¹³⁸ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

Sürekli onarım gören Manastır, dönemin ihtiyacına göre ek yapılarla genişletilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda kulelere isabet eden üç top mermisiyle tahrip edilen manastır, 1946 Varto-Hınıs Depremi ve 1966 Varto Depremiyle büyük oranda yıkılmıştır. Yöre halkının da tahrip ettiği kilisenin yapı malzemeleri, Arakonak ve Yukarı Yongalı gibi çevre köylere, hatta Solhan ve Muş merkeze bina yapımında kullanılmak üzere götürüldüğü kaynak kişilerce ifade edilmiştir.¹³⁹

Kaynak kişilerle yapılan görüşmeler ile seyyah ve yabancı kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda Manastırın yapımında güvenlik ön planda tutulduğundan etrafı surlarla çevrelendiği, surlarda hacıların kalabileceği üç yüzün üzerinde oda bulunduğu söylenebilir. Surla çevrelenen avlu içerisinde ikisi kubbeli ikisi yeraltı kilisesi olmak üzere toplam dört kilisenin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kubbeli kiliseler altında kuzeyde bulunan doğu batı yönlü Surp Asdvadzadzin yeraltı kilisesi ile güneyde kubbeli Muş Surp Garabed Kilisesinden girişi yapılan Surp Kevork yeraltı kilisesi günümüzde hala varlığını koruduğu tespit edilmiştir.

Surp Garabed Manastırı'nın kuzeydoğu yapısı günümüze kadar fiziki olarak varlığını korusa da kuzeye doğru devam eden yeraltı kilisesi toprakla dolarak kapanmıştır. Dikdörtgen planlı kilise, kuzey güney doğrultusunda yuvarlak destek kemerleriyle ayrılmıştır. 20 metreyi aşkın uzunluğu olan tek nefli yapının eni 5.55 metredir.¹⁴⁰ Apsis kemerlerin oturduğu sütun başlıkları lale şeklindedir.

Güneyde yer alan Surp Kevork yer altı kilisesine giriş güneyden yapılmaktadır. Uzun bir koridor sonunda ulaşılan kilise tuğla örgülü beşik tonozlarla örtülüdür. Tonoz, altı sivri kemerle desteklenmiştir. Taş malzemeli kemerler doğu ve batı duvarlarda basit konsollara oturmaktadır. Kemerlerde taş işlemeciliğin en güzel örneklerine rastlanır. Bunlar arasında lale formlu sütunçeler bulunmaktadır. Doğu kiliselerinde olması gereken mihrap apsisi burada bulunmamaktadır.¹⁴¹ Sade ve düz bir duvara sahip olan kilise daha çok sığmağa benzediği söylenebilir. Duvarlarda, tonozlu tuğla ve moloz taşlar kullanılmıştır. Kilise'de yapılan ölçümlerde uzunluk

¹³⁹ Hasan Özçelik, 1.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

¹⁴⁰ Bülent Nuri Kılavuz, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili Yüzey Araştırması-2010-Varto", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2013, s. 40.

¹⁴¹ Kılavuz, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili Yüzey Araştırması-2010-Varto", s. 40.

20,87 m en 5.36 m, yüksekliği ise 4.25 olarak tespit edilmiştir. Kemerler arasındaki mesafeler eşit olmayıp faklılık arz ettiği görölmüştür.

Muş Surp Garabed Manastır kompleksinin birim ve bölümleri Christina Maranci'nin vermiş olduğu krokiye göre şunlardır:¹⁴²

1. an kulesi
2. Tornig Mamigonyan'ın mezarı
3. Mamigonyan Prens mezarları
4. Muşeğ Mamigonyan'ın mezarı
5. Manastır başrahibinin koltuğu
6. Ana mihrap, Kutsal Haç Mihrabı
7. Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) yeraltı kilisesi
8. Sdep'annos¹⁴³'un mezarı
9. Surp Hagop'un mihrabı
10. Sımpat Mamigonyan'ın mezarı
11. Kubbeli Surp Sdep'annos kilisesi
12. Kayl (Kurt) Vahan'ın mezarı
13. Vaftizci Yahya'nın istirahatgâhı
14. Kubbeli Muş Surp Garabed kilisesi
15. Episkopos Atanakine'nin mezarı
16. Surp Krikor Lusavoriç'in mihrabı
17. Surp Kevork yeraltı kilisesi

¹⁴² Maranci, "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", Ekler: Fig 10, Surp Karapet Ground Plan.

¹⁴³ **Sdep'annos:** 1185'te II. Sökmen beyin ölümine müteakip dönemde çıkan iç karışıklık sonucu, Temmuz ayında yapılan (14-19 Temmuz'da) Vartavar bayramında piskopos Sdep'annos katledilir. Piskopos Sdep'annos'un mezarı da Surp Garabed'in yapılır. Piskopos Sdep'annos adına ayrıca kubbeli kilise inşa edilir. (Bkz. Mat'evosyan, "Mşo Sp. Garabed Vank'i Badmut'yan mi Trvak", ss. 194-195.)

18. İnziva odası ¹⁴⁴

Yukarda yer alan birimlerin büyük çoğunluğu tahrip edilmiş ancak krokiye göre kuzeyde tespit edilen Surp Asdvadzadzin yeraltı kilisesi ile güneyde bulunan Surp Kevork yeraltı kilisesi varlığını korumaktadır.

Manastırın sürekli saldırı ve tehdit altında olmasından dolayı çevresinin surlarla çevrelediği bilinen bir husustur. Ayrıca, yer altı kiliselerinin de güvenlik gerekçesiyle inşaa edildikleri söylenebilir. Günümüzdeki sığınakları andıran kiliselerde, diğer kiliselerde bulunması gereken apsisin olmaması da dini kaygıdan çok güvenlik kaygısı olduğunu düşündürmektedir.

On altı asır boyunca sürekli ihtiyaçlara göre yenilenen Manastırın her döneme ait bir motif barındırdığını söylemek mümkündür. Verilen bilgiler krokiyle değerlendirilirse, Manastırdaki en eski yapı, güney batıda yer alan kubbeli yapı Muş Surp Garabed kilisesidir. Burada Episkopos Atanakine'nin mezarı ile Vaftizci Yahya'nın rölikleri muhafaza edilmektedir. Güneydoğusunda inziva odası bulunan kilisenin güneyindeki bodrumda yer altı kilisesi olan Surp Kevork kilisesi bulunmaktadır. Kuzeyde ise kubbeli Surp Sdep'annos kilisesi ve hemen kuzeyinde bodrumda bir yeraltı kilisesi olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi yer almaktadır.

Kutsal Haç Mihrabının ortada oluşu orta bölümde güney mihrabı, Surp Krikor Lusavoriç mihrabı, kuzeyde Hagop mihrabı olmak üzere üç mihrab bulunmaktadır. Kutsal Haç Mihrabı'nın bulunduğu ana jamatunda Mamigonyan prens mezarları yer almaktadır.

1.2.3. Manastırın Ermeniler ve Bölge Hıristiyanları İçin Önemi

Muş, büyük şehir merkezlerinin kavşağında ve geçiş güzergâhında bulunduğundan sürekli savaşlardan dolayı bölgede büyük yıkımlar yaşandığı ifade edilmişti. Ancak bu coğrafi konumun dezavantajlarının yanında avantajlarının da olduğu söylenebilir. Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis gibi şehirlere yakın olan Muş, her bölgeden ve ülkeden inançlı Hıristiyanların hac ve bayramlarda buraya gelerek kültürel ve ekonomik açıdan önemli katkılar sağladığı bir yerdir. Ayrıca Ermenilerin önemli ruhani merkezlerinden birisidir. Dolayısıyla dini ve kültürel etkileşimin en

¹⁴⁴ www.academia.edu/36390708/Muş_Kilise_ve_Manastırlar (Erişim: 25.05.2019)

yoğun olarak yaşandığı yerlerdendir. Bu özel konumundan dolayı bir cazibe merkezi olarak görülmüştür.

Manastırların kültür merkezlerine dönüştüğü Ermeni coğrafyasında Surp Garabed, Batı Ermenistan'ın en önemli ruhani merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı devletinde nadiren kiliselere tanınan çan çalma yetkisi verilmiştir.¹⁴⁵ Bu özel ayrıcalıktan da anlaşılacağı üzere manastırın hem bölge ve ülke Ermenileri hem de Osmanlı devleti nezdinde saygın bir konumu olduğudur. Bu çan çalma izninden dolayı da bölgede *Çanlı* veya *Çengli* olarak anılması manidardır.

Aziz Krikor'un ilk faaliyetlerinden birinde kurulan Surp Garabed, erken dönem kaynaklarında da Ermenistan'ın kurulan ilk kiliselerinden biri olduğu açıkça görülmektedir. Ermenistan'daki kiliselerin anası kabul edilen Surp Garabed Manastırı'nın da yer aldığı Taron'a, yani Aştişat ve çevresine Aziz Krikor gibi oğulları Aristakes ve Vırtanes'in de büyük önem atfettikleri görülmektedir.¹⁴⁶

Hıristiyanlık öncesinde kadim bir pagan tapınaklar topluluğu olan Aştişat'ın Kisan ve Demeter tapınakları, bölgenin önemli dini merkezleriydi. Hıristiyanlığın kabulü ile kiliseye dönüştürülen yapılar, varlığını Hıristiyanlık merkezi olarak devam ettirmiştir. Bu bakımdan hem pagan hem de Hıristiyanlık merkezi olan Muş'un dini merkez olma özelliğini koruduğu ifade edilebilir.

Manastırın önemine bağlı olarak yüzyıllar boyunca, hacı akını devam etti. Hacıların ve ziyaretçilerden kilometrelerce uzaklardan gelip gördükleri Surp Garabed'e adanmış toplam 18 türkü Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi Sanat Enstitüsü Halk Sanatı Bölümü tarafından yayınlanmıştır.¹⁴⁷ Anadolu'da insanların duygularını türkülerle nesilden nesile aktardıkları bilinmektedir. Bu geleneğin Anadolu'da yaşamış bütün toplumları etkilediği anlaşılmaktadır. Dahası ritmik olarak Anadolu türkülerine oldukça benzeyen bu türküler günümüzde bile söylenmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Hewsen, "Pağuş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", s. 58.

¹⁴⁶ P'awtos Buzandac'i', **History of the Armenians**, (Çev.: Robert Bedrosian), New York 1985, Kitap III, Böl. 2-3.

¹⁴⁷ Anahid Pağtasaryan, Yevkine Tilanyan & Garine H'utabaşyan, "Surp Garabedin Nvirvadz Hay Hokevor Yev Joğovrtagan Yerkeri (Panasteğdzagan yev Yerajşdagan Pağatriçneri K'nnut'yun)", **Hayots Srperı yev Srpavayrerı Agunk'nerı, Diberı, Başdamunk'ı**, Yerevan, 2001, ss. 33-34. Bu makaleye dikkat çeken ve çevirisinde yardımcı olan Doç. Dr. Canan Seyfeli'ye teşekkür ederim.

¹⁴⁸ Pağtasaryan, Tilanyan & H'utabaşyan, "Surp Garabedin Nvirvadz Hay Hokevor ...", ss. 29-38.

Adına türküler bestelenip söylenen Manastırın Ermeniler için büyük önem arz ettiği görülmektedir.

2 Ağustos 1838 tarihinde Muş Surp Garabed manastırını ziyaret eden Erzurum'un İngiltere Başkonsolosu James Brant'ın verdiği bilgiler, Manastır hakkında aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Seyahat notlarının ilgili sayfasında şu ifadeler yer alır:

“Boğlan'dan¹⁴⁹ sonra Müsellim'in oğlu bana eşlik etti. Bir vadiden yukarılara çıktık, küçük bir köyden¹⁵⁰ geçtik ve hemen ardından Muş ovasını ve içinde dolanan Murat'ı çok iyi gözlemleyebileceğimiz bir dağ yamacına vardık. İki saatten fazla süren atlı bir yolculuktan sonra Çangeri (Çanlı veya Çengelli olmalıdır.) Manastırına vardık. Bu manastır Ermeni hacılar tarafından sıkça ziyaret edilmektedir. Manastır, Ermenicede Surp Karapet olarak adlandırılan ve vücudunun bir kısmının kilise mihrabının altındaki bir sandıkta muhafaza edildiği söylenen Vaftizci Yahya'ya (st John the Baptist) adanmıştır. Kilise, yüksek kutsallık itibarını, mucizevi bir iyileştirme gücüne sahip olduğu düşünülen bir kutsal emanete sahip olmasına borçludur. Kilise çok eskidir. MS 304 yılında inşa edildiği söylenmektedir. Mimari bir albenisi olmayan devasa bir taş yapıdır ve pencerelerin küçüklüğünden dolayı içerisi çok kasvetlidir. Geniş avlunun etrafında, gerek orada yaşayanların, gerekse hacıların konaklayabileceği birçok oda ve ahır mevcuttur. Avlunun ortasında tek başına bir kilise durmaktadır. Yapıları çevreleyen duvarlar görkemli ve sağlam inşa edilmiştir, manastır bir düşman saldırısına karşı korumak üzere tasarlanmıştır.”¹⁵¹

Yukarıdaki alıntıya göre James Brant, Manastıra ulaşmak için Solhan'a gelmiş, buradan Manastırın bulunduğu doğuya doğru hareket etmiştir. Günümüzde Muş-Bingöl karayolunu kullanarak araçla 23 km olan Solhan Yongalı köyüne yaklaşık olarak yarım saat mesafededir. Buraya at sırtında iki saatte varmıştır. Manastır, Muş

¹⁴⁹ Boğlan, Bingöl Muş arasında kalan merkez nüfusu 20000'e yaklaşan bugünkü Solhan'dır. Daha önce Muş'a bağlı olan ilçe 1936'da Bingöl'e bağlanmıştır. Halk arasında hala eski adı Boğlan, yaygın olarak kullanılmaktadır.

¹⁵⁰ Bahsedilen köy vadi güzergâhında yer alan bugün Solhan ilçesine bağlı Arakonak (Kervas-ı Kebir, Gırvas) beldesidir. Brant'ın bahsettiği köy çok eski bir yerleşkedir. Manastırla arazi meseleleri yüzünden çıkan anlaşmazlıklarla ilgili Osmanlı Arşivlerinde belgeler mevcuttur. (Bkz. BOA, DH. MKT. 1714-65-0.)

¹⁵¹ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 73.

ovasına hâkim bir tepede olduğundan doğal olarak Murat Nehri ve Muş Ovası ve şehrin en iyi gözlemlendiği noktalardandır.

Hz. Yahya'ya ait olduğu söylenen kutsal emanetler için her yıl çevreden hacıların buraya gelmeleri ve burada konaklamaları manastırın önemini gösteren bir durumdur. Vaftizci Yahya'nın röliklerinin burada bulunuyor olması hiyerarşik makam bağlamında kiliseye diğer kiliselere karşı önemli bir avantaj sağlamaktadır. Köyden görüşülen kaynak kişilerden edinilen bilgiler de buranın önemli bir hac merkezi olduğunu teyit etmektedir.¹⁵² Hac merkezi olarak da görülen Manastırın bu dini vazifeden maddi olarak gelir elde ettiği de anlaşılmaktadır.

Muş Surp Garabed Manastırı, Muş diyakozluğunun ruhani makamı olmasının yanında Osmanlı Ermenileri için önemli ve etkili bir makamdı. Manastırın başrahibi (Serpiskopos/Serrahip/Murahhasa Vekili) aynı zamanda bölgedeki diğer kilise hiyerarşik makamlarının başıydı. Zengin bir kütüphanesi ve baskı makinesiyle bir kültür merkezi olan Manastırın, Eçmiadzin'den sonra Ermenistan'ın en büyük ikinci dini merkezi olduğunu savunanlar da olmuştur.¹⁵³

Patalyan ise Manastırın kuruluşunu daha erken bir döneme dayan dırmaktadır. O'na göre Manastır MS 302'de Aziz Krikor Lusavoriç tarafından kuruldu. Eçmiadzin'den sonraki en önemli ikinci merkez olduğunu teyit eden Patalyan, Yurt içi ve yurtdışındaki Ermeniler için önemli bir haç merkezi olduğunu da aktarır.¹⁵⁴

Eçmiadzin'den önce kurulan Aştişat kilisesi ve Surp Garabed prestij açısından Eçmiadzin'le yarışmaktaydı. Bu bakımdan Eçmiadzin'in sonradan kurduğu üstünlüğe rağmen Surp Garabed'in bu prestij yarışında pek de geri kalmadığı görülmektedir. Nitekim Yovhannes Mamikonian, başpiskopos Sdep'annos döneminde Eçmiadzin'den manastıra kutsal bakirelerin röliklerinin getirildiğini aktarmaktadır.¹⁵⁵ Aslında, bu durum, manastırın önemini artıran röliklerin sonradan yerleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu, Aştişat'ta kurulan ilk kilise ve çevresindeki Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sadece Surp Garabed'e değil de bölgeye bir değer ve önem kattığını

¹⁵² Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

¹⁵³ https://www.academia.edu/36390708/Muş_Kilise_ve_Manastırlar, (Erişim: 25.05.2019)

¹⁵⁴ Patalyan, "Arevmdyan Hayasdani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", s. 27.

¹⁵⁵ Mamikonean, **John Mamikonean's History of Taron**, Böl. 1.

göstermektedir. Dolayısıyla bugüne kadar Eçmiadzin'e yüklenen değer her zaman başat olmuştur. Bununla birlikte Surp Garabed de değersiz ve önemsiz bir yer olmamıştır. Manastırdaki dini faaliyetler, kutlamalar da bunu göstermektedir. Özellikle Meryem Ana'nın Göğe Yükselişi ile Aziz Yahya adına kutlanan Yortu/Vartavar bayramı gibi önemli günlerde Anadolu'daki Hıristiyanlar değil. Evliya Çelebi'in aktardığı üzere yedi iklimden insanlar hac için gelmekteydi.¹⁵⁶ Benzer bir değerlendirmeyi de Christina Maranci yapar. O da Osmanlı'da yaşayan Ermeniler başta olmak üzere Rusya ve İran'dan misafir ve hacıların Manastıra geldiğini söyler.¹⁵⁷

Bölgenin en etkili makamlarından olan Muş Surp Garabed'in hem dini hem de kültürel olarak Ermeni ve Hıristiyanlar üzerinde büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Manastır, hasta olan insanların şifa bulmak için de başvurdukları önemli bir merkezdir.

Kilise'nin inşa tarihi olarak IV. Yüzyıl başlarına işaret edilmektedir. Manastırdaki keşişlerle görüşen Brant ise kilisenin kuruluş tarihini M.S. 304 olarak aktarmaktadır¹⁵⁸. Ancak Badalyan ise kilisenin 302'de kurulduğunu ifade edilmmişti.¹⁵⁹ Ancak manastırın daha erken bir tarihte kurulduğu aşikârdır. Aziz Krikor'un Eçmiadzin'den önce kurduğu anlaşılan Surp Garabed, daha erken bir tarihe götürülebilir.

Kilise'nin yapı olarak devasa olduğu Lynch veya Vatan Hampikian'ın çekmiş olduğu resimlerden anlaşılabilir. Ancak içyapısı ve mimari estetiğiyle ilgili detaylar için daha çok burayı ziyaret eden seyyah veya diplomatların gözlemleri gerekmektedir. Bununla ilgili Brant önemli bilgiler verir. Burayı estetik ve konforlu bulmayan İngiliz konsolos, ancak savunma amaçlı bir kale gibi inşa edildiğini söyler. Devamında verdiği detaylardan anlaşılacağı üzere çevresinde muhtemel yağma veya saldırılara karşı korunma amaçlı yüksek ve sağlam surlarla çevrili olduğunu aktarır. Bu açıdan kilise, bölgede yaşayan Hıristiyan halkın çevreden gelebilecek tehditlere karşı sığınabilecekleri güvenli bir kale olarak da değerlendirilebilir.

¹⁵⁶ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

¹⁵⁷ Maranci, "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", s. 122.

¹⁵⁸ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 73.

¹⁵⁹ Patalyan, "Arevmdyan Hayasdani Badmajogovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", s. 27.

Manastırda Mamigonyan hanedanlığının ünlü prensleri Muşeg, Kayl Vahan, Sımpat, Vahan Mamigonyan'ın mezarları bulunmaktadır. Bu bakımdan Ermeni tarihinde on asır boyunca Ermenileri yöneten ve tarihlerine yön veren lider mezarlarının burada bulunuyor olması Ermeniler için ne kadar önemli bir yer olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Aziz Krikor'un öğrencilerinden başpiskopos Sdep'annos'un 15 yıllık görev süresinin altıncı yılında kutsal bakirelerin de röliklerinin Surp Garabed'e getirilerek gömüldüğü ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Ancak bakirelerin röliklerinin nereye gömüldüğüne ilişkin detay yer almamaktadır. Dolayısıyla Surp Garabed'in Ermenistan coğrafyasındaki önem ve etkinliğini tahkim etmeyi sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Çevredeki devletlerin ve Orta Asya'dan gelen X. ve XIV. yüzyıllardaki Türk ve Moğol akınları karşısında Ermeni prensleri veya derebeylerinin çoğunlukla karşı koyamadıkları, buna bağlı olarak uzun yıllar sürecektir siyasi otoriteyi de sağlayamadıkları aşikârdır. Buna karşın Muş'ta IV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar varlığını koruyabilen Ermenilerin tek merkezi Muş Surp Garabed Manastırı olmuştur. Bu durum birçok nedene bağlanabilir. Ancak nedenlerin başında Manastırın Ermeni toplumunun neredeyse tüm ihtiyaçlarına cevap verecek donanımda olması söylenebilir. Başka bir neden olarak ise dini bağları güçlü olan Ermeni toplumunu bir arada tutabilen en önemli muharrikin din ve gelenek olduğu gerçeğidir.

1.2.4. Manastırın Etki Alanı ve Çevresi

Manastır, bulunduğu yer itibariyle, özellikle güney Ermenileri için IV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar ruhani merkezi olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁶¹ Kilise'nin kuruluşu, Brant'ın Manastırdaki keşişlere dayandırdığı iddiaya göre M.S. 304'tür.¹⁶² I. Dünya Savaşı'na kadar hâlâ faaliyette olan Muş Surp Garabed Manastırı,¹⁶³ tam on altı asır boyunca Ermenilerin ve Hıristiyanların bölgedeki en uzun ömürlü dini mekânı olmuştur.

¹⁶⁰ Mamikonean, **John Mamikonean's History of Taron**, Böl. 1.

¹⁶¹ Raymond H. Kevorkian & Paul B. Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, (Fr. Çev.: Mayda Saris), Aras yayıncılık, İstanbul 2013, s. 484.

¹⁶² Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 73.

¹⁶³ BOA, DH. İD. 30-8-0.

VI. yüzyılda yapılan katolikosluk konseylerinde Surp Garabed başpiskoposu Merşabah'un büyük rol oynadığı, ardılı Abraham'ın da bu etkinliği sürdürdüğü günümüze ulaşan konsey tutanaklarından anlaşılmaktadır. Tutanaklara göre katolikostan hemen sonra Surp Garabed başpiskoposlarının imzaları yer almaktaydı. Dahası Katolikos'un gönderdiği mektupları beraber imzaladıkları, alınan cevaplarda da katolikosla birlikte Surp Garabed başpiskoposuna hitap edilmekteydi. 2. Divin konseyinde katolikosla birlikte eş başkanlık yaptığı tutanaklara yansımıştı.¹⁶⁴ Dolayısıyla Manastırın sadece bölge için değil aynı zamanda Ermeniler için geniş etki alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

XIX. ve XX. yüzyıllarda başta Muş olmak üzere, Çapakçur (Bingöl), Varto, Hınıs (Erzurum), Bulanık, Kiğı (Bingöl) gibi yakın çevredeki tüm kiliselerin ruhani merkezi olan Surp Garabed'in rolüne binaen Eçmiadzin'den sonra ikinci önemli merkezdir. Manastırların başkenti olarak bilinen merkez, özellikle Vartavar ve diğer bayramlarda bir cazibe merkezi olmuştur.¹⁶⁵ Kutlamalarda bölgedeki Ermeniler başta olmak üzere Müslümanların da katıldığı büyük şöenler düzenlenirdi.

Sadece Anadolu değil farklı coğrafyalardan da binlerce insanın/hacının ziyaret ettiğini Manastıra gelen Evliya Çelebi (1650?)'den öğrenmek mümkündür. O, binlerce insanın katıldığı ve yılda bir kez kutlanan bayramın yedi gün yedi gece devam ettiğinden bahseder. Ayrıca ticaretin canlı olduğu dönemde farklı ülkelerden ticaret kervanları da söz konusu bayramı bekledikleri anlaşılmaktadır. Manastırın ve kervanların yağmalanmasına karşı güvenliğin Van Eyaleti idarecileri tarafından sağlandığı belirtilmiştir.¹⁶⁶

Manastır ve çevresinin iyileştirici özelliklere sahip olduğuna inanıldığından Harput, Palu gibi yerlerden de ziyaretçilerin şifa için buraya geldikleri bilinmektedir.¹⁶⁷ Müslümanların bile Surp Garabed'de dileklerinin kabul edileceği inancıyla kurban kestikleri ifade edilmektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Nina G.Garsoian, "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığın Merkezi Olarak Daron", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Ed. Richard G. Hovannisian, Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, ss. 77-73.

¹⁶⁵ Vartanyan & Zaryan, "Mşo S. Garabed Vank", s. 660.

¹⁶⁶ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

¹⁶⁷ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 75.

¹⁶⁸ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

Buna göre bölgede kadim ve baskın bir geleneğe sahip olarak kurumsallaşan Surp Garabed'in Müslümanları bile hem kültürel hem de dini olarak etkilediği ifade edilebilir. Ayrıca günümüze kadar varlığı bilinen "Surp Garabed Helvası" da Müslüman halkın Manastırdan etkilenerek yaptığı önemli bir yemek türüdür. Surp Garabed helvası Ermeniler için Manastır ile ilişkili olarak önemi büyük olduğu için ayrı başlık altında işlenmiştir.

Baskı makinesi bulunan Manastırda dini kitapların basımının yanında kültürel dergilerin basımı yapılmaktaydı. Bu bakımdan önemli bir eğitim ve kültür merkezi olan Manastır, bütün bölgeyi etkilemekteydi. Bunun yanında Ermeni tarihinin önemli el yazmalarının olduğu büyük bir kütüphanesi bulunmaktaydı. 1750 kadar el yazması olduğu ifade edilen arşivi 1916 yılında Rusların Manastırını işgali esnasında saklandığı mağaradan çıkarılarak Eçmiadzin'e götürüldü.¹⁶⁹

Kilise'nin ziyaretçileri sadece Bitlis, Bingöl, Van ve çevre vilayetlerden değil neredeyse her yerden gelen Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Bunlar, buraya gelip yedi gün yedi gece süren kutlamalar yaparlar. Bahse konu kutlamalardan Teofani ve Epifani bayramları ilk akla gelenlerdir. Ancak Evliya Çelebi'nin verdiği detaylara bakılırsa onun Manastırını yaz mevsiminde ziyaret ettiği Manastırda kutlanan bayramın başka bir bayram olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Söz konusu bayram, Ermenilerce Vartavar olarak adlandırılan Bayramı'dır. Yazın kutlanan bu bayram da yedi gün ve yedi gece devam etmektedir.¹⁷¹

Vartavar, Bayramı Ermenilerin pagan döneminden beri kutladıkları önemli bayramlardan biridir. Hatırlanacağı üzere Demeter ve Kisan tapınakları üzerine kurulan Surp Garabed Manastırının her yaz mevsiminde önceden beri kutlanan "Su Bayramı" veya "Gül bayramı"nın Hıristiyanlığa uyarlanmasıyla devam ettirilen geleneksel kadim bir bayram olduğu söylenebilir. Vartavar Yortusu da Manastıra özgü bir kutlamayla önem arzeden bir husus olduğu için ayrı başlık altında incelenmiştir.

¹⁶⁹ Vartanyan & Zaryan, "Mşo S. Garabed Vank", s. 660.

¹⁷⁰ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

¹⁷¹ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 230.

1.2.5. Manastırın Dini Konumu ve Kiliseler Arası İlişkiler

Kuruluşundan itibaren ruhani merkez olma özelliğini asırlarca devam ettirmiş olan Muş Surp Garabed Manastırı, XIX. yüzyıldaki Avrupa ve Amerikalı misyonerlerin Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerde faaliyet yürütmesi, kuşkusuz kadim bir apostolik kilise geleneği olan Manastırı da etkilemiştir. Bu bağlamda konunun daha iyi anlaşılması adına Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerin bağlı bulunduğu farklı mezheplerin durumu hakkında genel bilgi verilmesi gereği hasıl olmuştur.

Genel olarak Hıristiyanlık, Doğu ve Batı kiliseleri olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlar Ortodoks (Doğu) kilisesi ile Roma (Batı) Katolik kiliseleridir. Doğu ve Batı kiliseleri, günümüze kadar sürekli ilişkileri sorunlu olarak devam edegelmiştir. 1054 yılında karşılıklı olarak birbirlerini aforoz eden Doğu ve Batı kiliseleri, yüzyıllar boyunca karşılıklı sert tavırlarını 1965 tarihinde II. Vatikan Konsili'nden sonra karşılıklı aforozlar kaldırılana dek sürdürmüşlerdir.¹⁷²

Ermeni Kilisesi'nde hiyerarşik makamlar konusunda XIX. Yüzyılda Osmanlı'da yaşayan Protestan bir rahip olan Basmacıyan'ın yaptığı değerlendirmeye göre Ermeni kilisesi müstakildir ve başında Ecmiyadzin katolikosu (*gatoğigos*) bulunur. O, her ne kadar Ahtamar veya Sis (Kozan) başka katolikosluk olarak varlığını sürdürse de aslında bunların da Eçmiadzin'e bağlı olduğunu söyler. Devamında ise şunları ifade eder: "*Ermeni kilisesi müstakildir. Roma'daki Papa'nın ya da İstanbul'daki Rum Patrikliğinin Ermeni kilisesi üzerinde herhangi bir nüfuzu yoktur. Biri İstanbul ve diğeri Kudüs'te olmak üzere patrikliğe bağlı iki başpiskoposluk bulunur. Patrik piskoposlar arasından seçilir. İstanbul Patriği Ermeni Milletinin Osmanlı hükümeti nezdindeki temsilcisidir; millet tarafından seçilir ve Sultan tarafından tayin edilir.*"¹⁷³ Ancak, Seyfeli farklı bilgiler vermiştir. O'na göre Eçmiadzin, Sis ve Ahtamar Katolikosluklarının dönemsel olarak yetkilerinde gelgitler olmasına rağmen her üçünün de kendi bölgelerinde yargılama yetkisi vardır. Ayrıca piskopos takdisi ve tayini ile müron takdisi yetkilerini kullandıkları için denk

¹⁷² Hratch Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, (Çev.: Lora Sarı), Aras Yayınları, İstanbul 2019, s. 22.

¹⁷³ Krikor Hagop Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, (Çev.: Altuğ Yılmaz), Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 55.

makamlar olduklarına vurgu yapar.¹⁷⁴ Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Ahtamar Katolikosluğu (Van-Akdamar adası) ile Sis (Kozan) Katolikoslukları ruhani olarak bağımsız olmalarına rağmen idari olarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlıydı.¹⁷⁵ Ermeni Apostolik kilisesi bağımsız bir kilise olduğundan Katolik, Ortodoks ya da Süryani gibi diğer kadim kiliselerin nüfuzunu kabul etmez. Genel olarak Ermeni Kilisesi'nin akide ve usulleri şu şekildedir:

İnaç Easları bakımından İznik-İstanbul Kredosunu kabul eden Ermeni kilisesi Aziz Meryem ve Kutsal Ruh'un ilahliğini benimsemelerinin yanında Mesih'nin bedenleşmiş Tanrı olarak doğumuna da inanırlar. Temel olarak kabul edilen üç kaynak kutsal kitap, kilise ve gelenek temel kaynak olarak kabul görür. Ermeniler, azizlere ve şehitlerin anılarına sıkı sıkıya bağlıdırlar.¹⁷⁶ Özellikle Surp Garabed'de, şehit ve azizlere bağlılık Vaftizci Yahya ve şehit Piskoposlar Atanakine ve Sdep'annos şahsında en üst düzeyde kutlanmaktaydı.

Ermeni Kilisesi'nde bireysel tövbeye uygun bir geleneksel düzenleme yoktur. Ermeni kiliselerinde insanların günahlarını itiraf ettikleri özel bir bölmeye rastlanmamaktadır.¹⁷⁷ Ancak Ermeni din adamları nadiren de olsa bireysel tövbeyi temkinli olarak uyguladılar. Kilisenin bireysel tövbeden kaçınmasının önemli gerekçeleri bulunmaktadır. Söz konusu gerekçeler: *"itiraf ve bunun sonucu bağışlama büyük sorumluluk gerektirir. Bağışlama yetkisi ise çok özel bir yetkidir. Din adamı günahkârı Tanrı'yla uzlaştırmaya çalışarak çok önemli bir yetki kullandığından günahlarından arınmış biri olması gerekir."*¹⁷⁸ Diğer gerekçe ise gizlilik ilkesinin korunması adına itiraflara kapı aralanmamak istenmesi olduğu söylenebilir.

Ermeni Kilisesi'nde Vaftiz ritüeli ise, Aziz Krikor'un Muş'a ilk geldiği dönemde inananları Murat nehri ve pınarlarda vaftiz ederek kutsal yağı boşalttığı bilinmektedir. İlk defa vaftizi gerçekleştirdiği yerin Surp Garabed Manastırı'nda dokuz gözlü pınarda yaptığı ifade edilmişti. İnnagianvank'taki piskoposları takdis ettiği kurnalardan ikisi günümüze ulaşmıştır.

¹⁷⁴ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, ss. 232-242.

¹⁷⁵ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 235.

¹⁷⁶ Canan Seyfeli, **İstanbul Ermeni Patrikliği Kuruluşu ve İdari Yapısı**, Çizgi Yayınları, Ankara 2019, ss. 50-51.

¹⁷⁷ Canan Seyfeli, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, Karşın Copy Center, Diyarbakır 2011, s. 225.

¹⁷⁸ Seyfeli, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, s. 226.

Surp Garabed'deki Vaftiz kurnaları da diğer Ermeni kiliselerindeki gibi kuzey duvarının bulunduğu yere kurulmuştur (İnnagnianvank). Ermeni kiliselerinde vaftiz diğer sakramentlere katılımın önşartıdır. Protestanlar vaftiz esnasında kutsal müronla meshedilmediklerinden dolayı başka sakramente katılmadan önce yeniden vaftiz edilerek kutsal müronla meshedilmeleri gerekmektedir.¹⁷⁹

Evliliğin gerçekleştirilmesi için hem kadının hem de erkeğin Hristiyan olması gerekmektedir. XII. yüzyıl din admalarından Vartapet Davit' Gandaketsi'ye göre, böyle karışık bir evliliği yapan kişinin kilisede gerçekleştirilen sakramentlerin icrasına katılamaz. Hatta bu evliliğe onay veren ebeveynlerin lanetli olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁰ Anadolu'da özellikle Müslümanaların Anadolu'ya geldikleri dönem alınan bu kati kararlar Ermeni ve Müslüman evliliklerini önlemek amaçlı olduğu savunulabilir.

Aştışat toplantısında da aldığı karara göre, yakın akrabalarla evlilik, aynı soydan aileler arası yenge, baldız, gelinlerle karışık evlilik yasaklanmıştır.¹⁸¹ Bu karar sözkonusu dönemde Ermenilerin kısmi soybirliği taşıdığı Persler'de de görülen karışık evlilikleri¹⁸² yasaklama amacının Ermenileri bu tür uygulamalardan tamamen vaz geçirmek olduğu söylenebilir.

Papazlar evlenebilir. Ancak eşi ölen papaz bir daha evlenemez. Piskoposların ve papazlardan üstün mevkidekilerin evlenmesi yasaktır. Bir papaz karısı yaşadığı sürece yükselemez. Papaz olacaklar cemaatin oybirliğiyle seçilir ve piskopos tarafından takdis edilir.¹⁸³

Ekmek Şarap ayininde, mayasız hamurdan yapılmış ince ekmekler, sulandırılmamış şaraba batırılıp haziruna dağıtılır. Azizlerin, Meryem Ana'nın, İsa'nın ve havarilerin resimlerinin kullanılması caizdir. Ancak duvarda daha yüksekçe yerlere konulur veya resmedilir.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Seyfeli, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, s. 123.

¹⁸⁰ Seyfeli, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, ss. 338-339.

¹⁸¹ Seyfeli, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, s. 335.

¹⁸² Dara'nın altı evlilik ilişkisi anlatılır. Buna göre; Dara aynı anda Kiro'sun iki kızıyla (Atosssa, Artystone) evlenir. Kardeşi Artanes'in kızıyla evlenir. II. Dara da üvey kız kardeşi Parysatisadis ile evlidir. Perslerde görülen karışık evlilikler konusunda detaylı bilgi için bkz. Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (Çev.: Mehmet Ali İnci), Telos Yayınları, İstanbul, 2003, ss.66.;133,134.

¹⁸³ Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 57.

¹⁸⁴ Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, ss. 56-57.

Diğer kiliselerden önemli diğer farkı da 25 Aralık'ta kutlanan Mesih'in doğumu ve Aziz Yahya tarafından vaftiz edilmesini 6 Ocak'ta kutlamalarıdır. 13 Ocak'ta da Mesih'in doğumunun yedinci günü münasebetiyle sünnet edilmesi için tapınağa götürüldüğü gün kutlanır. Kudüs Ermeni Patrikliği ise Jülien takvimini baz aldığı için Noel'i 18 Ocakta kutlamaktadır.¹⁸⁵

Genel anlamda Ermeni kilisesinin diğer kiliselerden farkı, ruhban olmayanların da kilisedeki genel işleyişle alakalı söz sahibi olmalarıdır. Sivil Kurul veya Meclis yasama, idari ve mali işlerin yürütülmesinde sorumluluk üstlenebilir. Ancak, iman ve liturjiye ilişkin kararlar Katolikos ve piskoposların başkanlığındaki meclis veya konseyce alınabilir. Toplumun farklı kesimlerinden ve ayrı meslek gruplarından gelen bireylerin kilisede, karar alma süreçlerine dâhil edilmesiyle kilisenin toplumsal meşruiyetini sağlamlaştırdığı söylenebilir.

Günümüzde Dünya genelinde yaklaşık 10 milyon Ermeni nüfusunun olduğu kabul edilmektedir.¹⁸⁶ Hıristiyanlığın en yaygın din olduğu Ermenilerde mezheplere göre dağılım şöyledir: Apostolik % 94.7, diğer geriye kalanın % 4 ise Katolik ve Protestan'dır. Osmanlı döneminde özellikle son dönemlerdeki misyoner faaliyetleriyle Muş'ta da hatırı sayılır sayıda Ermeni Katolik ve Protestan bulunmaktaydı.¹⁸⁷

Ermeni Katolikler: Ermeni Katolik cemaati, XVII. yüzyılda Fransız Cizvit ve Kapusen misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmesiyle başladı. Başlangıçtaki niyetleri Müslümanları ve Yahudileri Hıristiyanlaştırmaktı. Ancak uzun çabalarına rağmen istediklerini elde edemediler. Bunun üzerine gayrimüslim toplumları olan Rum ve Ermenileri, Katolikleştirme çabalarına giriştiler. Batı kentlerinde kurdukları misyon istasyonlarını doğuya da taşıdılar. 1685'te Muş'un bağlı olduğu Bitlis'te ilk misyonlarını kurdular. Latince ve Fransızca eğitimi verilen okullarda Katolik misyonerler, dini eğitimi Ermenice veriyordu. Misyonerler eğitim faaliyetleri boyunca Fransız konsolosluklarınca desteklendiler.¹⁸⁸ Van ve Bitlis bölgeleri Ermeni Katolik Kilisesine bağlı tek bir piskoposluk bünyesinde

¹⁸⁵ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, s. 45.

¹⁸⁶<https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenians-americans.html> (Erişim: 06.06.2019)

¹⁸⁷ Mesrob K. Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, Routledge & Kegan Paul, London 1978, s. 27; Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 154.

¹⁸⁸ Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, s. 87.

birleştirilmişti. Başındaki piskopos Muş'ta ikamet etmekteydi. Üç Katolik kilisesinin bulunduğu Muş'ta toplam 125 Katolik Ermeni hanesi bulunmaktaydı.¹⁸⁹

Katolik kiliselerin varlığının Osmanlı arşiv belgelerine de yansıdığı görülmektedir. Muş'taki Katolik cemaatine ilişkin arşivlerde önemli sayıda belge mevcut olup bunlardan biri şöyledir: *“Bitlis vilayeti Muş sancağına tabi Nurşin, Oğonek ve Eruh karyelerindeki münhedim Ermeni Katolik cemaatine mahsus kiliselerin tamir ve tecdidine ve ittisallerinde birer adet mekteb inşasına ruhsat itası”*¹⁹⁰ Miladi 12 Mart 1899 tarihli¹⁹¹ belgeye göre Nurşin (Bitlis, Güroymak), Oğonek (Oğagan, Mercimekkale) Katolik cemaatinin daha önce kurmuş oldukları kiliselerin tamiri ve bunlara bağlı birer okul açılması talebi olduğu ve bu talebin üst makamlarca kabul edildiği görülmektedir. Verilmesi gereken diğer bir husus da Katolik okulların köylere kadar eğitim götürdüğüdür.

Hicri 7 Şaban 1312 (3 Şubat 1895) tarihli Dâhiliye Nezareti Evrakı Umum kalemince yazıldığı anlaşılan diğer bir belgeye göre de Muş'ta yabancı diplomatların Ermeni kiliseleri dolaştıkları, burada bulunan yetkili piskopos/Murahhasa Vekiliyle görüştükleri dile getirilmektedir.¹⁹²

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi katipliğince Rumi 21 Mart 1321 tarihli diğer belgede Rahip Ananya Efendi adında bir öğretmen/rahabin altı yıl Muş Katolik mektebinde çalıştıktan sonra Venedik'e gidip iki yıl kaldığı belirtilmektedir. Tekrar Van'a gelen öğretmenin Muş'a dönme talebinin ilgili mercilere gönderildiği anlaşılmaktadır.¹⁹³ Belgelerde Katoliklerin miladi XIX. yüzyıl sonlarında Muş'ta okullarının olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca Miladi 6 Mayıs 1900 tarihli başka bir belgede, Muş'ta Katoliklere ait bir Rüştüye mektebin bulunduğu ve yetkili makamlardan Osmanlıca öğretmeni ataması talep edilmektedir.¹⁹⁴

Muş Katolikleriyle alakalı daha erken tarihlendirilen diğer bir belgeye göre Muş Katolikleri Murahhasası başepiskopu Ohannes Efendi ve buradaki Ermeni Şirket

¹⁸⁹ Hewsen, “Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası”, s. 61.

¹⁹⁰ BOA, İ. AZN 33-3. H. 09-Zilkade-1316.

¹⁹¹ Arşiv belgelerinde yer alan Hicri ve Rumi tarihler, Türk Tarih Kurumunca sunulan “Tarih Çevirme Kılavuzu” programıyla Miladi tarihe çevrilmiştir. <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim: Nisan 2019).

¹⁹² BOA, DH. EUM. 2.Şb 42-26-0 Tarih H. 07-Şaban-1312.

¹⁹³ BOA, H. ŞFR. 342-48- Tarih R-21 Mart 1321.

¹⁹⁴ BAO, MF. MKT. 502-30-Tarih H. 6 Muharrem 1318.

Mektebi'nden bahsedilmektedir.¹⁹⁵ Miladi olarak 24 Haziran 1888'e tarihlendirilen belgeye göre Ermeni Katolikler ayrı bir statüde kabul edilip Murahhasa Vekilliği düzeyinde temsil edilmektedir.

Son olarak paylaşılacak diğer belgeler ise Fransa elçisinin Doğu'da yaşayan Ermeniler arasında Katolik okullarının hızla arttığını Papa'yla yaptığı görüşmede dile getirdiği yönündedir.¹⁹⁶ Bitlis vilayetinde yaşayan Latin Katoliklerin muhatap olarak kabulüne ilişkin talebi Osmanlı makamlarınca olumlu karşılanıyor. Ancak Osmanlı'da Katoliklerin temsilcisi olarak Fransa kabul edildiğinden Latin Katoliklere sorunların çözümü için de İstanbul Fransa Elçiliği adres gösterilmektedir.¹⁹⁷

Sonuç olarak Katoliklerin Muş ve çevresinde yaşadıkları, kendilerine ait okul, kilise ve manastır bulunduğu, Katolik mezhebinin yayılmasının Fransız misyonerlerinin açtığı okullar marifetiyle yapıldığı söylenebilir. Hıristiyan nüfusunun büyük bölümünü oluşturan Apostolik Ermenilere göre sayıları oldukça azdı. XIX yüzyılın sonlarında sayılarının Muş için 3000¹⁹⁸ Bitlis geneli 3840 olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁹ Ayrıca Katoliklerin Manisa ve İzmir gibi şehirlerde kurduğu hastaneler de vardı.²⁰⁰

Ermeni Protestanlar: Protestan Ermenilerinin Osmanlı'daki faaliyetleri, XIX. yüzyılda American Board Heyeti faaliyetleriyle başlatılabilir. Başlangıçta Apostolik kilisesiyle sorunlar yaşansa da 1846'da Osmanlı Devleti'nce resmen tanındılar. Ermeniler arasında en aktif ve en teşkilatlı olan Evangelist Ermeniler Osmanlı'nın değişik yerlerinde okullar ve kolejler kurdular.²⁰¹ Kendisi de bir Protestan olan Krikor H. Basmacıyan, eserinde Osmanlı'da Protestan misyonerlerine ilişkin önemli bilgiler verir. Ona göre ilk defa 1760 yılında bir Ermeni papaz Apostolik kilisesini eleştirir ve bu eleştirilerini kitaplaştırır. Ancak yoğun muhalefet nedeniyle eserinin basımını gerçekleştiremez. 1819'da American Board, Osmanlı'daki faaliyetlerini başlatır. Kısa sürede yankı uyandıran Protestan misyonerler, İstanbul

¹⁹⁵ BOA, DH. MKT. 1515-420 Tarih H-14-Şevval-1305.

¹⁹⁶ BOA, Y PRK. ŞD.. 1-49 Tarih H-07-Cemaziyelevvel-1310

¹⁹⁷ BOA, DH. TMIK. M.. 73-59 Tarih Hicri-20-Rabbiülevvel-1317

¹⁹⁸ Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, s. 87.

¹⁹⁹ Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, s. 27.

²⁰⁰ BOA, DH. MTV. 26-8 Tarih Hicri-27-Recep-1330.

²⁰¹ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, ss. 28-29.

Patrikliğince aforoz edilir. Bunlara itibar edilmemesi gerektiği vurgulanır. Aforoz metninde “...*Bunlarla dostluk kuranlar veya beraber iş tutanlar bilsinler ki evlerinde yılan besliyorlar ve ruhlarını kaybedecekler. Bu kimseler Yehuda’ya ekmek vermektedirler. Bu kimseler kutsal Hıristiyanlık inancının hısımları, kutsal Ermeni Ortodoks Kilisesi’nin muhripleri ve tüm milletin yüz karasıdır...*” ifadeleri geçer. Devamında bunlarla hiçbir şekilde ilişki kurulmaması ve kuranlar hakkında yargılama yapılarak cezalandırılacağı belirtilmektedir.²⁰²

Başlangıçta Müslüman ve Yahudileri Protestanlaştırmak amaçlanmışken 1819’a kadar sonuç alınmamıştı. Artık yeni hedefleri Rum ve Ermenilerdi. 1890’lı yıllardan özellikle misyonerlik alanında varlık gösteren Almanlar ülkenin çeşitli yerlerinde okullar ve yetimhaneler kurmaya başladılar. İsviçre, Norveç ve Danimarka gibi ülkelerden gelerek Anadolu’nun çeşitli yerlerinde faaliyet yürüttüler.²⁰³

Bunlar içerisinde bir dönem Muş Surp Garabed’te gönüllü olarak çalışarak Manastırın fotoğraflarını çeken Bodil Katharina Biørn²⁰⁴ vardı. Söz konusu misyoner Schwester²⁰⁵ Bodil’in yetimhanelerde çalıştığı bilinmektedir. Osmanlı arşivinde kendisiyle alakalı da bir belge tespit edilmiştir. Miladi 31 Ocak 1916’ya tarihlendirilen ve iki sayfalık belgenin sadeleştirilmesi şöyledir:

“Bundan evvel Muş’ta iken Ağustos’ta Harput’a giden Alman öğretmenlerden Norveçli Schwester Bodil, iki ay önce Muş’a geri geldiği yanına bir grup Ermeni kadın topladığı, buradan giden Pasinler kaymakamı Kemal beyin Muş’ta gizli olarak yürüttüğü soruşturmayla tespit ettiği anlaşılmıştır. Kesinlikle çocuk ve kadınların kendisinden alınması bildirilmiştir. Süleymaniye’ye gönderilen mutasarrıf Şevki beyin yerine vekâleten görevlendirilen Van Alay Komutanı Vasıf Bey söz konusu şahsın

²⁰² Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, ss. 60-67.

²⁰³ Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, ss. 87-88.

²⁰⁴ **Bodil Katharine** Biørn, 27 Ocak 1871’de Norveç’in Kragerdo şehrinde doğdu. 1905 tarihinde Anadolu’ya hemşire/öğretmen olarak gönderilen Bodil, ilk olarak Harput’ta görev yaptı. Ardından Muş’ta göreve başladı. Muş görev yaptığı dönemde manastıra ait fotoğraflar çekti. Bkz. Serdar Korucu, “Norveç’in Unuttuğu 1915 Kahramanı: Bodil Katharine Biørn”, **Agos**, 17.03.2015. Bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10901/norvecin-unuttugu-1915-kahramani-bodil-katharine-birn> (Erişim: 17.03.2019)

²⁰⁵ **Schwester**: Almanca kökenli bir kelime olup kız kardeş anlamında kullanıldığı gibi “hemşire” anlamında da kullanılır. Osmanlı arşivlerinde öğretmen olarak anılan Bodil’in rahibe olması da muhtemeldir. Protestan/Evangelistlerin yoğun olarak yaşadığı Federal Almanya Stuttgart’ta rahibeler için de “Schwester” ifadesi kullanıldığı müşahade edilmiştir. Sonuç olarak: kızkardeş, rahibe, abla, hasta bakıcı, hemşire gibi tüm kavramların karşılığı olarak Schwester kelimesi kullanılır.

topladığı kadınları, Şevki beyin atadığı Ermeni tercümanı haberlerine ilişkin örneklerini daha sonra posta ile göndereceğim. Bodil'in jandarma refakatinde kadın ve çocukları almadan Harput'tan çıkarılması, savaş nedeniyle din değiştirmiş olsun veya olmasın Ermenilerin sevk edileceği adı geçene (Schwester Bodi'e)l iletilmiştir. Kişinin Harput'a hareket etmesi elçiliğe de tebliğ edilmesinin münasip olacağı arz olunur.”

Belgede Schwester Bodil'in Ermeni kadın ve çocukları izinsiz olarak yurtdışına çıkarmaya çalıştığı, ancak savaş durumundan dolayı kendisine bu iznin verilmediği, yabancı ülke vatandaşı olması nedeniyle de durumun Norveç elçiliğine bildirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Protestan misyonerlerin ağırlıklı olarak geldiği ülkeler Almanya, Norveç ve İsveç gibi ülkelerdir. Diğer bir husus ise bunlar arasında öğretmen, hemşire gibi meslek gruplarının ağırlıkta olmasıdır. Protestan misyoner faaliyetleri daha çok İngiltere elçilikleri ve konsolosluklarınca desteklenmekteydi. Bunlardan en önemlisi İstanbul'daki İngiltere konsolosu Sir Stratford Canning'dir. Sultan Abdulmecid'le yakın ilişkileri olan konsolosun girişimleriyle 15 Kasım 1847'de sultan fermanıya Protestanlar Türkiye'de müstakil bir Protestan Ermeni Cemaati olarak tanınır. Böylece Evangelistler devletin güvencesi altına alınır.²⁰⁶

Protestanların yöneldiği önemli misyon istasyonların biri de Muş'taydı. Bunların daha çok okullarda verdikleri batı tarzında eğitimle Ermeni toplumunu Protestanlaştırmaya çalıştığı söylenebilir. Burada kurulan Protestan mektepleri yine Protestanların hamiliğine soyunmuş İngiltere konsolosları marifetiyle takip edilip desteklenmekteydi. İngilizlerin Protestan mekteplerine karşı olan ilgilerini ortaya koyan bir belgede şu ifadeler yer almaktadır:

“Erzurum'a giden Bitlis İngiltere Konsolosu Gerry'nin avdeti sırasında Muş'ta Protestan mektebinde misafir olup Ermeni Katolik murahassalarıyla görüştüğü, Irak Manastırı ile bazı karyelere giderek Ermenilerin şikâyetini dinlediği ve Amerika'ya gitmek isteyen bazı ailelerin muameleatının çabuklaştırmasını iltimas ederek Bitlis'e döndüğü”²⁰⁷

²⁰⁶ Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 69.

²⁰⁷ BOA, DH. ŞFR. 366-73 Tarih R.18-04-1322.

Dahiliye Nezareti Şifre kalemince yazılan Miladi 1 Temmuz 1906 tarihli diğer resmi belgede de İngiltere başta olmak üzere yabancı diplomatların Muş ve çevresinde bulunan bazı Hıristiyan köyleri ziyaret ederek Katolik piskoposlarla görüştikleri anlaşılmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere adı geçen diplomatın ziyaret ettiği okul kendilerince ülke sathında desteklenen bir Protestan mektebidir. Misyonerlik faaliyeti yürüten diğer bir cemaat olan Katoliklere de Murahhasa düzeyinde ziyaret gerçekleştirmiştir. Başlangıçtan itibaren Amerikan misyonerlerin de Ermenileri Protestanlaştırma faaliyetlerinde oldukları, hatta Muş'ta bulunan Protestan mekteplerine mali olarak da desteklediğine ilişkin arşiv belgeleri mevcuttur.²⁰⁸

Sonuç olarak Muş ve çevresinde Ermenilerin Protestanlaştırılması konusunda İngiltere siyasi ve diplomatik olarak desteklerken Amerika'nın ekonomik destek sağladığı Alman ve Norveçlilerin ise gönüllü olarak öğretmen, doktor, hemşire olarak insan gücü desteği sağladıkları söylenebilir.

Apostoliklerin Protestan ve Katolik Ermenilerle Münasebetleri

Apostolik Ermenilerin, Protestan ve Katolik Ermenilerle olan münasebetlerine ilişkin olarak ilk dönemde sapkın olarak değerlendirilip aforoz edildikleri gözlenmektedir. Nüfusun büyük bölümünü oluşturan Apostolik Ermenileri, diğer mezheplere karşı büyük bir baskı oluşturabilecek durumdaydı. Diğer mezheplerdekileri yargılayıp hapis cezası verdikleri durumlar yaşanmıştır. Lynch'in aktardığına göre Bitlis'teki Katoliklerin rahibi vaaz faaliyetleri boyunca Apostolik Ermeni kilisesiyle büyük sorunlar yaşamıştır. En nihayetinde kilise onu yargılayıp mahkûm etmiştir. Cezasının infazı için Muş Surp Garabed Manastırı'na götürülen papazın kötü muamele gördüğünü iddia eder. Lynch'in aktardığına bakılırsa ilk dönemlerde Muş ile bağlı olduğu Bitlis'te ana gövdeyi oluşturan Apostolik Ermeni kilisesinin muhalefeti baskılamaya çalıştığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'ndeki hukuk sistemine göre de azınlıklar, yargılamaları kendi içerisinde yaptıklarından bütün Ermeniler arasındaki anlaşmazlık veya hukuki meselelerin tek adresi Apostolik kiliseleriydi. Dolayısıyla farklı olan Protestan ve Katolik mezhebini benimsemiş diğer Ermenileri yargılama konusunda pek adil olamayacağı aşikârdır.

²⁰⁸ BOA, Y.. PRK. UM 75-29 Tarih Hicri 27-03-1323.

Fransız diplomatlar da tıpkı İngiliz meslektaşları gibi sürekli misyonerlik faaliyetlerini takip ettikleri gözlenmektedir. Apostolik Ermenilerin, Muş'taki ruhani merkezi olan Muş Surp Garabed Manastırı aynı zamanda yabancı diplomatlarında uğrak yeri idi. Misyonerlik faaliyetlerinin olduğu ilk dönemde Manastırın hem Katolik hem de Protestan misyonerleri dışladığı ve baskı kurmaya çalıştığı, Lynch'in verdiği rahip örneğinden anlaşılabilir.

20 Eylül 1905 tarihli bir belgeye göre Fransa konsolosunun farklı nedenler öne sürerek geldiği Muş'a azınlık kurum ve kuruluşlarını ziyaret etmek ister. Ancak Osmanlı makamlarınca gerçek nedeninin Surp Garabed Manastırındaki yetkililerle görüşme gerçekleştirmek olduğu fark edilerek gerekli tedbirlerin alınması salık verilir.²⁰⁹ Fransız konsolosun Muş Apostolik Ermenilerinin ruhani merkezi Surp Garabed'i ziyareti daha çok Katolik ve Apostolik ilişkilerine dönük bir görüşme olduğu savunulabilir.

Apostolik Ermenilerin merkezi olan Muş Surp Garabed Muş'taki diğer yabancı diplomatların da sürekli uğradıkları bir mercidir. Daha önce 1838'de İngiliz konsolos James Brant ve 20 Eylül 1905'te de Fransız konsolosunun ziyaretinin Manastırın Katolik ve Protestan mezheplerine karşı uyguladığı sert tavrı yumuşatmaya yönelik olduğu da söylenebilir.

İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Straford Canning ve onun doğudaki gözü ve kulağı konsolos Brant'ın görev süreleri boyunca Protestan Ermenilere alenen verdikleri siyasi ve diplomatik desteğin²¹⁰ yanında Amerikalıların verdiği ekonomik destekle de güçlendikleri görülmektedir.

XIX. yüzyıl sonunda 1950 Protestan Ermeni Bitlis'te yaşamaktaydı.²¹¹ Lynch ise Bitlis'te toplam 1200 civarında Protestan Ermeni olduğunu söyler. Az olmalarına rağmen oldukça etkili olan Evangelistlerin propagandalarının ana karargâhları ve merkezleri okullardı. 1890'lı yıllarda Muş'un bağlı olduğu Bitlis'te ilk orta ve yükseköğretim faaliyeti yürüten Protestan okulları bulunmaktaydı.²¹²

²⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 345-40. Tarih: Rumi 7 Eylül 1321.

²¹⁰ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 153.

²¹¹ Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, s. 26.

²¹² Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 154.

Sonuç olarak Muş'ta ana gövdeyi Apostolik Ermenilerin oluşturduğu ve Ermeniler arasında Katolik ve Protestanlığın XIX. yüzyıldan itibaren yayıldığı ifade edilebilir. Fransızlarca desteklenen Katoliklerin köylerde daha çok kilise ve kiliseye bağlı okul kurdukları ve yoğun olarak yaşadıkları köyler ve kasabalar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Katolik cemaatinden sorumlu Muş Murahhasa vekilinin Osmanlı makamlarınca muhatap olarak kabul edildiği görülür.

Protestanlar, Apostolik ve Katoliklere nazaran sayıca az olmalarına rağmen teşkilatlanma ve okullaşma durumu bakımından diğerlerinin çok ilerisindedirler. Siyasi, mali ve insan gücü bakımından en kudretli devletler olan Amerika ve İngiltere'nin desteğini alan Protestanların Osmanlı'da rahat olarak faaliyet yürüttükleri anlaşılmaktadır.

1.3. Eğitim ve Kültür Merkezi Olarak Muş Surp Garabed Manastırı

Muş Surp Garabed Manastırı, tarih boyunca hem bir eğitim hem de kendine has bir kültür merkezi olmuştur. Bu hususlar dikkate alınarak Manastırın eğitim ve kültür merkezi olarak Ermeni tarihinde ve Ermeni Kilisesi'nde oynadığı rol; "El yazma Eserler Merkezi Olarak Manastır", "Kültürel Eğitim Alanında Manastır", "Manastırda Dini Eğitim ve Ruhani Hiyerarşi", "Vartavar ve Hac Merkezi olarak Manastır" ve "Manastır ve Surp Garabed Helvası/Kudret Helvası Kazben" başlıkları altında ele alınmıştır.

1.3.1. El Yazma Eserler Merkezi Olarak Manastır

Surp Garabed Manastırı, el yazmaları Ermenistan tarihini aydınlatan önemli değerlerdir. Büyük bir el yazmaları koleksiyonu olan manastırın 1828-1829'da yağmalanmasından sonra önemli eserler kaybolmuştur. Ancak sonraki dönemlerde el yazma eserler kopya edilmeye devam etmiştir. Ermeni tarihinin hem dini hem sivil manada günümüze taşınmasında en önemli rolü şüphesiz yazmaya karşı ilgisi olan din adamları sayesinde olmuştur. Bunlardan biri de Vartan Pağışetsi'dir. Onun ilgisi sayesinde en önemli dört el yazma eser 1672-1689 tarihlerinde kopya yoluyla çoğaltılmıştır. Bunlardan en önemlileri Görün, Sepeos, Hovhannes Katoğikos gibi

temel eserlerin kopyalanması yanında Püzantaran adlı eser de kendisinin siparişi üzerine yazılmıştır.²¹³

Surp Garabed Manastırı'nda 1916 yılında alınarak Eçmiadzin'e götürülen el yazmanları arasında Samvel Anetzi'nin kronolojisi de yer almaktadır. Eserin bu kopyası sayesinde Şah-ı Armen ile başpiskopos Sdep'annos hakkındaki bilgiler günümüze kadar ulaştırılmıştır. Erivan'da 8481 No'lu el yazması olarak kaydedilen kronoloji 1942'de yayımlanmıştır. Anetzi kronolojisi 1193'ten 1290'a kadar olan yılları kapsamaktadır.²¹⁴

Hovannisian, Surp Garabed el yazmalarının bazılarının tüm kopyaların tek orijinal nüshası olduğunu ifade eder. Ona göre bu klasik el yazma eserler olmasaydı, günümüzde yazılan eserlerin birçoğu oldukça kısır kalırdı. O, El yazmaların korunmasında özellikle Bitlisli Vartan'ın önemli katkıları olduğunu ifade eder. Devamında “eğer böylesi kişilerin çabası olmasaydı, Akatankeğos, Görün, Ğazar Parbetsi, Sepeos, Ğevond ve Hovhannes Katolikos gibi eserler olmayacak ve Ermeni tarihi sığ kalacaktı.”²¹⁵ Bu eserler V.-X. yüzyıl arasındaki klasik Ermeni kaynaklarının çoğunluğunu oluşturmaktadır ve Ermeni tarihinin açığa çıkarılmasında kullanılan ana kaynak özelliği taşımaktadırlar. Surp Garabed'in Ermeni Tarihi yazımında ne kadar hayati bir rol oynadığı görülmektedir. Manastır rahiplerince yazılıp arşivlenen el yazmaları sayesinde Ermeni tarihindeki sis perdesi aralanmaktadır. Böylece kendi tarihini geleceğe taşıyan Manastırın bilgi kaynakları açısından da öneml bir hazine olduğu ifade edilebilir.

Farklı dönemlerde Surp Garabed rahiplerince kaleme alınan eserlere başka bir örnek verilebilir ve bunlar Ermeni müstensihlerin kopyaladıkları eser nüshalarına ekledikleri, bazılarının adeta müstakil esere dönüştüğü kolofonlardır. Kolofonlar biraraya getirildiğinde ciltler dolusu eserlere dönüşürler. Bunlardan birisi 1408'de Tavit Mşetsi'nin yazdığı kısa kolofon olup şöyledir:

²¹³ Robert W. Thomson, “Bitlis ve Ermeni Tarihleri”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, ss. 119-122.

²¹⁴ Mat'evosyan, “Mşo Sp. Garabed Vank'i Badmut'yan mi Trvak”, s. 189.

²¹⁵ Richard G. Hovannisian, “Ermeni Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 16.

*“Ben naçiz papaz Tavit Mşetsi, acılı bir zamanda Müslümanların Hıristiyan milletlerini ve özellikle de Daron’daki ünlü Surp Garabed Manastırı’nı baskı altına aldığı bir dönemde (bunu yazıyorum)... Meşru kazançlarımdan 200 tram (dram Ermeni para birimi) ödedim ve bu Kutsal İncil’i alıp, benden ve atalarımın bir yadigâr olması amacıyla Surp Garabed’e geri verdim.”*²¹⁶

Bu kısa kolofonda olduğu gibi, yer ve zaman bilgisiyle birlikte olaylar hakkında bilgi edinmek mümkündür. Papaz Tavit’in verdiği bilgilere göre söz konusu Müslümanların, Daron’u baskı altına aldığını ifade ettiği dönem Timur’un Anadolu’yu istila edip Muş’u yıktığı dönemdir. Bu dönem, Timur’un hem Anadolu’yu işgal ettiği hem de Osmanlı’yı yenerek Anadolu’yu kaosa sürüklediği yıllardır. Bu dönemde otorite boşluğundan dolayı bir iç karışıklık olduğu söylenebilir.

24 Ağustos 1879’da Surp Garabed’e gelen Tozer’in gördüğü bir el yazmasına ilişkin verdiği detay ise şöyledir: *“...Buranın içersinde (Surp Garabed) Kral Hetum’un kendi el yazısıyla altın harflerle parşömen üzerine yazılmış el yazması Ermenice İncil, buranın en değerli hazinesiydi. El yazmaları koleksiyonu yağmalanmasına rağmen kraliyet eseri bu eserin bulunması ilgi çekicidir...”*²¹⁷

El yazmalarına ilişkin diğer bir bilgi ise bölgede aralarında yer aldığımız bir Milli Eğitim komisyonunun kaynak kişilerle 2006’da gerçekleştirdiği görüşme raporudur.²¹⁸ Rapora yansıyan görüşmeye göre Oğnut’ta yaşayan Ermeni Ovagiyan uzun yıllar boyunca Surp Garabed’de papazlık eğitimi almaktadır. Kilisede dini eğitim alan öğrencilerin giremediği ve sürekli kapalı tutulan bir odanın varlığı onu merakla sevk eder. Piskoposların özellikle gizli tuttuğu bu odaya nöbetçi olduğu bir pazar gecesi pencereden içeri girerek sekiz yüz yıllık bir İncil bulur.²¹⁹ Papaz Tavit, Tozer ve kaynak kişilerden aktarılan bilgiler doğrultusunda Surp Garabed’in yüzyıllar boyunca el yazmaları için önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Her üç kaynağın

²¹⁶ Nona Manoukian, “Yaşamsal Bilgi Kaynakları Olarak Duruperan’ın Ermeni Kolofonları”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 151.

²¹⁷ Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co., London 1881, s. 268.

²¹⁸ Komisyon, **Bingöl İl Sınırları İçinde Yer Alan Eski Ermeni Yerleşim Birimlerinde Yapılan Alan Araştırması**, (Yayınlanmamış Rapor), Bingöl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2006. Bu komisyonun bir üyesi olarak bu bilgileri veren kaynak kişi Turan (Sabri) Ölmez ile görüşme bizzat tarafımızdan yapılmıştır.

²¹⁹ Komisyon, **Bingöl İl Sınırları İçinde Yer Alan Eski Ermeni Yerleşim Birimlerinde Yapılan Alan Araştırması**, s. 29.

ifade ettiği el yazma İncil'in kral Hetum tarafından Surp Garabed'e hediye edilen paha biçilmez kraliyet el yazma İncil olması kuvvetle muhtemeldir. Bu el yazma İncil'in de 1916'da Eçmiadzin'e götürüldüğü tahmin edilmektedir.

Surp Garabed'deki keşişlerin el yazma eserleri özellikle 1430 ile 1450'li yıllar arasında yoğun olarak kopya ettikleri bilinmektedir.²²⁰ Manastırın özellikle Ermenilerin geçmiş hafızalarını korumak adına önemli bir rol üstlendiği ifade edilebilir. Bu yazım faaliyetlerinin de özellikle din adamlarınca yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

1.3.2. Kültürel Eğitim Alanında Manastır

İlk dönemlerde Grekçe alfabesini kullanan Ermenilerin kendilerine ait alfabeleri V. yüzyılda Muş'lu Aziz Mesrob tarafından icat edilmiştir.²²¹ Alfabede soldan sağa doğru yazılan otuz dokuz harfe, eklenen birkaç harfle sonradan ulaşmıştır. Alfabenin bulunmasıyla Ermeniler, Edebiyat alanında büyük gelişmeler kaydetmişlerdir. Sonradan, yani geç icad edilen bir yazı olduğu için Yunan ve Avrupa edebiyatına göre oldukça fakir olsa da Ermenilerin çevre topluluklara göre edebiyat alanında ilerde oldukları söylenebilir.²²²

Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın hayatlarında oldukça belirleyici rol oynadığı aşikârdır. Sürekli saldırı ve tehdit altında aynı coğrafyada yüzyıllar boyunca kalabilmek ve siyasi bir güç olarak direnmek oldukça meşakkatlidir. Kaldı ki bölgede dönemin en kudretli devletleri/imparatorlukları bile bu coğrafyaya uzun soluklu tutunamamışlardır. Ermenilerin yaşadığı coğrafyanın parçalı olmasından dolayı egemenliği uzun soluklu sürdürmek imkânını ortadan kaldırmıştır. Ermeniler de bu coğrafyada yaşasalar da çok kısa süreli ve çoklu hâkimiyet alanları oluşturabilmişlerdir. Diğer dönemlerde ise biri doğuda diğeri batıda iki büyük güç arasında konjektürel bir duruşla ayakta kalabilme kabiliyetleri oldukça etkili bir özellikleri olmuştur. Bu kabiliyetin üzerine kurulduğu temel güç ve bugüne kadar Ermenilerin sosyal, kültürel ve dini olarak varlığını sürdürmelerini sağlayan Ermeni Kilisesi olmuştur. Siyasi olarak egemen olmadıkları dönemlerde bile kilise hiyerarşik

²²⁰ Thomas A. Sinclair, "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 169.

²²¹ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 66.

²²² Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 52.

yapısıyla toplumda aktif rol üstlenerek toplumun sorunlarına çözüm üretmiştir. Kilise, her şeyden önce din, kültür ve tarihin yeni nesillere aktarımında temel rol oynayan eğitime her zaman önem vermiş ve özellikle manastırlar bir eğitim kurumuna dönüştürülmüştür.

Muş ve çevresi başta olmak üzere Surp Garabed Manastırı bölgenin ve dahası Ermenilerin en önemli kültür ve eğitim merkezlerinden biriydi. Buna bağlı olarak 1450’de ilk kez Caşots adlı dua kitabı kopyalandı. Ermeniler için çok önemli el yazmalarının kopyalandığı manastırda XVII. Yüzyılın başında başrahip Parseğ Pağışetsi tarafından bir okul açıldı. Tebrizli Arakel, okulun “alim yüksek okulu (*tasadun vartabedats*)” olduğunu söyler. Üniversite düzeyinde eğitimin verildiği iddia edilen okulun öğretmen Parseğ Kavartsi döneminde pozitif bilimlere ağırlık verilerek seküler kitapların okutulması sağlanmıştır. Bunun sonucunda öğrenciler arasında pozitif ilimlerinde uzmanlaşanlar olmuştur.²²³

Ermenilerin kültürel alanda ciddi değişim yaşamaları XVII. yüzyıldan itibaren batılı misyonerlerin gelmesiyle başlatılabilir. Bunun devamında Avrupalılarla oluşturulan ilk plandaki dini bağ, ekonomik ilişkilere yansımış ancak, eğitim ve kültürel yansımaları daha sonraki gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Toplumun batı kaynaklı eserlerden azami düzeyde faydalanmasını isteyen Ermeni aydınları XVII. yüzyıldan itibaren matbaa kurma fikrini benimsemişlerdir. Ancak Osmanlı’da matbaa’nın kurulması XVIII. yüzyıla kadar gecikmiştir. Ermeniler, 1567-1569 yıllarında İstanbul’da matbaa kurma girişimi sonuçsuz kalınca farklı alternatif arayışına girdiler. Bunun sonucunda Ermeniler, Venedik, Livorno, Marsilya, Amsterdam gibi Avrupa kentlerinde iki asır boyunca aktif olarak basım faaliyetlerini sürdüren matbaalar kurmuşlardır.²²⁴

Avrupa’nın farklı kentlerinde kurulan matbaalarda yabancı eserlerin Ermeniceye tercüme edilip basılması büyük değişimlere neden oldu. Ermeniler Eğitim ve Kültür alanında büyük değişimler yaşadılar. İlerleyen süreçte Muş Surp Garabed Manastırı’nda ilk matbaa müstakbel katolikos Kirimyan Hayrig tarafından kuruldu.²²⁵ Matbaa’nın kurulması için 1876’da Osmanlı Maarif Nezareti’ne gönderilen dilekçe

²²³ Thomson, “Bitlis ve Ermeni Tarihleri”, ss. 114-115.

²²⁴ Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, s. 77.

²²⁵ Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, s. 484.

sonucunda aynı yıl, sadece dini kitapların basımı şartıyla matbaaya ruhsat verilmiştir.²²⁶ Matbaanın kurulmasıyla Muş Surp Garabed, Bitlis vilayeti ve çevresinde basım alanında merkez konumuna gelmiştir.²²⁷ Bu gelişmeler Ermenilerin matbaa, yazı ve edebiyat alanında aynı coğrafyayı paylaştıkları Kürt, Zaza gibi Müslüman ahaliden daha ileride olduklarını göstermektedir. Kürt nüfus özellikle Orta Çağ'ın ortalarına rastlansa da göçebe bir yaşam tarzını benimsemişler ve aşiret ağalarınca temsil edilmişlerdir, bu yüzden yüzyıllar boyunca Ermeniler üzerinde önemli bir etki oluşturamamışlardır.²²⁸

Sonuç olarak Surp Garabed'de çoğunluğu dini olmak üzere pek çok eserin matbaada basıldığı, Batı eserlerinin yabancı dillerden tercüme edildiği, yerel ve ulusal düzeyde gazete ve dergi basımı yapıldığı bilinmektedir. Söz konusu gelişmelerde öncül rol oynayan manastırın toplumun kültürel ve eğitim alanlarında önemli katkılar sunduğu ifade edilebilir.

1.3.3. Manastırda Dini Eğitim ve Ruhani Hiyerarşi

Manastırda dini eğitim konusunun anlaşılması için bazı kavramların açıklığa kavuşması gerekmektedir. Öncelikle dini makamlar olan katolikos, episkopos, keşiş, rahip gibi temel kavramların açıklanması, ardından manastırın işlevine değinilerek dini eğitimde manastır konusunun işlenmesi gerekmektedir.

Yüksek makamları dörde ayıran Ormanyan'a göre 1. Basmakta katolikos veya başpatrik, 2. Basamakta patrik veya yerel katolikos, 3. Basamakta başpiskopos veya büyük şehir piskoposları, 4. Basamakta da piskoposlar bulunur.²²⁹ Bu rütbeler sakramental anlamda piskoposluk rütbeleridir ve aralarında sakramental anlamda değil kilisenin idaresiyle ilişkili olarak fark vardır. Buna göre idari hiyerarşi üstten başlayarak katolikos, patrik, başpiskopos ve piskopos rütbelerini oluşturur.²³⁰

Osmanlı için katolikos daha çok ruhani alanı temsil ettiğinden patriklikten farklıdır. Patriklik, coğrafi olarak belirli bir bölgeyi veya ülkenin bütün sathını ifade ederken katolikosluk makamı yeryüzünde bütün Ermenilerin en yüksek dini makamını

²²⁶ BOA, MF. MKT. 36-09/08/R/1293.

²²⁷ Hovannisian, "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", s.2.

²²⁸ Patalyan, "Arevmdyan Hayasdani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", s. 9.

²²⁹ Malachia Ormanian, **The Church of Armenian**, (Fr. Çev. Marcar Gregory), A. R. MOWBRAY & CO., LTD, London 1912, s. 131.

²³⁰ Seyfeli, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, s. 419.

ifade eder. Bu makama oturacak kişi erdemli, lekesiz bir hayatı ve sevapları olmalıdır. Aynı zamanda bu kişi Aziz Taddeus'un ve Aziz Bartholomeus'un varisi ve Aziz Krikor Lusavoriç'in halefi olarak kabul edilir.²³¹ Günümüzde bu makam Ecmiatzin Katolikosluğu olarak Ermenistan sınırları içerisinde Erivan'a yakın bir yerde bulunmaktadır.²³² Tarih boyunca Sis (Kilikya-Lübnan) Katolikosluğu, Ahtamar Katolikosluğu, Kantzasar (Karabağ-552-1815), Kudüs Patrikliği, İstanbul Patrikliği gibi apostolik yüksek makamlar kurulmuştur. Yetkilerinde gelgitler olmasına rağmen katolikosluklar kendi bölgelerinde yargılama yetkisine sahiptiler. Ayrıca piskopos takdisi ve tayini ile müron takdisi yetkilerini kullandıkları için denk makamlardır.²³³ Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Ahtamar Katolikosluğu (Van-Akdamar adası) ile Sis (Kozan) Katolikoslukları ruhani olarak bağımsız olmalarına rağmen idari olarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlıydı.²³⁴ Ancak Ahtamar ve Kantzasar Katolikoslukları dışındaki diğer makamlar hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Yunanca kökenli olan *episkopos* kelimesi, "gözeten" anlamına gelir. Rahipleri yönetir, sakramentleri ve diğer ayinleri idare edebilir ve sivil yönetimlerin nezdinde gerekli bütün durumlarda ruhani iktidarı temsil eder.²³⁵ Hiyerarşide ikinci sırada yer alan episkopos, halk tarafından seçildikten sonra, iki episkoposun yardımıyla katolikos (üç piskopos arasında lider olarak) tarafından takdis edilir. Episkoposlar, belirli bir bölge veya ülkedeki episkoposluk gölgesinin baş idarecisidir. Din adamı ve laik üyelerden oluşan Episkoposluk Kurulu'yla bir arada çalışır. Episkoposluk Kurulu ise o bölgenin episkoposluk meclisi tarafından seçilir. Episkopos, kendisine bağlı olan bölgedeki bütün kilise ve kurumların re'sen başkanıdır.²³⁶

Üç temel rütbeden en yükseği olan piskoposlar bekâr ruhbanlardan seçilir. Piskoposluğun normal yöneticisi ve şefidir. Kendisinden alt rütbedeki ruhbanları takdis yetkisi vardır.²³⁷ Episkoposluk makamı, Osmanlı'da Murahhasa vekili veya

²³¹ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, ss. 91-92.

²³² **Ecmiatzin**, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'a 25 km uzaklıkta Aras'ın kollarından Zengi Çay'ının sol kenarında eski bir yerleşim alanıdır. Kat'oğikos, Ermeni Kilisesi'nde en yüksek makamdaki ruhani liderlere verilen unvandır. Bu ruhani liderin makamının bulunduğu yer ise Kat'oğikosluk merkezidir. Dolayısıyla Ecmiatzin, Ermeni Kilisesi'nin ruhani idarecisinin makamının bulunduğu şehirdir. **Bkz.** Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 1.

²³³ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, ss. 232-242.

²³⁴ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 235.

²³⁵ Mehmet Aydın, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005, s. 618.

²³⁶ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, s. 94.

²³⁷ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 198.

Serrahip olarak adlandırılırdı. Muş Surp Garabed Manastırı'na seçilen/atanan Murahhasa Vekili (Serrahip-başpiskopos)²³⁸ aynı zamanda bütün bölgenin ruhani lideri olarak görevini yürütürdü. Bu makama getirilen son kişi Agopyan Vartan olmuştur.²³⁹ Murahhasalar sorumlu oldukları bölgelerde kendine bağlı gayrimüslimler arasındaki sorunların çözümünde birinci dereceden sorumluydular.

Osmanlı devleti, ülkede yaşayan azınlıklar veya gayrimüslimleri bireysel olarak muhatap almak yerine, yetkilendirdiği dini cemaatin üst makamlarını muhatap alıp sorumlu tutmuştur. Ruhani liderlere kendi cemaatini yargılama yetkisi veren devlet dini konulara müdahale etmemiştir. Ancak atama konusunda da cemaatin veya patrikliğin seçtiği ruhani liderlerin padişah onayı alması gerekirdi.²⁴⁰ Fakat padişah beratı için de ruhanilerin bazı şartları taşınması gerekirdi. Buna göre; halkın rızası, ayinlere muhalif hareket etmemeleri, kilise ve manastırlarda farklı ayin ve usul icra etmemeleri gibi şartları kabul etmeleri gerekirdi.

Yargılama tamamen Muş Surp Garabed Manastırı'nda toplanan Sinod/piskoposluk kurulunca yapılırdı. Son Murahhasa vekili Agopyan Vartan başkanlığında gerçekleştirilen yargılamalarla suçlunun suçunun sabit olması durumunda hükümlülerin hapis cezaları yine bu manastırda yer alan hücrelerde infaz edilirdi. İngiliz seyyah Lynch "Armenia Travels and Studies" adlı eserinde hükümlülerin kaldığı hücrelerden bahseder.²⁴¹ Osmanlı arşiv belgelerinde de buranın cezanın infaz edildiği bir cezaevi olarak işlev gördüğü yer alır.²⁴²

Kaynak kişi olarak görüşme yapılan Ömer Dinlemez, Ermeni cemaatinin Serpiskopos/Serrahip Agopyan Vartan adında dini bir liderleri olduğunu ve bu liderin

²³⁸ **Murahhasa**, Osmanlı devleti hâkimiyetinde yaşayan Ermeni cemaatlerinin en üst düzeydeki resmi temsilcisidir. Bu makama başpiskopos veya rahipler de seçilip atanabilirdi. Buna göre Patriğin seçtiği ruhani, padişah beratıyla makama oturabilirdi. Tanzimat döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı yaklaşık elli civarında murahhasalık bulunmaktaydı. Bkz. Seyfeli, **İstanbul Ermeni Patrikliği**, ss. 110-112. Osmanlı topraklarındaki murahhasalık sayısını 1847-1918 tarihleri arasında 68 sayı çıkan Osmanlı Devlet Salnamelerinden takip etmek mümkündür. Buna göre bir defa da olsa adı kaydedilen merkez sayısı 111'dir. Bir yılda (2. Defa, 1264/1848) en fazla 4 patriklikle beraber 81 merkez kaydedilmiştir. Bkz. Canan Seyfeli, **Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)**, Çizgi Kitabevi, Konya 2019, s. 223.

²³⁹ BOA, BEO-4356-326635 H 1.07.1333.

²⁴⁰ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", **Millet ve Nihal**, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2005, s. 131.

²⁴¹ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 177.

²⁴² BAO, C.. ADL. 62-3701-Tarih Hicri 08/05/1260.

Manastırdaki kurula bakanlık ederek Ermeniler arasında dini ve sosyal uyumsuzluk sorunlarının görüşülüp karara bağlandığını dile getirdi.²⁴³ Hem Osmanlı Arşiv belgelerinin hem de kaynak kişilerin verdikleri bilgilerin birebir örtüştüğü görülmektedir.

Rahip: Hıristiyanlıkta ayin ve ibadetleri yöneten din adamları sınıfına verilen genel addır. Papaz olarak da isimlendirilir.²⁴⁴ Rahip, Episkopos tarafından atanır ve cemaati olan bölgenin Yerel Kilise Cemaati Meclisi tarafından onaylanır. Rahip, kendi bölgesinde bulunan kiliselerin başıdır. Patriklik veya katolikoslük makamlarında bulunan Rahipler Birliğinin doğal üyesi kabul edilir. Bağlı olduğu üst makamın sorumluluğu altındadır.²⁴⁵

Keşiş, Hıristiyanlıkta sıkı bir disiplin altında yaşamını sürdüren, diğer kişilerle bir manastırda yaşamayı ilke edinen dindar kişi olarak tanımlanabilir. Geleneksel olarak Hıristiyanlıkta keşişliğin III. yüzyıldan itibaren başladığı varsayılır. Dua, iffet ve sıkı bir dinsel yaşamı önceler.²⁴⁶ Keşiş, dini emirleri sıkı bir şekilde yaşamaya kendini adayan ve dünyadan uzaklaşarak kendini dine veren zahitler olarak da tanımlanabilir.²⁴⁷ Ayrı zamanda bir rahip veya rahip adayı olan keşişler bir kilise rahibi veya papazından farklıdır. Keşişler üç temel rütbeye; diyakos, papaz ve piskopos rütbesine sahip olabilirler. Ancak keşişler kendilerini toplumdan tamamen soyutlarken diğerleri toplum içerisindeydir. Toplumda aktif olarak rol alırlar. Manastırlarda yaşayan ruhbanlar çoğunlukla keşişler olmuştur. Muş Surp Garabed Manastırı'nda da bahsi geçen tüm diyakos, rahip ve piskopos rütbelerinden birine haiz ruhbanlar yaşamıştır.

Muş Surp Garabed Manastırı'nın, genel amaçları ve işlevleri bakımından diğer manastırlarla benzer yönleri olmasının yanında çok fonksiyonlu bir kompleks olması önemli ayırt edici bir özelliğiydi.²⁴⁸ Din eğitimi, bütün manastırların yerine getirmesi

²⁴³ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

²⁴⁴ Genç papaz adayları, papazlık görevine cemaatin oybirliğiyle seçilirler. Ardından Piskopos tarafından takdis edilirler. Takdisten sonra dua etmek, oruç tutmak ve dini merasimler üzerine çalışmak için birkaç haftalığına kilisedeki bir odaya kapanır. Bu sürenin sonunda Aşai Rabbanî ayini, nikâh, cenaze, vaftiz, komünyon gibi merasimleri yönetmeye yetkilidir. (Bkz. Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 58.) En genel yetkileri sakramentlerden ruhban takdisi haricindeki altı sakramenttir.

²⁴⁵ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, s. 94.

²⁴⁶ Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 218.

²⁴⁷ Aydın, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, ss. 375-376.

²⁴⁸ Marancı, "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", ss. 122-123.

gereken öncelikli görevdir. Zira manastırlar varlığını sürdürebilmek adına inançlı ve eğitimli adanmış müntesiplere gereksinim duyar. Toplumunu dini açıdan aydınlatma görevi üstlenen Manastırın karşılanması gereken ekonomik ihtiyaçları vardı. Bunu manastırlar, geniş arazilerde yapılan tarım, hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerle finanse etmekteydi. Diğer önemli gelir kaynağı da bayramlarda hacılardan elde edilen konaklama gelirleriydi.

Çevresinin en büyük dini merkezi olmasından dolayı, Ermeniler çocuklarını dini eğitim almaları için buraya gönderirlerdi. İlk tahsilden yüksek düzeyde ilahiyat tahsiline kadar eğitim verilmekteydi.²⁴⁹ Öncelikli hedefi bölge ve ülke çapında önemli din adamı yetiştirmek olan Muş Surp Garabed, hem ülke hem de dünya Ermenileri açısından önemli dini önderler yetiştirmiştir. Bunlar arasında Kudüs Patriği, İstanbul Patriği ve en nihayetinde tüm Ermenilere katolikosluk yapmış Khrimyan Hayrig gibi etkili isimler olmuştur.²⁵⁰

Gelenlerin her birinin geliş amacı farklı olsa da hepsinin göreceği eğitim aynıydı. Papaz olmak, dünyada bulamadığı huzuru burada bulmak gibi saiklerle buraya tahsile gelenler olduğu gibi çevresinde uğradığı saldırı veya zulümden kaçarak buraya gelip sığınanlar da vardı. Bunun yanında manastırlar, boş gördüğü hayatını yüce ve manevi teselliyle doldurma niyeti olanların da nihai adresiydi.²⁵¹ Manastırda, farklı bölgelerden ayrı sosyal ve ekonomik katmanlardan gelen yüzlerce keşiş/rahip adayı, aynı eğitime tabii tutuluyordu. Aynı eğitimi gören farklı bireylerden aynı düzeyde verim beklenemezdi. Başarılı olanlar yükselirken diğerlerinin manastırın geri hizmetlerinde istihdam edildikleri söylenebilir.

Hıristiyanlar için önemli bir hac merkezi olan Muş Surp Garabed Manastırı'nda, hacıların beslenme, barınma, hac gibi büyük organizasyonunun yürütülmesi, tarım alanlarının kullanılması, üzüm bağlarının bakımı ve hasatlarının yapılması, tahılların değirmenlerde öğütülmesi, hayvaların bakımı gibi günlük rutin işlerde bile büyük bir iş gücüne ihtiyaç vardı. Gereksinim duyulan iş gücünü çevre köylerden ırgatlarla kendi bünyesinde bulunan insan gücünden karşılamak

²⁴⁹ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı; Hasan Özçelik, 1.10.2013 tarihli görüşme kayıtları

²⁵⁰ Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, s. 484.

²⁵¹ Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 216.

durumundaydı. Manastırda bulunan rahip adayları veya keşişler, hem çalışma hayatını hem de zahitliği birlikte yürütüyorlardı. Manastırların Hıristiyanlığın yayılmasında çok büyük katkıları olmuştur. Manastırların olağanca geniş arazileri bulunmaktaydı. Dini faaliyetlerin devamı ve desteklenmesi için araziler, bağlar, bahçeler işletilerek ekonomik kazanca dönüştürülüp manastırın ihtiyaçları karşılanıyordu.²⁵²

Muş Surp Garabed Manastırı'nın diğer manastırlar gibi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde geniş arazisi vardı. Çevre köylerden hatta günümüzde Solhan'a bağlı Arakonak Beldesi'nde bile manastıra devredilmiş araziler vardı. Buraya ait arazilerde tahıl yetiştiriliyordu. Kaynak kişilerle yapılan görüşme kayıtlarında yer alan ifadelerle göre tahılın öğütülmesi için Manastırın güney batısında su değirmeninin kullanıldığı, suyunun da Şerafettin Dağları'ndan kanallarla değirmene getirilirdi.²⁵³ Ayrıca Manastıra yakın su pınarı bulunmaktadır. Yöre halkı, burayı "Zemzem" olarak adlandırmaktadır. Günümüze kadar İnnagnian pınarının suyu azalsa da köyün merkezine kadar getirildiği tespit edilmiştir. Söz konusu pınarın İnnagnianvank (Dokuzgözlüpinar Manastırı) olarak Manastıra adını veren meşhur pınar olması kuvvetle muhtemeldir.

Manastır, verimli Şerafettin Dağları yaylalarına yakın olduğundan buralarda hayvancılık da yapılmaktaydı. Anlatıldığına göre Manastıra ait hayvanların çobanlığını, Yusuf ve Osman adında çevre köylerden gelen Müslümanlar yapmaktaydı.²⁵⁴

Basmacıyan, Osmanlı dönemindeki manastırlarla ilgili 1886 tarihinden sonra kaleme aldığı eserinde XIX. yüzyıl manastırlarıyla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunur: "*Günümüzde Doğu'daki Manastırlar eskiden olduğu kadar kalabalık değildir. Sayıları otuzu bulan Ermeni Manastırlarının her biri bir piskopos veya yüksek rütbeli kilise görevlisi tarafından idare edilmektedir. En fazla keşiş Patrik Vehabedian'ın himayesi altında, Kudüs'teki manastırda bulunur. Herhangi bir görevi bulunmayan kırk kadar piskopos ve vartabed vardır. Bunlar, herhangi bir cemaat veya kiliseden davet almadıkça manastırlar arasında dolaşırlar. Yaşlılık sebebiyle vazife*

²⁵² Aydın, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, ss. 376-377.

²⁵³ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

²⁵⁴ Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı; Hasan Özçelik, 1.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

alamayanlar ise hayatlarını herhangi bir manastırda devam ettirme hakkına sahiptir. Bu itibarla, manastırlara “yaşlı rahipler evi” de diyebiliriz.”²⁵⁵

Basmacıyan’ın aktardığına göre özellikle Kudüs, rahipler için bir çekim merkezidir. Buranın kutsal mekân olması din adamlarını da buraya yönlendirmiş görünmektedir. Ayrıca Basmacıyan, son zamanlarda manastırların eski cazibesini yitirdiği, Osmanlı’da sayılarının otuza kadar düştüğü tespitinde bulunmaktadır. Manastırlara ilginin azalmasında Katolik ve Protestan misyonerlerin kuruluşlarına öncülük ettiği modern eğitim kurumların etkisi olduğu söylenebilir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru manastırların eski cazibelerini yitirmeleriyle Muş Surp Garabed’te de durum geriye doğru bir seyir izlemekteydi. Din eğitimi veya hac için gelen inançlıların sayısında ciddi oranda düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu durum Hicri 15 Rabiulahir 1320 (22 Temmuz 1902) tarihli Osmanlı Arşiv Belgesi’ne şöyle yansımıştır: “*Muş ovası nihayetinde bulunan Çanlı Kilise’sinde bir süredir terk edilmiş olan hususi gün içtimaların tekrar canlandırılacağı; bu amaçla söz konusu yere binlerce Ermeni geleceğinden bir uygunsuzluğa mahal bırakmamak için gerekli tedbirlerin alınması*” gerekliliği vurgulanmaktadır.²⁵⁶ 1838 gibi erken bir zamanda bile Muş Surp Garabed’i ziyaret eden İngiltere Erzurum başkonsolosu, rahiplerle yaptığı görüşmede rahiplerin gelen ziyaretçi sayısının azlığından yakındıklarını aktarır.²⁵⁷ XIX. ve XX. yüzyıl, Manastıra olan ilgide en ciddi gerilemenin yaşandığı dönem olarak değerlendirilebilir.

Kuruluşundan itibaren Vaftizci Yahya anısına Muş Surp Garabed Manastırı, Vartavar Bayramı’nın en canlı olarak kutlandığı yerd. Ülke sathında bu bayramın merkezi konumundaydı.²⁵⁸ Güller Bayramı olarak da anılan bayramda, manastır hacılarıyla dolardı. Burada en az yedi gün kalan hacılar ayrılırken de manastıra hatırı sayılır bağışlarda bulunurlardı.

Manastırlarda yüklü miktarda değerli taş, altın ve ipekler bulunmaktaydı. Bundan dolayı sürekli yağmalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır.

²⁵⁵ Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 216.

²⁵⁶ BAO, DH. TMK. M.. 128-12-02 H. 15 Rabiulevvel 1320.

²⁵⁷ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 74.

²⁵⁸ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 74.

Manastırlar yabancı seyyah ve gezginler için de önemli bir uğrak yeri olmuştur. Manastırdakilerin bunları el üstünde tuttuklarından bahsedilir. Gelen misafirlerle manastırın bütün katları ve birimleri gezdirilir.²⁵⁹ Ardından gidecekleri yerlere ilişkin manastırdan bilgi alınırdı. Buranın yolcular ve seyyahlar için önemli bir sığınak ve kervansaray işlevi gördüğü söylenebilir. Muş Surp Garabed Manastırını ziyaret eden Lynch ve Başkonsolos Brant'ın aktardıkları bilgilere göre keşiş veya papazlar, ziyarete gelen misafirlerine bütün birimleri gezdirerek buranın geçmişine ilişkin tarihi bilgiler vermekteydiler.²⁶⁰

Muş Surp Garabed Manastırı'nda 1875-1876'da ek olarak yapılan binada Başpiskopos Mabre Mamikonyan'ın kurduğu yüksek ilahiyat okulu bulunmaktaydı. Bu okulda elli civarında öğrenci tahsil görmekteydi.²⁶¹ Kaynak kişilerle yapılan görüşmelerde de çevre bölgelerden Surp Garabed'e eğitim almaya giden Ermenilerin olduğu anlaşılmıştır. Bunlar içerisinde Oğnut'lu Ovakim'in yaklaşık onbeş yıl manastırda dini eğitim aldığı aktarılmıştır.²⁶² Manastırın uzun yıllara dayanan kadim eğitim geleneğini önemseyen bölge Ermenilerinin çocuklarını dini eğitim için manastıra gönderdikleri anlaşılmaktadır. Pek çok kaynak ve yazma eserlerin olduğu manastırda son zamanlarda dini eğitimin yanında modern eğitimin de verilmeye başladığı ifade edilebilir.

Manastırların geniş arazileri vardı. Araziler işleniyor, manastır çevresinde bulunan yayla ve ovalarda büyük baş veya küçükbaş hayvancılık yapıyordu. Hac merkezi olarak kullanılan manastırların diğerlerine göre ekonomik olarak daha avantajlı oldukları söylenebilir. Vartavar Bayramı, Muş Surp Garabed Manastırı'nda Evliya Çelebi'nin deyişiyle yedi iklimden gelen Hıristiyanların yanı sıra Müslümanların da büyük katılımıyla coşkulu bir şekilde kutlanmaktaydı.²⁶³ Elde edilen yüksek gelirlerle hatırı sayılır sermaye birikimi olurdu. Bu yüzden çevre köylerden manastıra doğru ara ara yağma için saldırılar olduğu da bilinmektedir.

²⁵⁹ Basmacıyan, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, s. 216.

²⁶⁰ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 74; Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, ss. 177-180.

²⁶¹ Patalyan, "Arevmdyan Hayasani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", s. 29.

²⁶² Komisyon, **Bingöl İl Sınırları İçinde Yer Alan Eski Ermeni Yerleşim Birimlerinde Yapılan Alan Araştırması**, s. 29.

²⁶³ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

Manastırın klasik dönem el yazmaları, kutsal emanetler, klasik eserlerin saklanıp korunduğu arşiv veya müze görevi gördüğü, bunları günümüze ve gelecek nesillere taşımakta kritik bir rol üstlendiği söylenebilir.

1.3.4. Vartavar ve Hac Merkezi olarak Manastır

Muş Surp Garabed Manastırı'nın Muş ve çevresinde dini ve kültürel etkileşimin en yoğun olarak yaşandığı, çevreden gelen hacı veya inançlılar için cazibe merkezi olduğu ve bölgeye dini, ticari ve kültürel bağlamda önemli katkılar sunduğu anlaşılmaktadır. Manastırı bölgenin önemli hac merkezi kılan, aynı zamanda tüm Ermenilerin önemli cazibe merkezi olmasını sağlayan hususlardan birisi Ermeni Kilisesi'nin beş büyük bayramından birisi olan Vartavar Yortusu'dur. Manastırda kutlanan diğer önemli bayram ise Meryem Ana'nın Göğe Alınış Yortusu'dur. Bu yortular Hristiyanlar için önem taşıyan, hakkında seyyah ve gezginlerin izlenimleri bulunan ve böylece Manastıra merkezi bir konum kazandıran bir etkiye sahiptir.

Vartavar (Gül taşıyan) Yortusu: Gül taşıyan ya da su püskürten anlamı üzerinde durulan Vartavar yortusu, Pagan dönemde nehir, bereket ve aşk tanrıçası Anahit'in toprağa hayat veren suyu kutsaması adına kutlanan bir bayramdı. Bundan dolayı pagan döneminde Murat nehri ile İnnagnian pınarının iyileştirici gücüne inanıldığı için kutsal kabul edilirdi.²⁶⁴

Dersim bölgesinde, Murat nehrinin Fırat ile birleştiği yerde göğüsleri çıplak belden aşağısı balık şeklinde olan bakire bir kızın varlığına inanan Ermeniler, buna Anahit Anamız derlerdi. Hasta olan bebek veya çocuklarını tan vaktinde çevrede bulunan şifalı olduklarına inandıkları pınarlarda yıkarlardı. Gül mevsiminde Anahit heykelleri güllerle süslenerek Vartavar'da Tanrıça Anahit için büyükbaş hayvan kurban edilirdi.²⁶⁵

Tarih boyunca suya, nehirlere ve pınarlara kutsallık atfedildiğini söyleyen Eliade'a göre, su akar, tedavi eder ve mucize gösterir. O, Pagan dönemi su tapınımlarını ortadan kaldırmaya çalışan bir papaz örneği verir. Parthenius adındaki papaz, Hristiyanlığı kabul etmiş halkı eski su tapınımından vaz geçirmek için söz konusu pınarın başına kilise kurar. Ancak yerel halkın eski geleneklerini devam devam

²⁶⁴ Akdoğan Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, İnkılap Yayınları, İstanbul 2009, ss. 139-141.

²⁶⁵ Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, s.141.

ettirdiğini görür. Bu örneğe binaen Eliade, su kültünü hiçbir dini devrimin ortadan kaldıramadığını söyler.²⁶⁶ Benzer bir durum Vartavar yortusunda da açığa çıkar, ancak burada Hıristiyanlaştırma ve dönüştürme söz konusudur.

Vartavar, Hıristiyanlığın kabulüyle esasını korumuş ancak kısmi değişikliklerle İsa'nın Suret Değiştirmesi adı altında devam etmiştir. Bu dönemde çok sayıda Ermeni ziyaretçi dua etmek, şifa bulmak, eğlenmek veya tatil yapmak için Manastıra gelirdi. Manastırın odaları gelen misafirlere açıktı. Ziyaretçiler de bu hizmet karşılığı kendi imkânları ölçüsünde bağışta bulunurdu.²⁶⁷

Hıristiyanlık geleneğinde İsa'nın Suret Değiştirmesi adına da kutlanan bayram Matta İncili'ne dayandırılmaktadır. Matta İncili'ne göre İsa, yüksek bir dağa havarileriyle çıkınca Mesih'in yüzü güneş gibi parlayıp elbiseleri bembeyaz olarak görünüm değiştirir. Bu değişime havarilerle birlikte Musa ve İlyas peygamber de şahitlik etmiştir. Beyaz buluttan “Sevgili oğlum budur. O'ndan hoşnudum. O'nu dinleyin” diye ses duyulur. Olup bitenin şaşkınlığıyla havariler “İlyas yine gelip her şeyi düzene koyacak mı?” sorusunu sorarlar. Mesih onlara aslında sizin içinizde de her şeyi düzene koyacak Vaftizci Yahya var. O'nun da bir İlyas olduğunu ima eder.²⁶⁸

Hıristiyanlık öncesi pagan kültüründen dönüştürüldüğüne inanılan ve Ermenilerce Vartavar olarak bilinen bu yortu yaza denk gelir. Bu yortuda herkes birbirini suyla ıslatır.²⁶⁹ Buradan hareketle Vartavar Yortusu, Nuh'un tufanı anısına kutlanan bir bayram olarak da kabul edilir ve bugünkü su serpme geleneğinin Tufan'ın anısına yapıldığına inanılır. Pagan dönemin Asdğik (güzel yıldız tanrıçası) isimli tanrıçası da Nuh'un kızı olarak kabul edilir. Bu bayramda bütün mabetler güllerle donatılır. Vartavar'ın adı oradan gelir ('Vart', Ermenicede 'gül' demektir).²⁷⁰

Tanımlar ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere eski pagan geleneğine dayanan Vartavar'ın Hıristiyanlık geleneğiyle birleştirilerek devamı sağlanmıştır.²⁷¹ Diğer bir husus ise Mesih'in havarilere Vaftizci Yahya'yı takip etmeleri/O'na

²⁶⁶ Mircea Eliade, **Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetler Morfolojisi)**, (Çev.: Mustafa Ünal), Serhat Kitapevi, Konya 2005, ss. 240-242.

²⁶⁷ Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, s.141.

²⁶⁸ Matta, 3:1-13.

²⁶⁹ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, s. 50.

²⁷⁰ Aren Dadiroğlu & Arman Avadaryan, “Suları Hazırlayan Vartavar Geldi”, **Agos**, 05.07.2013. Bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5223/sulari-hazirlayan-vartavar-geldi> (Erişim: 05.07.2013)

²⁷¹ Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, s. 141.

uymalarını istemesidir. İsa'nın görünüm değiştirmesi olayına tanıklık edenler, en sadık üç havarisi Petrus, Yakup ve Yuhanna'dır. Ayrıca şahit kılınan diğer iki peygamber de Musa ve İlyas'tır. "İsa'nın Görünüm Değiştirmesi" fizik kurallarına göre gerçekte mümkün görünmemektedir. Ancak mucize diye gerçekteşen bu olayın Hristiyanlarca kabullenilmesi için en sadık üç havarinin şahitliğine başvurulmuş. Öte yandan dönemin Hristiyan inananlarına karşı en sert muhalefeti sergileyen Yahudiler/Ferisilerin muhalefetini kırmak adına peygamber Musa ve İlyas şahit gösterilmiştir. Diğer bir husus da İsa'nın havarilerine, Vaftizci Yahya'yı takip edilmesini salık veren tavsiyesidir. Vartavar bayramı kutlamalarında en çok anılması gereken kişi hiç şüphesiz Vaftizci Yahya'dır. Daha önce Matta İncili'nden verilen ayetlerden de bu sonuç çıkarılabilir.

Muş Surp Garabed Manastırı'nın Vartavar'la ilişkisini ortaya koyan önemli kaynaklar daha çok bölgeyi ziyaret etmiş ve kaleme almış gezgin, yerli ve yabancı ziyaretçiler olmuştur. Bunlar arasında Polonyalı Simeon, Evliya Çelebi, Erzurum İngiltere Konsolosu James Brant, Henry Tozer ile işadamı ve seyyah Henry Finnis Bloss Lynch gibi isimler vardır.

Manastırı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin (1611-1685) ziyaret tarihi açık değildir. 1648'de yazmaya başladığı 3. ciltte hangi tarihte Manastıra geldiği açık olmamakla beraber XVII. yüzyılın ikinci yarısı olduğu kesindir.²⁷² Evliya Çelebi'ye göre Manastır Ermeniler arasında ünlü bir yer olduğu için yedi iklimden farklı millet ve dinlere mensup yüz bin insan yedi gün boyunca kutlamalara iştirak eder. O, Ayrıca ticaret kervanları için de önemli bir pazar yeri olduğundan pek çok tüccarın katılım sağladığını ifade eder.²⁷³

Kilise'ye, sadece Bitlis, Erzurum, Diyarbakir, Van ve çevre vilayetlerden değil, yurtiçi ve yurtdışından da ziyaretçileri bulunmaktaydı. Bahse konu bayramlardan Teofani ve Epifani ilk akla gelen bayramlardır. Ancak Evliya Çelebi'nin Manastırı yaz mevsiminde ziyaret ettiği verdiği detaylardan anlaşılmaktadır. Söz konusu bayram, Ermenilerce Vartavar²⁷⁴ olarak adlandırılan bayramdır. Yazın kutlanan bu bayram da

²⁷² Sedat Kardaş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi", **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, Sayı 15, Bahar 2018, s. 379.

²⁷³ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

²⁷⁴ Ermeniler, Vartavar bayramını, Paskalyadan doksan sekiz gün sonra kutlarlar. Paskalyaya bağlı olarak her yıl değişen bayram 28 Haziran ile 1 Ağustos arasında kutlarlar. Nuh peygamberin

yedi gün ve yedi gece devam etmektedir.²⁷⁵ Evliya Çelebi'nin verdiği diğer detay da Vartavar bayramına katılanlar arasında Müslümanların da olduğudur. Kutlamaya katılanları yüz bin olarak verse de bu sayı oldukça abartılıdır. Bunun yerine Simeon'un verdiği 2 bin ile 3 bin sayısı daha makul görünmektedir.²⁷⁶

2 Ağustos 1838 tarihinde Muş Surp Garabed Manastırı'nı ziyaret eden Erzurum'un İngiltere Başkonsolosu James Brant'ın verdiği bilgiler, Manastırın işlevi hakkında aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Seyahat notlarının ilgili sayfasında şunlar yer alır: *“Bu manastır Ermeni hacılar tarafından sıkça ziyaret edilmektedir. Manastır, Ermenicede Surp Karapet olarak adlandırılan ve vücudunun bir kısmının kilise mihrabının altındaki bir sandıkta muhafaza edildiği söylenen Vaftizci Yahya'ya (st John the Baptist) adanmıştır. Kilise, yüksek kutsallık itibarını, mucizevi bir iyileştirme gücüne sahip olduğu düşünülen bir kutsal emanete sahip olmasına borçludur.”*²⁷⁷

Brant'ın verdiği detaylardan da anlaşılacağı üzere Manastırı kutsal kılan en önemli özellik Vaftizci Yahya'nın röliklerinin burada gömülü olmasıdır. İsa Mesih'in görünüm değiştirmesine şahit olanlara Vaftizci Yahya'nın kıymetini bilin denmesi, aslında Hıristiyanların Vaftizci Yahya'yı önemsediklerinin ifadesi olarak anlaşılabilir.²⁷⁸ Hıristiyanlar bu yüzden Mesih ile beraber O'nu da anarlar. Vaftizci Yahya'nın da kutsal emanetleri/röliklerinin Aziz Krikor tarafından Kayseri'den Muş'a getirilmesiyle güneydeki en etkili ruhani merkez olan Muş Surp Garabed doğal olarak Vartavar ve Hac merkezi olmuştur. Vartavar Yortusu'nun toplumun farklı inanç guruplarından binlerce insanın katılımıyla gerçekleştiğini dile getiren Evliya Çelebi'yi Brant, verdiği şu bilgilerle destekler: *“Burada her yıl Aziz John (Vaftizci Yahya) gününde bir şenlik yapılmaktadır ve çevre bölgelerde bulunan her millet, din ve mezhepten insanlar tarafından ziyaret edilmektedir.”*. Brant'ın verdiği bilgilere göre de Vartavar, bu Manastırın en önemli bayramıdır. Manastır, büyük oranda hacıların ve

tufandan kurtuluşunu simgelediğinden suya önemli bir önem atfedilir. Ayrıca pagan dönemindeki nehir ve bereket Tanrıçası Anahit'le de ilişkilendirilir. Bkz. Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, ss. 140-141.

²⁷⁵ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 230.

²⁷⁶ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 95.

²⁷⁷ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 73.

²⁷⁸ “6-Tanrı'nın gönderdiği Yahya adlı bir adam ortaya çıktı. 7 -Tanıklık amacıyla, ışığa tanıklık etsin ve herkes onun aracılığıyla iman etsin diye geldi. 8 -Kendisi ışık değildi, ama ışığa tanıklık etmeye geldi.” (Yuhanna, 1: 6-8).

ziyaretçilerin sağlayacağı ekonomik desteğe bağımlıdır. Vartavar kutlaması ve hac organizasyonunda Manastır, hatırı sayılır ekonomik kazanç sağlamaktadır.²⁷⁹

29 Kasım 1893 tarihinde Muş Surp Garabed Manastırını ziyaret eden diğer seyyah Lynch'in konuyla ilgili izlenimi şu şekildedir: *“Aziz Krikor ve arkadaşları, putperest düşmanlarıyla amansız bir savaşa giriştiler. Putperestler(Hindular) işbirlikçileri iki savaşta da mağlup edildi ve tapınakları düştü. İşgal ettikleri alana Hristiyan kilisesi yapıldı; Kayseri'den getirilen Vaftizci Yahya'nın rölikleri Demeter ve Kisan'e'nin yerine kondu”*²⁸⁰ Lynch'ten yapılan alıntılarda da ortak görüş Vaftizci Yahya'nın röliklerinin Kayseri'den Muş'a getirildiğidir. Diğer bir bilgi ise Vaftizci Yahya'nın röliklerinin Demeter ve Kisan'e'nin yıkıldığı yere konulması yönündedir.

Seyyah ve yabancıların verdiği bilgiler doğrultusunda şunlar söylenebilir. Vaftizci Yahya anısına kurulan Muş Surp Garabed Manastırında Vaftizci Yahya'nın rölikleri bulunduğu için burası kutsal bir mekân olarak kabul edilir. Sonuçta Vartavar ve Hac merkezi için Manastırın tesis edildiği söylenebilir.

Manastırın kuruluşundan itibaren yapılan adlandırmalarda Vaftizci Yahya'ya atıf vardır. Bunlar içerisinde Surp Garabed, Hovhannes Mıgırdiç (Vaftizci Yahya), Saint John (Aziz Yahya), John the Baptist (Vaftizci Yahya) isimleri Manastırın onun anısına kurulduğunun göstergesidir. Ayrıca, Vaftizci Yahya'nın kutsal emanetleri, rölikleri Manastırda korunup saklandığı için Hz Yahya Manastır olarak da anılır. Her yıl yaz aylarında onun anısına Vartavar Yortusu kutlanmaktaydı. Bayram kutlamalarında, her bölgeden/ülkeden farklı dini inançlarda binlerce insan, Muş Surp Garabed Manastırını ziyaret ederdi.

Vartavar'ın nasıl bir bayram olduğu, Pagan adeti mi yoksa dönüştürülmüş ya da birleştirilmiş bir Hıristiyanlık dönemi geleneği mi olduğu konusu içinde tartışma barındıran bir husus olmuştur. Verilerin karışık olması da bu sorunun oluşmasında etkili olmuştur. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmeden önceki inançlarının pagan geleneği olduğunu söylemek mümkündür. Aziz Krikor Lusavoriç'in Ermenilerin yaşadığı coğrafyaya, bu arada Muş'a gelip Aşdğig, Anahit ve Vahagn tapınakları ile

²⁷⁹ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 74.

²⁸⁰ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 178.

Demeter ve Kisan tapınaklarını yıktığı ve yerine kiliseler inşa ettiği erken Ermeni kaynaklarından anlaşılmaktadır.²⁸¹

Manastırın ilk dönem değerlendirilmesi yapılacak olursa kurulduğu ilk dönemlerde pagan kültürünü asırlarca yaşamış ve benimsemiş bir Ermeni toplumu söz konusuydu. Ermenilerin hemen eski inançlarını tamamen silmeleri beklenemezdi. Muhakkak ki eski pagan kültüründen kalan bazı inanışlar da Hristiyanlık liturjisine eklenilecekti. Aziz Krikor yıktığı tapınaklar üzerine yeni bir manastır inşa etti. Ancak eski inanışların yıkılıp yerine yenilerinin ikamesinin o kadar da kolay olmayacağı aşikârdır. Bunu şu ifadeler desteklemektedir: *“Tanrıça Anahita²⁸² için her altı ayda bir bayram yapılmaktadır. Bayram, rahiplerin şatafatlı gösterileri, Tanrıçanın heykelinin rahiplerce gezdirilmesi ve etrafında dansların icra edilesi ile kutlanmaktadır. Tanrıçanın büyük ve gösterişli bayramı ise “Güller ayı”na rastlamakta, çok güzel güllerle süslü anlamına gelen “Varthavar” olarak adlandırılmakta ve yıl sonu olan Ağustos’a denk gelmektedir. Bu günde tapınak ve Tanrıça heykeli, umumi yerler ve sokaklar güllerle süslenmektedir. Gül, güzelliğin ve tabiatın yeniden doğmasının sembolü olarak her yere yayılmaktadır.”²⁸³*

Vartavar Yortusu’nun kökenine dair önemli ipuçlarının yer aldığı bu bilgilere göre “gül motifi” daha önce pagan kültüründe yer alan Tanrıça Anahita anısına yapılan bir bayramda söz konusudur. Yine adını gülden alan Vartavar’ın kadim bir Ermeni geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Önemli diğer bir nokta ise Vartavar’ın yaz aylarında kutlanmasıydı. Bereket ve verimliliğin tanrıçası olan Anahita, Ağustos aylarında meyvelerin hasat zamanında veya öncesince kutlanmaktaydı.

Aziz Krikor, Hristiyanlığı yaymak için bir ruhani kadro kurmak ister. Başlangıçta her yerden öğrenciler alır. Akat’angeğos’un ifadesiyle “yabanıl, aylak, hödük köylüler birden bire Peygamberden haberdar, Havarilere aşına ve incile

²⁸¹ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, ss. 139-183. Hristiyanlık öncesi Ermeni dini için ayrıca bkz. Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım”, ss. 1-28; Canan Seyfeli, “Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, **S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 30, Güz 2010, ss. 151-166.

²⁸² **Anahita**: Ermeniler arasında büyük öneme sahip ve kültü bulunan tanrıçadır. O Aramazd’ın kızı ve büyük Tanrıçadır. Zerdüşlüğe bağlanan bu tanrıça, “öncesi ve sonrası olmayan ölümsüzlük” vasfına da sahiptir. Aynı zamanda, aşk tanrıçasıdır. Tabiatın verimliliğinin şartı ve Ay’ın kişileştirilmiş halidir. Bkz. Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 25.

²⁸³ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 26.

mirasçı” olurlar. Toplanan öğrencilerden verim alamayan Krikor, kuracağı 12 kişilik ekibi pagan döneminin rahip çocuklarından seçer.²⁸⁴ Krikor’un amacı daha sağlam kadrolar kurmaktı. Ancak seçkin rahip çocuklarının da dezavantajları söz konusu. Bu kadro aynı zamanda babalarından devraldıkları pagan kültürü de Hristiyanlığa taşıma riskini barındırmaktaydı. Ayrıca, pagan tapınak kalıntıları üzerine kiliselerin inşa edilmesi veya tapınakların yıkılmadan kiliselere dönüştürülmesi, aynı zamanda yeni kabul edilen dinin de diğer pagan inanışların üzerine inşa edilmesi anlamına gelir. Kaldı ki kadim geleneklerin tamamen ortadan kaldırılarak yerine yeni inanışın ikamesinin çok kolay olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda her iki inanışın da izlerini barındıran Vartavar Yortusu’nun karma bir bayram olduğu ifade edilebilir.

Apostolik Ermeni inanışı başka bir görüşe göre de Vartavar, Nuh Tufanı’yla ilgili bir bayramdır. Büyük tufandan sonra Nuh tam gemiden ineceği sırada Tanrı yeryüzüne yeni bir yağmur yağdırmış. Bu yağmur yeryüzünde bulunan tüm canlılara ve bitkilere hayat vermiş. Bu nedenle Vartavar Nuh peygamberin ailesi ve kendisine inananları selamete kavuşturan Tanrı’ya şükranlarını sunmak adına kurban kesip güvercin uçurduğu günün anısına kutlanır.²⁸⁵ Beş bin senedir kutlanan en eski bayramlardandır. Su serpme geleneği ise Nuh Tufanı’na atıf için yapılır. Ardından güvercinlerin uçurulduğu bayramda Asdğig (Yıldız Tanrıçası) Nuh’un kızıdır. Onun anısına tapınaklar güllerle donatılır. Aziz Krikor, kutsal emanetleri gömdüğü Muş Surp Garabed Manastırı’nda Vartavar Yortusu’nu tesis eder.²⁸⁶

Farklı kaynaklardan alınan iki görüşe göre Tanrıça isimleri farklı olsa da hepsi güller bayramının Hristiyanlık öncesi bir gelenek olduğu görüşünde hem fikirdir. Seyyah ve yabancı gezginlerde de karşılaşılan bu görüş yanında Vartavar (Gülleri taşıyan) Bayramı’nda inançlı Hristiyanların hac için Muş Surp Garabed Mastırı’na gitmeleri de ortaktır.²⁸⁷

Seyfeli’nin yaptığı değerlendirmeye göre putperest tapınaklarının yıkılarak yerlerine kiliselerin ikame edilmesi ve kutsal emanetlerin eski tapınaklara

²⁸⁴ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 59.

²⁸⁵ Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, s. 140.

²⁸⁶ Dadiroğlu & Avadaryan, “Suları Hazırlayan Vartavar Geldi”, **Agos**, 05.07.2013.

²⁸⁷ Dadiroğlu & Avadaryan, “Suları Hazırlayan Vartavar Geldi”, **Agos**, 05.07.2013; Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 235; Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317; Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 178; Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, ss. 73-74.

yerleştirilmesi Hıristiyanlığın safi olarak kabul edilmesi anlamına gelmiyordu. Çünkü eski tapınaklardaki rahipler ve çocukları artık kilisenin yeni rahipleri olmuşlardı. Ayrıca pagan dönemdeki gelenekler, bayram ve festivaller artık azizler günü olarak kutlanmaya başlamıştı.²⁸⁸ Netice itibariyle Vartavar bayramı da eski pagan kültüründe Tanrıçalara adanan bir bayramdı. Yazın kutlanıyordu ve Hıristiyanlığa geçişte de aynı dönemlerde kutlandı.

Surp Garabed Manastırı ve özellikle manastırdaki dört kiliseden biri olan Surp Astuatatzin Kilisesi ile ilişkili bir kutlama da “Meryem Ana’nın Göğe Alınış Yortusu (Assomption)” idi. Bu yortu Azize Meryem Ana şahsına bağlanan önemli bir bayram olarak addedilir. 15 Ağustos’a en yakın Pazar kutlanır.²⁸⁹ İncillerde Azize Meryem’le alakalı detaylı bilgi bulunmadığından daha çok anlatılarla günümüze kadar geleneksel kutsal anlatılarla sürdürülmüştür. Azize Meryem, İsa Mesih’in ölümünden/göğe alınmasından sonra on iki yıl boyunca Kudüs ve çevresinde yaşar. Eceliyle ölen Meryem Ana’nın üçüncü gününde mezarı boş bulunur. Mezarı boş bulunmasından dolayı Göğe alındığına inanılır. Birçok kilise gibi Ermeni Kilisesi, Meryem Ana’nın Göğe Alınış Yortusu’nu üzümlerin hasat dönemine denk geldiğinden bir hasat bayramı olarak kutlar. Üzüm, meyvelerin kraliçesi kabul edildiğinden Meryem Ana’yla özdeşleştirilir. Meryem Ana da bütün Azizlerin Kraliçesi olarak addedilir. Meryem Ana Ermeni Kilisesi tarafından Tanrı doğuran (theotokos) olarak kabul edildiğinden büyük saygı duyulur.²⁹⁰

Evliya Çelebi’nin yedi gün yedi gece kutlanır dediği bayramın bahsi geçen yortulardan hangisi olduğu belli değildir. Bu bayramlardan ikisi de olabilir. Ancak, Vartavar olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü Vartavar manastırın bayramı kabul edilirken Yükseliş Yortusu manastırdaki bir kiliseyle ilişkilidir. Dolayısıyla insanlar üzerinde yüksek etki bırakabilecek özelliğe sahip olan ancak Vartavar olabilir. Ayrıca manastırlarda mutlaka bir Meryem Ana kilisesi olması gayreti vardır. Bu sebeple her manastır bu özelliği taşıırken mutlaka Ermeni halk arasında önem verilen Kilise’nin beş büyük yortusundan biri olan “Meryem Ana’nın Göğe Alınış Yortusu”na önem verilir. Bu sebeple bölgede daha geniş bir coğrafyada üzüm önemli bir üretilmektedir. Aynı

²⁸⁸ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, ss. 25-26.

²⁸⁹ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 229.

²⁹⁰ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, ss. 51-52.

şekilde Muş Surp Garabed Manastırı'nın güney yamaçlarında üzüm bağlarının bulunduğu ve Ermenilerce hasadının yapıldığı yerel halktan da teyit edilmiştir. Manastıra ait üzüm bağlarından yetiştirilen üzümün 15 Ağustos'ta kutlanan Meryem Ana yortusunda kullanılması doğal bir husustur. Ayrıca eski pagan kültüründe yer alan Tanrıçalar adına kutlanan özel günlerin Meryem Ana anısına kutlanan günlerle özdeşleştirilerek devam ettirilmiş olabileceğini ilgili çalışmasında Seyfeli de belirtmiştir.²⁹¹

Muş Surp Garabed Manastırı, hem Vartavar hem de Meryem Ana bayramlarında bölgede canlı şekilde kutlandığı yerlerin başında gelmekteydi. Bu bayramlarda Manastır, büyük bir panayır yerine döner ve burada çerçiler, ip cambazları, halk ozanları, hokkabazlar ve kuvvet gösterisi yapanlar sahne alırdı. Her kesimden ve dinden insanların Osmanlı devleti başta olmak üzere Rusya'dan İran'a pek çok devletlerden misafirleri olan Manastır sakinleri, Surp Garabed'i koruyucu azizleri olarak kabul etmişlerdi.²⁹²

1.3.5. Manastır ve Surp Garabed Helvası (Kazben)

Surp Garabed Manastırını ziyarete gidenlerin dönüş yolunda yakınlarına şifa olması niyetiyle aldıkları ve adına Kazben, Kazbe veya Mana denen bir şekerleme türü getirirlerdi. Getirilen bu şekerleme halk arasında "Surp Garbed Helvası" olarak bilinirdi.

Kudret helvası olarak ta bilinen Kazben'in Kutsal Kitap'a dayanması söz konusuydu. Tevrat'ın Çıkış ve Sayılar babında ilgili ayetlere göre İsraililer Mısır'dan çöle geldiklerinde yiyecek bulamadıklarından Musa'dan yiyecek talep ederler. Musa'nın duası üzerine Rabb'in bulutları ortaya çıkar. Akşama doğru ordugâhın çevresini çiğ kaplar. Çiğın erimesiyle toprakta ve çölün yüzeyinde kırağı gibi pulcuklar oluşur.²⁹³ Sayılar babında da adının Man olduğu anlaşılan besin kaynağı, reçine ve kişniş tohumuna benzetilir. Devamındaki ayetlerde anlaşıldığı üzere halk tarafından toplanıp değirmende öğütülür veya havanda dövülerek Çömlelerde pişirilirdi.²⁹⁴

²⁹¹ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", ss. 139-183.

²⁹² Kevorkian & Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, s. 484.

²⁹³ Çıkış, 16:10-14.

²⁹⁴ Sayılar, 11:7-9.

Kur'an-ı Kerim'de de söz konusu olaya ilişkin olarak İsrailoğullarını gölgelendirdikten sonra kendilerine kudret helvası indirildiği ifade edilir.²⁹⁵ Bu veriler ışığında kudret helvasının oluşumuna ilişkin, hava değişikliklerine bağlı olarak bulutların gelmesiyle gölge oluşmuş, aşırı sıcaklar yerini serin bir havaya bırakmıştır. Söz konusu ani hava değişimi ve akşamın gelmesiyle her tarafta çiğ oluşmuştur. Çiğ oluşturduğu reçineye benzeyen kristalcikler taşlarda, toprak ve ağaçlarda meydana gelirdi. Oluşan reçineler toplanıp işlenirdi. Mamül haline gelen kudret helvası yiyecek olarak tüketilirdi.

Kudret helvasını Kazben veya Kazbe olarak niteleyen Seropyan'a göre bu helva iki şekilde oluşmaktadır. Birinci görüşe göre, güneyden esen rüzgârlar uzaklardan getirdikleri şeftali veya kayısı polenlerini ağaç yapraklarında çiğ gibi biriktirir, ikinci görüşe göre bir tür böceğin yaprakları aşılması veya mayalamasıyla oluşurdu. Muş bölgesinde köylüler ağaç yapraklarını toplayarak kaynatmak suretiyle kışlık erzak elde etmekteydiler. Seropyan, Muşluların yaptıkları bu maddeye Surp Garabed Helvası dediklerini ekler.²⁹⁶

Hangi ağaçtan şirenin toplandığına ilişkin açık bilgi vermeyen Seropyan'a göre ceviz, çınar, dişbudak veya meşe ağaçlarından herhangi biri olabileceği ihtimali üzerinde durur. Surp Garabed helvasına ilişkin Seropyan, şöyle bir anekdot aktarır: Buna göre Ermeni kralı Büyük Dikran (II.Tikran İÖ 95-55) ülkedeki tüm üreticilerden ürettikleri mamullerin yarısını başkente (Dikranagert-Silvan) getirmelerini emreder. Talimat gereği tüm üreticiler ellerindeki hayvanlar, tahıllar, meyve ve sebze gibi mal ve ürünleri kervanlarla taşırlar. Bu kervanda Muşlular da bulunur. Tanrıça Anahit'in kendi nimetine getirilen vergiye çok kızacağına inanan Muşlular Kazben'in vergiye tabi olmasından yakınırlar.²⁹⁷

Muş Surp Garabed'de gerçekleştirilen Vartavar kutlamalarında Manastıra giden hacılar dönüş yolunda dost ve yakınlarına ilaç niyetine Surp Garabed Helvası olarak bilinen kudret helvası ile sakız getirirlerdi. Ortadoğu'da ani hava değişimlerine bağlı olarak kayalar üzerinde oluşan liken, rüzgârların etkisiyle farklı coğrafyalara

²⁹⁵ Kur'an-ı Kerim 2:57.

²⁹⁶ Sarkis Seropyan, **Can Gülüm Anahit ve Kazben (Ermeni Tanrıları Konuşuyor)**, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s. 92.

²⁹⁷ Seropyan, **Can Gülüm Anahit ve Kazben (Ermeni Tanrıları Konuşuyor)**, s. 92.

taşınarak ağaç yapraklarında liken tabakası oluşturur. Oluşan tabakayı işleyen insanlar şekerin kullanıldığı yemek ve içeceklerde tüketirlerdi. Söz konusu bu şekerleme “manna” olarak adlandırılırdı.²⁹⁸

Hangi ağaçta Kazben oluştuğuna Evliya Çelebi daha fazla açıklık getirir. O, Allah’ın gökten indirdiği bir nimet olduğunu ifade ettiği kudret helvasının daha çok meşe ve pelit ağaçlarının yapraklarında bulunduğunu ifade eder. Reçineye benzeyen tatlı bir sıvı olduğunu da ekleyen Çelebi dişbudak, badem, devedikeni, ılgın gibi ağaçlarda da görüldüğünü söyler.²⁹⁹

XIX. yüzyılın sonlarında Dersim Seyahatnamesini yazan Antranik (Yeritsyan) Surp Garabed Helvasına ilişkin olarak “..Şu birer çuval sırtlamış çalışkan gelinleri, kızları görüyor musunuz? Güle oynaya köye dönüyorlar. Onlar da ormandan kudret helvası toplamaktan dönüyorlar. Şimdi o ilahi nimetin, balın, şekerin tam zamanıdır.”³⁰⁰ der. Bu bilgiler, kudret helvasının sadece Muş ve çevresinde değil, aynı zamanda Dersim’e kadar geniş bir coğrafyada bilindiğini göstermektedir.

1879’da Muş Surp Garabed Manastırını ziyaret eden İngiliz seyyah Tozer da Solhan’dan Muş’a giderken kendisine rehberlik eden Solhanlı yol rehberinin kendisine verdiği cisim hakkında şöyle demektedir: “.....biri bana büyük çantasında taşıdığı bir şeyi merakla göstermeye istekliydi. Daha sonra kırık kenarlı yeşilimsi gri renkli, parlak tanecikli granit mikaya benzeyen bir taş gösterdi. Bakmadan önce arkadaşım geldi ve kaya parçası olduğunu düşündü. Daha sonra adama elindeki nesnenin ne olduğunu sordum. Cevap olarak bana cismi uzatarak tadına bakmamı önerdi. Şaka gibi bir öneriydi. Kırılan parçasını ağızıma aldığımda çok tatlı olan bu cismin manna olduğunu anladım. Yapraklardan toplanan bu madde bir katı kütleyle sıkıştırılır. Şekerleme olarak kullanılır.”³⁰¹

Tozer’in “Manna” diye bahsettiği aslında bölgede sık olarak kullanılan bir şekerleme türüdür. Söz konusu Surp Garabed Kudret Helvası’nın aynı zamanda bölgede yaşayan Müslümanların da sıklıkla tükettikleri bir şekerlemedir. Meşe yapraklarının şireleri alınırken yaprakların da karışması sonucu yeşilimsi renk aldığı

²⁹⁸ Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, s. 141.

²⁹⁹ Özkan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, s. 141.

³⁰⁰ Antranik, **Dersim: Seyahatname**, s. 25.

³⁰¹ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 268.

anlaşılmaktadır. Surp Garabed ve çevresinde yaşayan yerel halktan özellikle yaşlı bayanlarla yapılan görüşmelerde söz konusu kudret helvasının bilindiği tespit edilmiştir. Dahası Kaynak kişi olarak görüşülen kişiler üretimine ilişkin önemli veriler aktarmıştır. Kazbenle ilgili pek çok kişiyle görüşülmesine rağmen farklı bilgiler veren iki kişinin görüşlerinin aktarılması uygun görülmüştür. Karlıova Oğnut'ta kudret helvası konusunda bilgisine başvuru Hazal Ölmez'in verdiği bilgilere göre Kazben'in düştüğü zamanlarda sık meşe ağaçlarının olduğu Karacehennem ormanlarına gidilerek şirenin biriktiği meşe yaprakları toplanırdı. Toplanan meşe yaprakları öncelikle tozdan arındırılması için soğuk su ile yıkanırđı. Temizlenen yapraklar büyük tencerelerde kaynatılarak süzgeçle yaprakları alınırđı. Belli bir süre sonra kaynayan şire kahverengileşirdi. Daha çok pekmeze benzeyen şekerlemenin özellikle kış aylarında diğer yiyeceklere tatlı olarak katmak veya kahvaltı ile diğer öğünlerde yemek için kullanılırdı. Pekmez ve diğer reçel türlerine göre çok lezzetli olduğunu vurgulayan Ölmez, "meşe pekmezi" veya "gezmi" olarak adlandırdıklarını ifade etmiştir.³⁰² Ölmez'in aktardıklarından da anlaşıldığı üzere meşe ağacı şiresinden pekmez de yapıldığı görülmektedir. Seropyan'ın Muş çevresinde yapılan kudret helvasına birebir uymaktadır. O'na göre de yapılan işlem yaprakların kaynatılarak pekmez haline getirilmesiydi. Ancak Tozer'in bahsettiği katı Kazben veya kudret helvası farklıydı. Katı haldeki kudret helvası ile ilgili görüşme gerçekleştirilen Solhan doğumlu Güllü Akçabey'in verdiği bilgiler Tozer'in yediği veya Surp Garabed hacılarının dönüş yolunda yanlarında götürdükleri kudret helvasıyla birebir aynıdır. Yerel halkın kudret helvasını "gezmi" olarak adlandırdığını söyleyen Akçabey'e göre: Mayıs ayının sonlarından Temmuz'un başına kadar hava olaylarına, neme bağılı olarak ağaç ve bitkilerin yaprağı üzerine yapışkan tatlımsı bir sıvı oluşmaktadır. Bala benzeyen akışkan sıvı, ağaç ve bitki yapraklarında kalın bir tabaka meydana getirmektedir. Dayanıklı ve kokusuz özelliğinden dolayı yerel halkın daha çok tercih ettiği meşe ağacı şiresidir. Meşe ağaçları içerisinden geniş yapraklı ve ince fidanlar seçilir. Bunun temel nedeni ise geniş yapraklı fidanlarda daha çok şire bulunmasıdır. Tercih edilen meşe ağaçlarının dalları kesilerek belli bir süre kurutulmaya bırakılırdı. Bunu yapmadaki amaç ise yapraklar üzerindeki şirenin kolaylıkla dökülmesi için kurumasını beklemektir. Ancak ağaçlardaki şireler doğal yoldan kuruması halinde

³⁰² Hazal Ölmez, 15.06.2019 tarihli sesli görüşme kaydı.

halatla veya uzunca bir sopyayla sallandırılması sonucu kristal hale gelen maddeler daha önce serilen çarşafların üzerine dökülür. Süzgeçleme işlemiyle yapraklardan arındırılan şireler geniş çarşafların üzerinde serilerek güneşte kurutulma işlemine bırakılır. İki veya üç gün tam kurutulmadan torbalara konan şire, büyük sert tahta kalaslarla dövülerek şekillendirilirdi. Ardından helva gibi kalıp şeklinde kesilerek hazır hale getirilirdi. Uygulanan başka bir yöntemde meşe yapraklarında şirelerin birikmesinin akabinde sıkı yapraklı meşe dalları kesilerek toplanır. Şirenin kuruyup kristal hale gelmesi için dallar güneşin önünde kurutulur. Böylece kristallerin daha rahat dökülmesi sağlanır.³⁰³

Musa peygamberden beri kutsal metinlerde bahsedilen kudret helvasının Surp Garabed için de ayrı bir önemi bulunmaktadır. Başta Tevrat ve Kur'an olmak üzere yararlanılan yazılı kaynaklar ile görüşülen kaynak kişilerden edinilen verilere göre mevzu bahis kudret helvasının aynı olduğu kanaati oluşmuştur. Tevrat'ta bulutun gelmesiyle ani hava değişiminin olduğu Kur'an'la da desteklenmektedir. Ancak Hristiyanlık öncesinde pagan inançlı Taronlular da Kazben'in Tanrıça Anahit'in bir hediyesi olduğunu düşünmekteydiler. Dolayısıyla, Aştişat tapınağı pagan inancına göre kudret helvası Tanrıça'nın bir hediyesiydi. Buna göre Surp Garabed Manastırı, kudret helvası geleneğini Kelam-ı Kadim'den almış olabileceği gibi Aştişat tapınaklarından da devralmış olabilir. İkinci ihtimal doğruya daha yakın durmaktadır. Hristiyanlığı kabul ederek Surp Garabed'i inşa eden halk, yüzyıllarca yaşattığı gelenek, beslenme alışkanlıklarını da Surp Garabed adı altında sürdürdüğü söylenebilir.

Surp Garabed'in faal olduğu dönemde yaşayan Müslümanlar ile günümüzde bölgede yaşayan Müslüman ahalice de bilinen Surp Garabed Helvası, coğrafya ve iklim şartlarına bağlı olarak insanların doğadan yararlandıkları önemli bir besin kaynağıydı. Bu besin kaynağı sadece kutsal metinlerde geçen dönemlere özgü bir zaman diliminde değil, günümüze kadar uygun iklim ve hava koşullarının oluşması durumunda Tanrı'nın bir nimeti olarak günümüzde de inmekte olduğu ifade edilebilir.

³⁰³ Güllü Akçabey, 10.06.2019 tarihli görüşme kaydı.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE MUŞ SURP GARABED MANASTIRI

1514 yılında Osmanlılarla Safeviler arasında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Muş Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında Muş, bazen Van Eyaletine bağlı bir sancak merkezi bazen de Van Eyaletine bağlı Bitlis hükümetinin bir nahiyesi olarak yer almıştır.³⁰⁴ Osmanlı arşiv kayıtları, 1515'ten 1550'li yıllara dek Bitlis sancağının bir nahiyesi olan Muş'un, uzun bir süre müstakil sancak olarak idari teşkilatta yer aldığını göstermektedir. Ancak bir süre sonra Muş'un tekrar nahiye statüsüne düşürüldüğü müşahade edilmektedir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Muş Sancağının Van Eyaletine tabi Bitlis hükümetinin bir nahiyesi olduğu söylenebilir. Fakat Bitlis hükümetinin ortadan kaldırılmasından sonra Muş, Erzurum Eyaletine bağlı sancak merkezi olmuştur ve Bitlis, Muş'a bağlanmıştır.³⁰⁵

Muş Sancağının Tanzimat ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerindeki tarihi serencamına bakıldığında değişik vilayetlere bağlı bir sancak olarak örgütlendiği görülür. Bu bağlamda Tanzimat'ın uygulanmaya konduğu 1847 yılında Muş, Erzurum eyaletine bağlanmıştır. Takip eden yıllarda birkaç eyalet/vilayet arasında el değiştiren Muş, 1879'da Bitlis vilayetine dâhil edilerek uzun müddet bu statüsünü korumuştur.³⁰⁶ Sancak, 1870'li yıllarda Erzurum vilayetine hicri 1295 yılından itibaren ise Van

³⁰⁴ Besim Darkot, "Muş", **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir 1997, s. 746.

³⁰⁵ Celalettin Uzun, "Muş Mütesellimi Alaaddin İsyarı", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, Nisan 2018, s. 41.

³⁰⁶ Şeyhmus Bingöl, "19. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Muş Sancağında Islahat Hareketleri", **Burası Muş'tur: Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat**, (Ed.: Ercan Çağlayan), Pınar Yayınları, İstanbul 2019, s. 45.

vilayetine bağılı birinci sınıf sancak statüsündedir. Bitlis vilayetinin teşekkül etmesiyle birlikte sancak bu defa sözü edilen vilayete bağlanmıştır. Hicri 1316 tarihli vilayet salnamesi kayıtlarına göre Muş sancağı altmış beş köy ve üç nahiyeden ibarettir. Son dönem devlet ve vilayet salnameleri verilerine göre Muş Sancağı Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarının yanı sıra üç nahiyeye ve toplam 567 köyden müteşekkildir.³⁰⁷ Kısaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında Muş bölgesi, ilk olarak Bitlis Ocaklık Beyliğine tabi bir bölge olarak örgütlenmiştir. Sultan II. Abdülhamid dönemine dek birçok farklı vilayete bağlanan Muş, bu dönemde yeni kurulan Bitlis vilayetinin sancağı olmuştur.³⁰⁸ II. Abdülhamit döneminde Bitlis vilayetine bağılı bir sancak haline getirilen Muş, bu idari statüsünü Osmanlı'nın yıkılışına dek sürdürmüştür.

Osmanlı Döneminde idari olarak, Van, Erzurum ve en nihayetinde Bitlis'e bağlanmış olsa da Muş Surp Garabed Manastırı'nın bölgedeki ruhani merkez olma durumunu etkilememiştir. İdari taksimat olarak Bulanık, Malazgirt, Sason ve Varto kazaları Muş'a bağılyken ruhani merkez olarak Manastırın etki alanı Bitlis vilayetine bağılı sancak ve kazalar başta olmak üzere Genç Sancağı (Bingöl Genç ilçesi), Kiğı kazası, Oğnut nahiyesi (Karlıova-Bingöl), Çapakçur kazası (Bingöl Merkez) gibi yerleşimlerdeki Ermenilerin ruhani merkezi olarak varlığını sürdürmüştür.³⁰⁹ Daha önce de belirtildiği üzere Erzurum'dan Diyarbekir'e kadar geniş bir etki sahasına sahip olmuştur.

Ermeniler de ruhani hiyerarşik üstünlük tarihsel süreç içerisinde gelgitler olmasına rağmen Eçmiadzin Katolikosluğu en üst makam olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. 1515'te Muş Surp Garabed'in Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle artık zorunlu olarak yeni makam Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği olmuştur (1461). Bölgede Ahtamar Katolikosluğu olmasına rağmen

³⁰⁷ Hidayet Kara, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Muş Sancağı", **Burası Muş'tur: Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat**, (Ed. Ercan Çağlayan), Pınar Yayınları, İstanbul 2019, Sayfa Yok (Basımda). Bu kaynağı basım sürecindeyken bizlerin faydasına sunan editör Ercan Çağlayan'a teşekkür ederim.

³⁰⁸ Tuncel, "Muş", s. 369.

³⁰⁹ Vartanyan & Zaryan, "Mşo S. Garabed Vank", s. 660.

Ermenilerce hiyerarşik üstünlüğü kabul edilmeyen hizipçi bir odak olduğu varsayılan makamın³¹⁰ Muş Surp Garabed Manastırı'nca da kabul görmediği söylenebilir.³¹¹

1461'e kadar Eçmiadzin'e bağlı olan Manastır, Patrikliğin kurulmasıyla hem ruhani hem de idari olarak İstanbul Patrikliğine bağlanmıştır. Patriklik, katolikosun altında ikinci sırada bulunuyordu. Bu kendisinden hiyerarşik olarak üstte olan katolikosluğa bağlı olmasını zorunlu kılıyordu. Çünkü Ermeni Kilisesi'ndeki temel iki görevi, piskopos takdisi ve kutsal ritüellerde kullanılan müron takdisi ancak katolikosluk yetkisindedir. Bunlar haricinde yargı alanı içerisinde tam yetkiliydi. Osmanlı hükümetleri idare hakkını Patrikliğe devretmiştir.³¹²

Osmanlı devleti döneminde azınlıkların kendi iç hukukuna göre yargılama serbestisi muhatap kabul edilen makamlarca yürütülebilirdi. Muş Surp Garabed Manastırı'nın serpiskoposu aynı zamanda Muş Murahassa Vekilliği görevini de yürütmekteydi. İlk dönemlerde Katolik ve Protestanlar ayrı bir statüde değerlendirilmediğinden onların da yargılanması Muş Surp Garabed Sinod'unca yapılmaktaydı. Diğer cemaatler tanınmaya başladıktan çok sonraları bile 1893'lere kadar Katolik rahiplerini yargılayıp ceza infaz edildiği bilinmektedir.³¹³

Kanuni döneminde Van'ın alınmasıyla Ahtamar'ın etki alanının tamamı ve Eçmiadzin'in büyük bölümü Osmanlı'ya dâhil edildi(1548). Safevi kontrolündeki Eçmiadzin'in 1583'te Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle bütün hiyerarşik makamlar bir süreliğine Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. 1646'da kurulan Erivan Hanlığı 1828 Türkmençay antlaşmasıyla Ruslar eline geçene kadar yürürlükte kalmıştır. Ahtamar ve Kilikya ruhani idare bakımından özerk olsalar da idari bakımdan hepsi de Osmanlı'nın idari olarak muhatap kabul ettiği İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olmuştur.³¹⁴

³¹⁰ Tchilingirian, **Ermeni Kilisesi**, s.72.

³¹¹ Osmanlı Devlet Salnamelerine göre 1848 yılında Surp Garabed Manastırı İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olarak kaydedilmiştir. Bkz. Seyfeli, **Millet Sistemi mi? ...**, s. 226. Ayrıca Ahtamar Katoğikosluğu'nun yargı alanını veren bazı çalışmalar Surp Garabed Manastırı'nın dışarda olduğunu göstermektedir. Bkz. Canan Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Ahtamar Katoğikosluğu", **Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c. II, ASAM-EREN, Ankara 2007, s. 731.

³¹² Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiadzin**, s. 197.

³¹³ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 153.

³¹⁴ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 172.

Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Muş Murahhasa Vekilliği bölgenin en etkili makamı olarak İstanbul Ermeni Patriğine idari olarak bağlıydı. Bu dönemde matbaa açma izni, okul açma ruhsatı, manastırın tamir edilmesi gibi konuların Osmanlı hükümetine arzı Patriklik kanalıyla yapılmaktaydı. Eçmiadzin'in Rusların eline geçmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın müdahalesini önlemek için sınırlarındaki makamların ve kiliselerin ilişkilerini askıya aldığı söylenebilir.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin siyasi otoritenin tanıdığı tek ruhani merkez olmasından dolayı diğer ruhani merkezlerden bazı ayrıcalıkları olmuştur. Bunun en önemlisi patriklerce katolikoslara ruhani lider takdisinin yapılmasıydı. Patrik Golod (1715-1741) döneminde Patriklik, Eçmiadzin'e de sivil ve kısmi ruhani üstünlük sağlamıştır. Golod, 1726'da Garabed Ulnetsi'yi Patrikhâne tarihinin ilk meclisinde katolikos seçtirip padişaha arz ederek takdis etmiştir.³¹⁵

Osmanlı devletince tesis edilen ve idari olarak yegâne muhatap kabul edilen İstanbul Ermeni Patrikliği diğer makamların arzlarını kendileri hükümete iletebildikleri için sorunların çözümü için de önemli bir konumda bulunmaktaydı. Bu bakımdan diğer makamların sorunlarını/taleplerini ilgili mercilere iletip ve çözümü noktasında girişimleri olduğundan diğer makamlarca etkili görüldüğünden ruhani yetkiler de bahşedilmiştir. Diğer önemli nokta ise bir dönem Muş Surp Garabed Manastırı serpiskopu olarak görev yapan Bitlisli Hovhannes Golod (Kolot)³¹⁶'un patrikliği döneminde Eçmiadzin'in bile idari üstünlüğünü kabul etmesidir.

Osmanlı döneminde Muş Surp Garabed Manastırı'nın durumunu ait olduğu döneme ilişkin daha doğru verilerle ortaya koyabilecek iki temel kaynak vardır. Bunlar bölgeyi ziyaret eden gezginlerin eserleri, yani seyahatnameler ve Osmanlı arşiv vesikalarıdır. Bu nedenle konu "Seyyahlara Göre Muş Surp Garabed Manastırı" ve "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muş Surp Garabed Manastırı" başlıkları altında işlenmiştir.

³¹⁵ Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt EK-1, Ankara 2016, s. 671.

³¹⁶ Bitlisli Hovhannes Golod en uzun süreli İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış dini liderlerdendir. Muş Serpiskopu olarak görev yaptığına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Maranci, "The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", s. 122.

2.1. Seyyahlara Göre Muş Surp Garabed Manastırı

Muş Surp Garabed Manastırı, bölgede yaşayan Hıristiyan ve Müslümanların ilgisini çektiği kadar yerli ve yabancı seyyahların da ilgisini çekmiştir. Osmanlı döneminde Manastırı ziyaret eden seyyahların gözlemleri, bugün büyük oranda tahrip durumda olan kadim bir dini merkez için hayati önem arz etmektedir. Fiziki olarak bütünlüğünü korumayan bir yapının mimari ve fiziki yapısını ancak eski dönemlere ait seyyahların gözlemleriyle aktardıkları veriler aracılığıyla bütünü görme imkânı doğmaktadır. Bu bakımdan seyahatnameler çalışma için önemli ve temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

XVII. yüzyıl başlarından XX. yüzyıla kadar manastırı ziyaret eden seyyahlar arasında ilk sırada Polonyalı Simeon gelmektedir. Simeon manastırla ilgili Osmanlı dönemine ilişkin en eski verileri vermesi hem de kendisi adeta bir hac merkezini ziyaret etme hedefiyle manastıra gelmesi nedeniyle önemli ayrıntılar vermesini sağlamıştır. Simeon'un hemen ardından gördüğünü yazmasıyla ünlü Evliya Çelebi de aynı döneme ilişkin kıymetli bilgilerin bugüne ulaşmasını sağlamıştır. Ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Muş Surp Garabed manastırıyla alakalı veriler bulunan seyahatnamelere rastlanmamaktadır. Bu yüzyılda ise batılı seyyahlarda bir artış görülür. Muş Surp Garabed Manastırı'yla ilgili kıymetli bilgiler veren James Brant, Tozer ve Lynch bunların başında gelir. Bu nedenle seyyahların bugüne kalan en önemli eserleri 19. ve XX. yüzyıl'da yazılanlar olduğu söylenebilir. Bu süreçte Osmanlı toprakları başta İngiliz seyyah ve diplomatlar olmak üzere Batılıların vilayet vilayet gezerek gözlemledikleri yerlerin sosyal, kültürel ve iktisadi durumunu detaylı olarak yazarak veya fotoğraflayarak aktardıkları bir coğrafya olmuştur. Söz konusu XIX. yüzyıl seyyahlarında yöre halkının fiziki görünüşünden tutun beslenmesine kadar pek çok detay bulunabilir. Bu bakımdan özellikle XIX. yüzyılda manastırın bu dönemdeki durumunun anlaşılmasına başta seyyahlar olmak üzere diplomat veya misyonerlerin yazdıkları/aktardıkları büyük katkılar sunmaktadır.

Tarihsel metinler daha çok olayların kronolojik olarak belli bir prensibe göre neden sonuç ilişkisi bağlamında aktarılma yöntemini benimser. Ancak dönemin ayrıntılarıyla anlaşılmasında hayati önem arz eden detaylara pek yer vermez. Buna bağlı olarak karanlıkta kalan veya tamamlayıcı detaylara yer vererek konunun

bütünlüğüyle anlaşılmasına ışık tutan seyahatnameler Osmanlı arşiv belgelerinde olduğu gibi önemli kaynak niteliğini ortaya koymaktadır. Hatta bazen hiç alakasız bir detay başka konu ve çalışmalarda kapalı kalan durumlardan bir çıkış ve aydınlanmaya yol açabilecek niteliktedir. Dahası Tarih biliminin kendi metodolojisi ve kapsamı gereği giremediği coğrafya, antropoloji, sosyoloji, edebi tasvir gibi alanlar seyyahların kendi kabiliyetlerine göre seyahatnamelerine yansıtıkları konulardır. Bu bağlamda araştırmaların detaylandırılması söz konusu yazım türlerinde yer alan bilgi ve gözlemlerle mümkün olabilmektedir. Ancak bazı seyahatnameler Muş Surp Garabed Manastırı'nı doğrudan konu edinmemiş ve bazen sadece adından bahsetmiş olabilir. Çalışmada bu hususlar dikkate alınarak başlıca seyyahlar kronolojik olarak ele alınırken sırasıyla “Polonyalı Simeon’da Manastır”, “Evliya Çelebi’de Manastır”, “James Brant’ta Manastır”, “Henry Fanshawe Tozer’da Manastır”, “Henry Finnis Blossé Lynch’de Manastır” ve “Seyyahlara Göre Manastır Efsaneleri” başlıkları altında işlenmiştir.

2.1.1. Polonyalı Simeon’da Manastır (1612)

Aslen Ermeni olan Simeon, 1584 yılında Lehistan’ın Zamotsa şehrinde dünyaya gelmiştir. Seyahat macerasına Kudüs’e haca gitmek isterken kaldığı İstanbul’da başlayan Simeon, Anadolu’nun en ücra yerlerine kadar gitmiştir. Dindar olan Simeon kilisede dini eğitim almasına rağmen ancak “manastır hanendeliği” rütbesine kadar yükselebilmiştir. Başlangıçta hacıların hac yolunda kendilerine rehber olması amacıyla seyahat notlarını kayıt altına almıştır. 24 Yaşındayken başladığı seyahati 11 yıl boyunca sürdürmüştür. Anadolu dışında Venedik, Roma, Mısır ve Suriye’yi dolaşan Simeon, 15 Şubat 1608’de Lemberg’de (Lviv) başlayan seyahatini 1619’a kadar kaydetmiştir.³¹⁷

Simeon’un Seyahatnamesi, Ermeni Filolog Nerses Akinian tarafından, 1932’de Lemberg Üniversitesi yazma eserler koleksiyonunda keşfedilerek 1936’da Ermeni Mikhitaristlerce bastırılmıştır. 1964 yılında Tarihçi Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilen eser, “Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi (1608-

³¹⁷ Kasım Ertaş, “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon’un Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu”, **1.Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, Karabük Üniversitesi 2018, ss. 564-565.

1619)” adıyla 1964 yılında İstanbul Üniversitesi kitapları arasında ilk Türkçe basımı yapılmıştır.³¹⁸

XVII. Yüzyıl Osmanlı toplumunun siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu hakkında önemli veriler sunan Simeon, 29 Eylül 1612’de Muş Surp Garbed Manastırı’na 3 gün sürecek bir ziyaret için gitmiştir. Simeon, Eylül 1612’de Batı doğu istikametini takip ederek Solhan ilçesine bağlı bir yerleşke olan Manuşkud³¹⁹ köyünde bulunan kaleye varmıştır. Solhan’ın kuzey batısında bulunan bu yerleşke, Karlıova-Solhan arasında Hazarşah, Mutluca, Yiğitharman gibi Şeref dağlarının güney yamacına bakan köylerin bulunduğu bölgeyi ifade eden geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır.³²⁰

Simeon’un seyahatini gerçekleştirdiği dönemde Osmanlı Devleti’nin siyasi ve ekonomik gerilemesine bağlı olarak Osmanlı toplumunda farklı nedenlerle isyanlar başlamıştır. Celali isyanları diye bilinen ve Anadolu geneline yayılan isyanlar, uzun yıllar devam etmiştir. Bu süreçte pek çok yer yağmalanmış ve yıkıma uğramıştır. Osmanlı Devleti’nin isyanı bastırmak için kullandığı sert yöntemler de yıkımı derinleştirmiştir.³²¹ 1607’lere kadar devam eden Celali isyanlarının henüz yaralarının sarıldığı bir dönemde Solhan’a gelen Simeon gözlemlerini şöyle aktarmıştır: “....öğle vakti, yüksek bir tepede bulunan Manuşkud kalesine vardık. Tepenin eteğindeki Ermeni köyleri tâmir ediliyordu. Bana anlatıldığına göre, Celâliler köyleri tahrib ve Ermeni sâkinlerini dağıtmışlar; fakat buranın Kürt beyi, Ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine avdet etmesini, kimseden korkmamalarını ve köyleri imâr etmelerini söylemiştir.”³²²

Simeon, Celali isyanları boyunca Anadolu’daki durumu gözler önüne sermektedir. Dikkat edileceği üzere isyanlar, Solhan’dan Muş Surp Garabed’e kadar sadece Müslümanları değil Hristiyanları da olumsuz etkilemiştir. Celali isyanlarının

³¹⁸ Ertaş, “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon’un Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu”, s. 564.

³¹⁹ **Manuşkud:** Bu yerleşke Osmanlı Arşiv belgelerinde Meneşkut kazası/naahiyesi olarak anılır. (BOA, DH. MKT. 1052-14 Tarih H.30.12.1323.)Günümüzde yerel halk tarafından hala *Meneşkut* olarak adlandırılan bölge Yiğitharman, Mutluca, Gündoğdu, Hazarşah, Elbaşı gibi Solhan-Surp Garabed arasında Şeref yaylasının güney yamaçlarında yer alan köyler bulunmaktadır. Ancak Simeon Manuşkud olarak ifade etse de doğrusu Meneşkut’tur. Çalışma boyunca da *Meneşkut* adı kullanılacaktır. (Mehmet Beroje, 08.06.2019 tarihli görüşme kaydı.)

³²⁰ Mehmet Beroje, 06.06.2019 tarihli görüşme kaydı.

³²¹ Mücteba İlgürel, “Celali İsyânları”, **TDVİA**, Cilt 7, ss. 252-257.

³²² Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 93.

açtığı derin yaraların Müslüman ve Hıristiyanlar tarafından birlik ve beraberlikle sarılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Meneşkut bölgesinden Şerefeddin yaylaları boyunca yolculuğuna devam eden Simeon, özellikle bu bölgede içtiği suyun çok soğuk ve tatlı olduğunu söylemiştir. Yaban hayvalarıyla dolu geniş bir ormanın bulunduğunu da aktaran Simeon, söz konusu dönemde geçiş için ücret alındığını da şu olayı anlatarak eklemiştir: “*Bu muntakalar, Lehistan gibi çok soğuk bir memleket olup üzüm, şarab ve diğer meyveler yetişmiyor, yalnız şalgam, yağ, süt, yoğurt ve soğuk sular bulunur. Surp Karabet (manastırı) yolu üzerinde iki üç yerde ‘gafar’ alınır. Subaşı, Kuars’da beni görünce: ‘Bu adam nerelidir?’ diye sordu. Arkadaşım: ‘Sivas’tandır’ dedi, fakat o: ‘Yalan söylüyorsun, o İstanbulludur, buralardan olmadığı için on kuruş vermelidir’ dedi. Başkalarından iki rub alınırdı; fakat Ermeniler beni güçhülle bir kuruşla kurtardılar.*”³²³

Solhan-Muş Surp Garabed Manastırı arasında kalan Kuars köyüne gelen Simeon’un aktardıklarına göre söz konusu dönemde de hayvancılığın önemli bir ekonomik faaliyet olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin coğrafi ve iklim özelliklerine bağlı olarak yapılan hayvancılığın aynı zamanda Muş Surp Garabed için de önemli bir ekonomik faaliyet ve geçim kaynağı olduğu söylenebilir.

Manastırın bulunduğu tepeye ulaşan Simeon karşılaştığı manzarayı şöyle tasvir etmiştir: “*‘Muş Sultanı’ Surp Karabet manastırının kubbelerini görür görmez derhal bulunduğumuz yerde secde ederek bizi bu büyük saadete kavuşturan Cenâb-ı Hakk’a arz-ı şükrân ettik. Manastır, iki kubbeli ve damı kurşunla örtülü büyük ve muhteşem kârgir bir kilisedir. Surla çevrili geniş avlusunun etrafında birçok hücre ve misafir odaları vardır. Manastırda Boğos adlı çok dindar bir vardapet, dört piskopos ve onbeş keşişten başka müteaddid diyakos ve vekilharçlar vardır.*”³²⁴

Simeon’un verdiği detaylara bakılırsa, 1612 yılında Manastır başepiskoposu Boğos adında dindar bir vartabedir. Dört piskopos, onbeş de keşişin olduğu Manastırda ayrıca rahip adayları ile manastır hizmetlerinin yürütülmesini sağlayan vekilharçlar bulunmaktadır. Kilisenin fiziki yapısına ilişkin verdiği bilgilerden de

³²³ Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 93.

³²⁴ Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 93.

anlaşılacağı üzere iki kubbeli kesme taşlarla yapılan kargir duvarlı kilise etrafında ziyaretçilerin konaklaması için misafir hücreleri/odaları bulunmaktadır.

Manastır ayrıca işlerin yürütülmesi için çevre köylerden Müslüman iş gücünden de faydalanmaktadır. Manastırın, bahçe ve tarlalarında çalışan Kürt çiftçi ve ırgatların akıcı şekilde Ermenice konuştuklarına şahit olan Simeon Muş ve çevresinde yaşayan Müslümanların ‘Muş Surp Garabed’ üzerine yemin ettiklerini de aktarmıştır.³²⁵ Muş Surp Garabed’in sadece Ermeniler için değil aynı zamanda Müslümanlarca da kutsallığı kabul edilen bir yer olduğu söylenebilir.

Simeon manastıra ulaştıklarında yaptıklarını şöyle anlatmıştır: “*Hediye olarak getirdiğimiz az bir şeyi takdim ettik, duamızı yaptık ve mukaddes kabrin bulunduğu mahalle girdik. Nefis mermer sütunlarla süslü kilisenin sağ tarafında bulunan şapelin içinde Surp Karabet’in ve piskopos Atanakine’nin kabirleri vardır. Kabrin önünde secde ederek dua ettik. Böylelikle murâdımıza ermiş olduk: Allah herkesi kendi murâdına nâil eylesin. Papazlar, bize, mukaddes kabirden çıkan toprak cevherinden verdiler.*”³²⁶

Simeon’un bahsettiği yer kilisenin ilk yapısı olan Muş Surp Garabed Ana kilisesidir. Bu kubbeli kilise, kompleksin inşa edilen ilk yapısıdır. Manastırın güneydoğusuna düşen bu yapının batıdan tek girişi bulunmaktadır. Krokiye göre girişinin hemen sağında Aziz Yuhanna’nın mezarı, sağında ise başpiskopos Atanakine’nin mezarı bulunmaktadır. Kubbeli kilisenin güneydoğusunda ise inziva odası yer almaktadır. Simeon’un verdiği bilgilerin kroki ile birebir örtüştüğü söylenebilir.

Başepiskopos, yemeğe davet ettiği Simeon’a son derece samimi ve içten davranmaktadır. Kendisine hitaben: “*Başka ne yapabilirdim, evlâdım; manastırı yeni baştan tâmir ettim, çünkü Kızılbaşlar her sene yakar ve yıkarlar. Ancak iki senedir ki râhata kavuşmuş bulunuyoruz*” der.³²⁷

Celali isyanları ülkenin her yerinde olduğu gibi Manastırda da yıkıma neden olmuştur. Ancak iki yıldır süren sükûnetin tesis edilmesiyle Manastır yeniden tamir

³²⁵ Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, ss. 93-94.

³²⁶ Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 94.

³²⁷ Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 94.

edilmiştir. Celali isyanlarının yaklaşık 1610 gibi Muş ve çevresinde sona erdiği sonucu çıkarılabilir.

Manastırın küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığının sayılarına ilişkin bilgi veren Seyyah, 10 Manda, 15 öküz ve 100 koyunu olduğunu söyler. Aslında sayıları verilen küçük ve büyükbaşlar kesim için bekletilen hayvanlardır. Bu görüş, Evliya Çelebi'nin şu sözleriyle paralellik arz etmektedir: “*İmaretinde her gün nice bin sahan yemeği gelen gidenlere bol bol dağıtılır. Bayram günlerinde yüz koyun, beş sığır ve elliser somar buğday pişip misafirlere dağıtılır.*”³²⁸ Buna göre binlerce insana ikram edilmek üzere bekletilen hayvanlar kesim için ayrılan hayvanlardır. Kaynak kişilerden edinilen bilgilere göre çobanlığı ve bakımını Müslüman halkın yaptığı Manastıra ait küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısı daha fazladır.³²⁹

Simeon, manastırın içinde büyük bir tandırın bulunduğu çok geniş bir mutfağı olduğunu aktarmıştır. Simeon aynı yerde keşişlerin ilginç bir inanişini şöyle ifade etmiştir: “*Matbahta (mutfakta) ve tandırda biriken toz toprağı kendilerinin süpürmediklerini, ertesi sabah her tarafı ter temiz gördüklerini ve bunu, Surp Karabet tarafından manastır hizmetcisi olarak oraya bırakılan topal bir şeytanın yaptığını söylediler.*”³³⁰

Manastırda kaldığı süre boyunca duyduğu ilginç inanişlerden sıkça bahsetmektedir. Manastıra ait bütün birimleri gezen Simeon, kutsallık atfedilen bütün birimleri gezerek dua etmiştir. Gördüğü birimler arasında kuzeyde yer alan şapelin bir prens karısı tarafından yapıldığını ancak kadınların manastıra girmelerinin yasak olması nedeniyle onun girmesine dahi izin verilmediğini ilginç bir inaniş anlatarak yer vermiştir. Buna göre prens karısının zorla içeri girmesi üzerine kutsal kabirden zırhlı bir erkek çıkmış ve kadını bir mızrak darbesiyle öldürmüştür. Kadın ise oraya defnedilmiştir.³³¹ Bahse konu olan bu yerin kuzeydoğuda bulunan Surp Asdvadzadzin yeraltı kilisesindeki bir şapel olması muhtemeldir. Söz konusu yeraltı kilisesinde Sdep'annos'un mezarı bulunmaktadır. Ancak manastırın krokisine göre prens karısı kabri bulunmamaktadır.

³²⁸ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

³²⁹ Hasan Özçelik, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

³³⁰ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, s.94.

³³¹ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**,s.94.

Kilisenin dışında, doğu tarafında Havariyun (Arakel) adında küçük bir kubbeden bahseden Simeon, manastırda özdeşleşen dokuz gözlü pınara giderek su içer. Lakin çok soğuk olan sudan sadece iki yudum alabilir. Pınarların önünde vaftiz taşı veya kurnaları görür. Büyük olan kurnaların birinde Aziz Krikor'un vaftiz yaptığını söylerler.³³²

Manastırın bulunduğu yerde yapılan incelemede manastır kalıntıları arasında büyük iki havuz taşı tespit edilmiştir. Aziz Krikor'un kilisenin kuruluşunda inananları vaftiz ettiği vaftiz taşı olduğu düşünülen havuz, köylülerce isnad duvarı yapımında kullanılmıştır. Dokuz gözlü pınarın bulunduğu dereden köye getirildiği tahmin edilmektedir.

Kuzeydoğusunda ziyaretçilere özel kebabların ve yemeklerin pişirildiği pek çok ocak ve tandır gören Simeon, Lehistan, Rumeli dâhil olmak üzere her yerden Vartavar Yortusu için iki-üç bin hacının buraya geldiğini aktarır. Kilisenin arkasında muazzam büyüklükteki dikili haçların olduğundan bahseder.³³³

XVII. Yüzyılın ilk yarısında, başta Anadolu olmak üzere Lehistan ve Rumeli'den de katılımın olduğu bayramlar kutlanmaktadır. Büyük katılımı gerçekleştirilen bayram organizasyonu için Manastırın büyük hazırlık yaptığı ifade edilebilir. Buna yönelik olarak yüzlerce ziyaretçinin kalabileceği odalar, binlerce hacıya yemek verebilecek kapasitede devasa mutfak bulunmaktaydı. Dahası dışarda da ekmek pişirilmesi için tandırlar, yemek pişirmek için de çok sayıda ocak yapılmıştı. Evliya Çelebi'nin katıldığı yortuda yediği yemek menüsüne bakılırsa büyük tencerelerde pişen et ve buğdaydır.³³⁴

Daha önce ahırlarda sayıları verilen 100 koyun 15 öküz ve 5 manda, bayram ve kutlamalarda hacılara ve ziyaretçilere yemek olarak sunulmak üzere kesimi yapılmaktaydı. Kesilen hayvanlar büyük mutfaklarda hazırlanarak ocak ve tandırlarda pişirilerek ikram edilirdi. Buğday ve etin nasıl pişirildiğine ilişkin herhangi bir detay yoktur. Ancak Ermenilerin bayram kutlamalarında "Hirise" diye adlandırdıkları bir adak yemeği vardır. Söz konusu yemek dövülmüş buğdayın kavru olarak et ile

³³² Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**,s.95.

³³³ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, s.95.

³³⁴ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

karıştırılıp büyük tencerelerde pişirilir. Misafir ve konuklara ikram edilen bu yemek günümüzde de Ermenilerce Meryem Ana yortusu gibi önemli günlerde pişirilerek ikram edilmektedir.³³⁵ Surp Garabed’de de misafir ve hacılara ikram edilen yemeğin Hirise adındaki adak yemeği olduğu anlaşılmaktadır.

Biraz uzakta Çorehankist (katır durağı) adını taşıyan harab bir manastırın varlığından bahseden Simeon bir rivayet aktarır. Rivâyete göre, Aziz’in (Surp Karabet’in) cenazesini taşıyan katırlar bu noktaya gelince hareketsiz kalmışlardır. Bu vaziyete karşı şaşkın bir hâle düşen insanlara bir melek görünmüş ve: “*Allah burasını azizlerin ikamet yeri olarak tayin etmiştir*” demesi üzerine Muş Surp Garabed burada inşaa edilir. Simeon, her ne kadar cenaze dese de İsa Mesih’ten önce ölen Vaftizci Yahya’nın mezarından alındığına inanılan kemikleri, yani onun kalıntılarının Aziz Krikor tarafından Kayseri’den getirilmesi söz konusudur. Andreasyan da dipnotta Aziz Krikor’un manastırın şapeline defnedildiğini söylemiştir.³³⁶ Ancak, Seyfeli, klasik Ermeni kaynaklarından hareketle Vağarşapat’a, yani Eçmiadzin’e götürüldüğünü tespit etmiştir. Aynı yerde, Aziz Krikor’la ilişkili olarak söylese de, böyle karışıklıkların rölikler hakkındaki Ermeni Kilise geleneğinin ve geleneğin kaynağı olan inancın oluşmasına bir engel taşımadığını belirtmiştir.³³⁷ Dolayısıyla tarihsel olayla ilgili eksik veya hatalı bilgiler efsanelerin oluşmasına mani değildir.

Mâbedin sağ tarafında, “Arçu kerezman(Ayı mezarı)” adında bölünmüş bir taş bulunduğunu aktaran seyyah, bu taşın üzerinde yatan kimsenin bel ağrılarının geçeceğini söylemiştir.³³⁸ Ayrıca, özellikle bölge ve çevresinde hem ruhani hem de kültürel bir merkez olan Muş Surp Garabed manastırı aynı zamanda şifa için de başvurulmuş bir yer olmuştur. Özellikle Hıristiyanlar için burası geniş bir coğrafyada etkili olduğuna inanılan bir şifahane kabul edilir. Böyle durumlarda bu gibi yerlere ait toprak, taş gibi nesnelere de şifa özelliği bulunduğu inanılır.

Manastırın çevresindeki zengin çiçek türü ile sık ağaçların olduğunu aktaran Simeon, devamında büyük meşe ormanlarıyla çevrili bölgede elma, ceviz ve aluç

³³⁵ Ramazan Çelik, “Ermeni Vatandaşlar 'Meryem Ana Yortusunu kutladı’”, Hürriyet, 13.08.2017 Bkz. <http://www.hurriyet.com.tr/ermeni-vatandaslar-meryem-ana-yortusunu-kutla-40548967> (Erişim: 05.07.2013)

³³⁶ Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, Andreasyan’ın notu, s. 95, 36n.

³³⁷ Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin**, s. 62.

³³⁸ Simeon, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619**, s.95.

ağaçları olduğunu söylemiştir. Yolda karşılaştığı kadife çiçeği, yabani sümbül ve ismini bilmediği nice güzel kokulu çiçeklerin varlığından bahsetmiştir.³³⁹

Manastırda kaldığı üç gün boyunca bütün isteklerinin gerçekleştirdiğini dile getiren Simeon, son gününde hayran kaldığı bir piskoposun bahseder. Piskoposla ilgili görüşlerini söyle aktarır: “*Manastır keşişleri içinde Der Mardiros adlı bir piskoposun o kadar güzel bir sesi vardı ki teganni eylediği vakit insanları hayret içinde bıraktıktan mâadâ, kuşlar dahi etrafına toplanırdı. Âmid’liler, piskoposa kendi yanlarında kalması için çok yalvarmışlar, fakat o, insani şan ve şerefe ehemmiyet vermediği için yalnız Allah’a hizmet etmeyi tercih ederek manastırdan ayrılmamıştır.*”³⁴⁰ Manastırdan oldukça menun ayrılan seyyah, din adamlarıyla vedalaştıktan sonra Harput’a dönmüştür.³⁴¹

Sonuç olarak, Simeon dini eğitim almasından dolayı Muş Surp Garabed’i ziyaret eden diğer seyyahlara göre daha meraklı olduğu söylenebilir. Bulduğu süre zarfında gerek ibadet/dua gerekse de merakını gidermek için girdiği veya gördüğü bütün birimleri daha yakından incelemiştir. O Manstır’da bulunan başepiskopos’un isminden din adamlarının sayısına kadar Manastırın fiziki yapısıyla ilgili verdiği detaylı bilgilerin yanında çevresinde bulunan pınarlar, ormanlar, meyve ağaçları türlerinden çiçek türlerine kadar gözlemleyip seyahatnamesine kaydetmiştir.

Simeon’u diğer seyyahlardan farklı kılan en önemli özelliği daha fazla detay ve bilgi aktarmasıdır. Bunun en önemli nedeni, daha önce belirtildiği üzere, onun amacının hacılar için bir hac rehberi hazırlamak olduğu söylenebilir. Ayrıca kendisinin Apostolik Ermeni Kilisesi mensubu olmasından dolayı daha çok gayret sarf ederek daha çok bilgi toplamayı başardığı söylenebilir.

2.1.2. Evliya Çelebi’de Manastır (Yaklaşık 1648-1650)

Seyyahların gittikleri yerlerde ilgilerini çeken hemen her konuyu dile getirmeleri, seyahatnamelerin sosyal, kültürel, dini tarihi vb. konularla ilgili bir ansiklopedik eser özelliği taşımasına neden olmuştur. Bu nedenle seyahatnameler

³³⁹ Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*,s.95.

³⁴⁰ Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*, s.96.

³⁴¹ Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*,s.97.

edebiyat dışında tarih, coğrafya, folklor, sosyoloji gibi bilim dallarına da kaynaklık etmeleri mümkündür.³⁴²

Evliya Çelebi de gittiği yerlerde, çevreyi dikkatlice gözlemlemiş ve detaylı olarak aktarmaya gayret etmiştir. Bu bakımdan gittiği yerlerin tarihi, coğrafi, idari, kültürel ve iktisadi gibi pek çok alanına ilişkin detaylar verir. Burada bulunan kale, sur, cami, medrese, kilise, manastırlarla ilgili tasvirler yapar ve halk inanışları hakkında bilgiler verir.

Evliya Çelebi'nin manastıra gidişinin yaklaşık 1648-1650 tarihlerinde olduğunu söylemek mümkündür.³⁴³ O, gittiği dönemde Muş'un Van eyaletine bağlı bir kaza olduğunu söylemiştir. Murat nehriindeki balıkların bolluğundan ve Muş ovasının bereketinden bahseden Evliya Çelebi bölgeyi şöyle tanıtmıştır: *"Geniş bir ovardır. Ortasında akan Murat Nehri'nde çok çeşitli balıklar bulunur ki sanki her biri Musa Sofrası'dır. Bu ovanın yeşillikleri üzerinde cemapur (çapulcu) askeri konaklara atlarına ve diğer hayvanlarına yedirse yine evvelkisi gibi bütün otları ve yeşillikleri yerinde durur. Cenab-ı Barf bu salıraya nazar etmiştir. Doğudan batıya uzunlamasına olup uzunluğu tam üç menzildir. Genişliği iki konaktır ve daha azdır. Bu ovanın kiblesi tarafında Mifarikin Kalesi vardır."*³⁴⁴

Murat Nehri'nin Muş ovası için bir yaşam kaynağı olduğu kabul edilen bir gerçektir. Evliya Çelebi, Muş'a gittiği dönemde Murat Nehri'nin sadece sulama olarak Muş ovasına can damarı olmadığını aynı zamanda içerisinde yaşayan bol sayıda balıklarla da Muş'ta yaşayanlar için önemli bir besin kaynağı olduğunu aktarır. Aynı zamanda ovanın bereketli olmasından dolayı hem tarıma hem de hayvancılığa elverişlidir.

*"...tarihinde Osmanoğlu üzerine nursuz Timur yürüdüğünde bu Muş şehrini harap etmiş, halkını kebab ve hanelerini toprak etmiştir. Hala büyük kalıntıları açık seçik bellidir. Ancak bir kasaba gibi bakımlı beldedir ki Muş Ovası'nın ağzında bir dağın eteğindedir."*³⁴⁵

³⁴² Kardaş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi", s. 378.

³⁴³ Kardaş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi", s. 395.

³⁴⁴ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 315.

³⁴⁵ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

Timur'un Anadolu'yu istila etmesi pek çok yerlerde yıkımlara neden olduğu gibi Muş'ta aynı yıkımlar yaşanmıştır. 1387'de Karakoyunlulardan alınan Muş'ta binlerce insanın öldüğü bir katliamdan bahseden Evliya Çelebi, 113 yıl sonra bile yıkım izlerinin hala görüldüğünü ifade eder. Muş Surp Garabed Manastırı da söz konusu yıkımdan nasibini almıştır.³⁴⁶

“Ermenilerin meşhur Çanlı Kilisesini anlatılması Yedi iklimde bütün milletlerce meşhur bir kilise olup yılda bir kere (---) vaktinde nice yüz bin adam toplanıp yedi gün yedi gece çadırlar kurulumu alışverişler olur, yük bozulup yük bağlanıp kervan gelip Revan tarafına ve başka diyarlara yollanmaktadır. Bu mahalde Van veziri müsellimi ve Atak beyi müsellimi hazır olup bütün tüccarları ve diğer canlıları korurlar. Zira bu Çanlı mahalli üç hükümet arasında bulunduğundan celali ve cemali gelen giden yolcuları yağmalamasın için, Van müsellimi fazla askerle gelip fazlaca hac (vergi) alır. Zira aslında Van eyaleti hudududur.”³⁴⁷

XVII. yüzyılın ortalarında bahsedilen Çanlı Manastırı'na her bölgeden ve her millettten binlerce insanın katılımıyla gerçekleşen ve panayır havasında kutlanan, yılda bir defa yedi gün ve yedi gece devam eden bayram herkesin ilgisini çekmektedir. Kervanların da mal alıp mal satmak için geldikleri bu panayırın yağma tehlikesine karşı Van eyaletince güvenliği sağlanmaktadır. Güvenliği sağlayan Van Eyaleti hükümetinin, bunun karşılığında Manastırdan vergi aldığı görülmektedir.

Çanlı Manastırı'nın Muş Ovası'nın kuzeyinde yüksek bir tepede ağaçlık bir alanda kurulduğundan bahseden Evliya Çelebi: “...ağaçlık, koruluk, ormanlık, güllük, bağ ve bostan içinde iki adet göklere doğru baş uzatmış büyük kubbeli bir Mığdısı kilisesidir. Yapıcısını Ermeniler de bilmiyorlar. Bazıları Şeddad yapısıdır, derler. Gerçekten de Şeddadi yapıdan nişan verir. Avlusunu dört tarafında nice yüz ruhban, bitrik, papaz ve keşiş odaları vardır. İmaretinde her gün nice bin sahan yemeği gelen gidenlere bol bol dağıtılır. Bayram günlerinde yüz koyun, beş sığır ve elliser somar(On sekiz okkalık ölçekte on altı kez ölçülmüş tahıl)buğday pişip misafirine dağıtılır.”³⁴⁸

³⁴⁶ Marancı, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, s. 122; Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s. 15.

³⁴⁷ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

³⁴⁸ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

Daha önce bahsedilen konulara değinmeden birkaç husus ifade edilebilir. Kaynak kişilerin belirttiği üzere Manastıra ait üzüm bağları ve bahçeleri olduğu söylenmişti. Çelebinin verdiği detay söz konusu kaynak kişileri de desteklemektedir. Diğer bir detay ise kaynak kişilerin verdiği oda sayısı üç yüz üç yüz altmışaltıydı. Kilisenin dört tarafındaki odalarda keşiş ve rahiplerin kaldığını söyler. Ancak devamında verdiği detayda: “Üç yüzden fazla rahipleri ve muğpiçeleri(rahip yardımcıları) var ki her biri deyr-i Mesih'de dem vurup rehavi makamında İncil okuduklarında sanki Mesih demi ile ölü gönüller dirilip her dem, can bahşeden dem olur.”³⁴⁹ İfadesinden de anlaşılacağı üzere üç yüzden fazla rahip ve keşişin kaldıkları oda sayısının da buna orantılı olarak üç yüzün üzerinde olduğu ifade edilebilir. Daha önce Manastırın hayvancılıkla uğraştığı dile getirilmişti. Yapılan küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık sayesinde bayramlarda, hacılara ve ziyaretçilere et yemekleri dağıtılırdı. Ayrıca güneyinde bulunan değirmenden öğütülen buğdaylar da fırınlarda pişirilip ikram edilirdi. Bu bakımdan Evliya Çelebinin aktardıkları ile yöre halkının ifadeleri birbirleriyle örtüştüğü ve tamamladığı ifade edilebilir. Evliya Çelebinin verdiği diğer bir detay da, bayram boyunca eğlence dışında rahiplerin İncillerden ayetler okumasıdır. Çelebi, içten bir makamla okunan ayetleri gönülleri diriltiren ve can bahşeden Hz İsa'nın nefesine benzetir.

*“Bütün konuklara o kadar hizmet ve ikram ederler ki şir-hurma ve Rama'nın katr-ı nebati yedirip her gece nice yüz diba, şib ve sırmalı gecelik elbiseler getirip konuklarına hizmet ederler, büyük evkaftır. Paşaya beş kese, hana beş kese ve Atak beyine iki kese hizmet edip sınırsız hediyeler verirler, ama her sene gelen adamlardan bin kato kadar fazla mal elde ederler.”*³⁵⁰

Konuk ve misafirlere her türlü hizmet titizlikle yapılmaktadır. Sadece yemek değil aynı zamanda kalacaklara, işlemeli ipek, saten veya kadife kumaşlardan gecelikler ve yanında hediyeler verilirdi. Evliya Çelebi'nin manastırın misafirperverliğine ilişkin kullandığı ifadelere göre Muş Surp Garabed Manastırının XVII. Yüzyıllarda oldukça hareketli ve canlı olduğu söylenebilir. Konsolos Brant da bu anlatılardan etkilenmiş olacak ki, Manastırın misafirperverliğine ilişkin büyük

³⁴⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Cilt-1. Kitap, s. 317.

³⁵⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Cilt-1. Kitap, ss. 317-318.

beklenti ile gelmiştir. Ancak geldiğinde ne eski şaşalı yemek ikramlarını ne de misafirlere hediye edilen ipek kumaşlar bulamamıştır.

“Yedi iklimde seyr ettiğimiz yedi büyük manastır vardır. Biri Revan yakınında Üç Kilise, biri Nahçıvan yakınında Yedi Kilise, üçüncüsü yine Van yakınında Vereg Kilisesi, dördüncüsü Nemçe çasarı olan Beç'de (Viyana'da) İstefan Kilisesi, beşincisi Macaristan'da Tise Nehri'ne bir menzil yakın Faşa Kilisesi, altıncısı Kudüs-i şerif yakınında Hazret-i İsa'nın doğduğu Beytüllahm Kilisesi, yedincisi Kudüs-i şerif içinde bütün Hıristiyanların bile teşbih mabedgahları olan Kumame (Kamame) Kilisesi. O da acaip ve garip sanatlı büyük kilisedir ki anlatılmıştır, ama bu Çanlı Kilise de ibret verici acaip bir yapıdır.”³⁵¹

Manastırın önemine ilişkin görüş aktaran Evliya Çelebi, en ünlü yedi büyük kiliseyi sayar ve Muş Surp Garabed Manastırı'nı da saydıkları kiliseler kadar hayret vericiliğine vurgu yapar. Manastır, diğer kiliseler kadar büyük ve şaşalı olmasa da büyük kiliselerle anılması bile önemli bir gösterge olduğu düşünülebilir.

“Çanlı Kilise'de toplanılmasının sebebini bildirir Garip hikmet: Tılsımların etkisi midir, aya nedir ki nice bin insan Rum, Arap ve Acem'den gelip toplanır. Herkes adaklarını getirip kilise içine girip adaklarını yerine getirip içinde ne gibi hayırlı istekleri var ise dua edip dışarı çıkar. Tanrı'nın hikmeti günden güne bütün istekleri hâsıl olur” diye bir alay haşerat cinsleri toplanıp yanlış inanç hevesine kapılmışlar. Gariplik bu ki, bazı mümin ve Müslüman Ebülhevl (taşkafa), zırcahil ve ebleh ümmi adamlar adaklarını verip ilim isteyip kurban keser.”³⁵²

Çanlı Manastırı'na her milletten pek çok insan gelmektedir. Bunlar arasında her dinin mensupları bulunmaktadır. İnsanlar dileklerinin veya sıkıntılarının giderilmesi için kurban keserler. Kurban kesenler içerisinde Müslümanların da olması Evliya Çelebiyi oldukça rahatsız eder. Kurban kesen Müslümanları zır cahil ve taş kafa olarak niteler. Dikkat edileceği üzere Muş Surp Garabed Manastırı'nda kurban kesimi yapılmaktadır. Ancak söz konusu dönemde Hıristiyanlıkta olmayan bir vecibenin Ermeni Hıristiyanlarınca uygulanıp uygulanmadığı net değildir. Ancak Küçük'ün görüşü böyle bir uygulamanın olduğu yönündedir. O'na göre Apostolik Ermenileri

³⁵¹ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 318.

³⁵² Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 318.

diğer kiliselerden ayıran önemli bir vecibe de kanlı kurbanın olmasıdır. Kurban edilen hayvanlar arasında sığır, keçi, koyun veya tavuktur. Genç yaşta ölenler için adak kurbanı kesilmektedir. Madag³⁵³ denilen hayvan kurbanı çok eskilere dayanan bir ayındır. Ayrıca atalarının ve büyük azizler anısına da kurban kesilirdi.³⁵⁴

“Tanrı'nın hikmeti acaip ve garip ilimler açılır, nice Müslim ve gayrimüslimler tanbur, çeng, rebah, santur, ney, musikar, çeşde, ravza ve karadüzenini ve çöğürünü bu kilisede ziyaret mahalline koyup ertesi günü sazını ele alıp üstadca bir fasıl eder ki sanki Hüseyin Baykara fashıdır. Genellikle Ermeni taifeleri usta şair olup, "Bize bu şiir ilmi Çanlı'da verildi" diye yanlış şeye inanırlar, ama kilise içinde karanlık bir köşede bir kabir vardır.”³⁵⁵ Ermeniler o kabrin ismine Sıp Garabıt derler. Gerçek Ermenilerden sordum; Hazret-i Yahya'nın amcasıdır, dediler. Rum Hıristiyanlarından sordum; Hazret-i İsa aleyhisselam'ın 12 havari halifesi var idi, onlardan (---) bir havaridir, dediler. Sözün kısası, garip ve acaip seyre değer ibret verici bir yapıdır, vesseliim.”³⁵⁶

Manastırla ilgili son bölümde Müslüman ve diğer dinlere mensup olan ozanlar farklı müzik enstrümanlarıyla Çanlı Manastırı'nda kendi hünerlerini sergilemektedir. Kültürel festivale ev sahipliği yapan Manastırın büyük bir organizasyon gerçekleştirdiği görülmektedir. Daha önce yurt içinden ve yurt dışından Ermeni hacıların ziyaret ettikleri ifade edilmişti. Ancak Evliya Çelebi'nin verdiği detaya göre ziyaretçiler arasında Rum Hıristiyanların da olmasıdır. Bu bakımdan bayram kutlamalarına Ermeniler haricinde, Osmanlı'da yaşayan diğer Hıristiyanlarında ilgi gösterdikleri ifade edilebilir. Aziz Yahya'ya ait olduğu iddia edilen kutsal emanetlerin kime ait olduğu sorusunu Ermeni ve Rumlara yöneltmiş. Ancak hepsinden de farklı cevaplar almıştır. Kimi Hz. Yahya'nın amcası kimisi de Hz İsa'nın havarilerinden biri olduğunu söylemiştir. Manastırın yetkililerince kabrin kime ait olduğu belki biliniyordu. Ancak halk arasında kime ait olduğu bilinmediği açıkça görülmektedir.

³⁵³ **Madag:** Günümüzde hala yerel halk arasında kullanılmaktadır. Yöre halkı manda veya camışa, **madag** adlandırması kullanılmaktadır. Madagın büyükbaş hayvanlardan manda olduğu söylenebilir. Muş ve Solhan civarında dere yatağındaki bataklık alanlarda Manda yetiştiriciliği son yıllara kadar yapılmaktaydı. Nitekim Simeon, Manastırdaki büyük ve küçükbaşları sayarken 10 tanede manda olduğunu söyler. (Bkz. Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 94.)

³⁵⁴ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 271.

³⁵⁵ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 318.

³⁵⁶ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, s. 318.

2.1.3. James Brant'ta Manastır (1838)

İngiliz konsolos James Brant, önce Trabzon'a ardından Erzurum'a atanır. 1836'dan itibaren yaklaşık yirmi yıl bu görevi sürdürür. Görevi boyunca gezdiği yerlerin toplumsal ve sosyolojik yönlerini ortaya koyan önemli tespitlere yer verir. İlki 1835'te “ *A Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835*” ikincisi 1838'de “*Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838*” olmak üzere iki gezisini de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gerçekleştirir. Yaptığı seyahatler boyunca Osmanlı'da yaşayan toplulukları ve milletleri yakından tanır. Karşılaştığı Osmanlı milletlerinden Ermeni ve Kürtleri yakından izleme fırsatı bulduğu için verdiği bilgiler dönemin sosyal, kültürel ve coğrafi özellikleri hakkında günümüze ışık tutar. Erzurum'dan çıktığı seyahatini Eleşkirt'te kadar not eder. Osmanlı Arşiv Belgelerinde 1855 yılına kadar Erzurum'da kaldığı bilinen Brant, bu tarihten sonra Şam'a atanır.³⁵⁷

Erzurum'da başladığı seyahatinde Solhan'a varan Brant, 2 Ağustos 1838 tarihinde Doktoru Dickson ile at sırtında Muş Surp Garabed Manastırı'na iki saatte varır. Ermeni hacıların sürekli ziyaret ettiği bir merkez olduğunu dile getiren Brant'a göre Manastır adını Vaftizci Yahya'dan alır ve Vaftizci Yahya'nın rölikleri, kilise mihrabının altındaki bir sandıkta saklanır.³⁵⁸

Muş Surp Garabed'in kelime anlamı: Müjdecî, Haberci ve Rehber anlamında “Aziz Yahya”ya atıf vardır. Manastırı önemli kılan, burada saklandığı söylenen ve kutsallık atfedilen röliklerin bulunmasıdır. Brant'ta diğer seyyahların vermediği bir ayrıntı vardır. O da manastırın kuruluş tarihine ilişkin vermiş olduğu 304 yıldır. Misafirler için konaklama yerleri ve binekler için de ahırın mevcudiyetinden bahseder. Bu bile daha önce görüşülen kaynak kişilerden de teyit edilmişti. Kaynak kişiler, üç yüz ile üç yüz altmışaltı arasında farklı oda sayısı verilmişlerdir.³⁵⁹

Surların çevrelediği merkez binanın geniş bir avlusu bulunmaktaydı. Tamamen savunma amaçlı inşa edilen görkemli sur duvarı iç kale konumundaki kiliseyi dış

³⁵⁷ BOA, HR. SFR. 3.. 21-33 Tarih M.01.06.1855.

³⁵⁸ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, (Çev. A.Celil Kaya), Rupel yay. İstanbul 2014, s.73.

³⁵⁹ Kaynak kişilerden Dinlemez oda sayısını 300 olarak verirken (Ömer Dinlemez, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı), Özçelik ise 366 olduğunu iddia etmiştir. (Hasan Özçelik, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.)

saldırıdan korumaktaydı. 1828- 1829 Osmanlı Rus Savaşında Kürt milislerince bir garnizon olarak kullanılan Manastırın tahrip edildiğini söyleyen Brant bir çok yazma eserin bu dönemde imha edildiğini ekler. 14 Eylül 1829’da yapılan Edirne Antlaşması gereği Sultan II. Mahmut kaybolan yazma eserlerin bulunması yönünde ferman yayımlar ancak Brant, fermana rağmen eserlerin çok azının geri getirildiğini aktarır.³⁶⁰

XVII. Yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı’na kadar on üç Osmanlı Rus Savaşı olmuştur. Savaş özellikle doğuda cereyen ettiği için sürekli diken üzerinde olan yerel halkın, kale konumunda olan Manastırı savunma hattı olarak kullandıkları görülmektedir. Nitekim Ruslar da Birinci Dünya Savaşı’nda Muş’u işgal ettiklerinde ilk önce aldıkları yer Muş Surp Garabed Manastırı olmuştur. Maranci’nin verdiği çarpıcı bir bilgiye göre 1916’da Rus ordusundaki gönüllü Ermeni birlikleri, Muş Surp Garabed’i aldıklarında daha öce manastırda saklı bulunan bütün önemli hazine ve kutsal emanetleri aldıklarını ve bu kutsal emanetleri Eçmiadzin’e götürürler. Bunlar arasında Aziz Yahya’nın kemiklerinin saklandığı gümüş kakma muhafaza da vardır.³⁶¹

Kaybolan ve daha sonra geri getirilen yazma eserlerin XIX. Yüzyılın ikinci yarısında müstakbel katolikos Khrimyan Hayrig’in serpiskoposluğu döneminde kurulan matbaa ile eski yazma eserler tabettirilmiştir. Ayrıca getirilen kitaplarla zengin bir kütüphane oluşturulmuştur. Manastırların, bir nevi toplumların hafızası işlevi gördüğünden geçmişe ait birçok değerli kutsal emanet ve yazma eserlerin saklandığı arşiv görevini asırlarca sürdürdükleri söylenebilir.

Manastırın Vaftizci Yahya günü kutlamasına, Osmanlı’nın her yerindeki farklı din ve kültürdeki insanların katıldığını ifade eden Brant, ancak geçmiş yıllara nazaran önemli bir düşüşün yaşandığını da ekler. Manastırda bulunduğu süreç zarfında duvar ustalarının, kesme taşlarla manastırı tamir ve restore ettiklerine şahitlik eder.³⁶²

XIX. Yüzyılın ilk yarısında manastırın ziyaretçi sayısında düşüş olduğu gözlenmektedir. Bazen deprem veya savaşlardan aldığı hasar, bazen de ihtiyaca binaen tamir ve restore edilen veya yeni birim eklenen Manastır, sürekli gelen hacı ve ziyaretçilerin ihtiyacına cevap vermek ve hazır olmak durumundaydı.

³⁶⁰ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s.73.

³⁶¹ Maranci, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, s. 123.

³⁶² Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 74.

Brant, Manastırın çok şaşalı olduğuna dair işittikleri yüzünden büyük bir beklenti içinde olmuş ki, manastırı bakımsız ve kirli görünce hayal kırıklığına uğramıştır. Bunun üzerine kuzeyde bulunan ağaçlık alanda serin su kaynağının bulunduğu terasta kalmayı tercih etmiştir.³⁶³

Brant'ın serin su kaynağı diye bahsettiği pınar daha önce manastıra adını vermiş olan dokuz gözlü pınardır. Manastırın diğer adı olan “innagnianvank (dokuz gözlü pınar manastırı)” adını da bu pınardan almaktadır. Günümüzde hala varlığını koruyan pınarın suyu azalmış olsa da pınardan getirilen su Yukarı Yongalı köy merkezine boru hattıyla çekilmiştir³⁶⁴.

Kadınların Manastır inzivasının dışında tutulduğundan bahseden Brant, Ayrıca bir şifa beklentisiyle gelen çok insanın olduğunu bunlardan birisinin yanında getirmiş olduğu Harputlu Ermeni seyisi olduğunu söyler. Şifa beklentisi karşılanamayan seyisinin derdine doktoru Dickson deva olmuştur. Brant, seyislerinin atlarını otlatmak için gittikleri manastır merasında saldırıya uğrayınca Manastır yetkililerini ilgisiz olmakla suçlar.³⁶⁵

Protestanlık konusunda değindiğimiz üzere İngiliz diplomatları özellikle Osmanlı devletinde Protestan/Evangelistlerin misyonerlik faaliyetlerini desteklemekteydi. Lynch'in deyimiyle konsolos Brant, İngiltere büyükelçisi Sir Stratford Canning'in Anadolu'daki gözü kulağıydı.³⁶⁶ Sir Stratford ise Sultan Abdülmecid'in fermanıyla Protestan Cemaatine ayrı bir statü verilmesini sağlayan ünlü diplomattı. Dolayısıyla doğrudan ilişkili olan Brant'ın da Protestanlığın yayılmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Muş Surp Garabed Manastırı'na geliş nedenin Muş'ta Protestan teşkilatlanmasını kurmak veya yeni kurulan teşkilatlara destek vermek olduğu ileri sürülebilir.

2.1.4. Henry Fanshawe Tozer'da Manastır

Henry Fanshawe Tozer (1829-1916) , coğrafya öğretmeni ve yazar olan Tozer,18 Mayıs 1829'da İngiltere Polmuth'ta doğar. 1874'te Anadolu'yu gezip seyahatnamesini yazarken Osmanlı Rus Savaşının patlak vermesi üzerine İngiltere'ye

³⁶³ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 74.

³⁶⁴ Hasan Özçelik, 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

³⁶⁵ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 75.

³⁶⁶ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 149.

döner. Savaştan sonra 1879’da yeniden Anadolu’ya gelen Tozer başladığı seyahatini 1880’da tamamlar.³⁶⁷

Tozer, eserini “Turkish Armenia and Eastern Asia Minor” adı altında 1881’de yayımlamıştır. Coğrafya tarihi alanında bir otorite olan Tozer, vatandaşı konsolos Brant gibi batı istikametini kullanarak Solhan’dan Muş Surp Garabed Manastırı’na 24 Ağustos 1879’da ulaşmıştır. Muş Surp Garabed Manastırına ilişkin önemli bilgi ve detaylara yer vermiştir.

Solhan’a gelen Tozer, Muş Surp Garabed Manastırı’na giden en kestirme yolu ücretli olarak tuttuğu Kürt rehberle tespit etmeye çalışır. Yerel halktan Muş Surp Garabed adıyla bir manastır aradığını söylemesi üzerine kimsenin manastır hakkında herhangi bir bilgisi olmadığını, ancak Çengelli ismini kullanınca insanların tanıdığını fark eder. Köydeki insanların Çanlı/Çengelli olarak bildiği manastır yolunu derin bir vadide ilerleyerek Gırvas (Arakonak Beldesi)’a ulaşır.³⁶⁸

Muş Surp Garabed Manastırı’na giderken yanındakilerin kendisine ikram ettiği sert yeşil tanecikli granit mikaya benzeyen bir şekerlemeden bahseden Tozer, ilk önce taş zannettiği şekerlemeyi tattıktan sonra “manna” olduğunu fark eder.³⁶⁹ Söz konusu manna Ermeniler arasında “kazben” Müslümanlar arasında “gezmi” olarak adlandırılan ani hava değişikliklerine bağlı olarak meşe yapraklarında oluşan tatlı sıvıdan yapılan bir şekerleme/helva türüdür. Bölgede Surp Garabed Helvası olarak bilinen bu yiyecek türüne ilişkin detaylar daha önce verildiğinden burada değinilmeyecektir.

Yaya olarak beş saatlik bir tırmanıştan sonra, manastırın batısındaki tepeye ulaşır. Tepeden Muş ovasını uzun uzadıya izleyen Tozer, Palu’ya kadar derin vadileri aşındırarak gelen Murat nehrini bu defa da sakin bir şekilde menderesler çizerek batıda kaybolduğuna şahitlik eder. Geniş bir meşe ormanına sahip yamaçlardan Muş Surp Garabed’i gören hâkim noktaya ulaşır:³⁷⁰ *“Bu noktadan Palu’ya kadar, keşfedilmemiş kayalık vadiler arasında nehir yatağı boyunca akıyor. Seyrek ormanlardan geçerek bir patika yol boyunca dağ yamacından Ermenistan’ın en güzel Manastırına*

³⁶⁷ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, ss. VII-VIII.

³⁶⁸ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, ss. 268-269.

³⁶⁹ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 268.

³⁷⁰ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, ss. 269-270.

gidiyoruz. Karşımızda tarif etmek zorunda olduğumu hissettiğim olağanüstü bir manzara var. Malvern tepelerinden Severn vadisine; Monte Generoso'dan Lugano gölüne; San Remo'dan Akdeniz'e yüksek bir alandan aşağıya doğru olağanüstü bir manzara vardı. Doğa olağanüstü güzelliklerini sergiliyordu.”³⁷¹ İfadesiyle karşılaştığı manzarayı tasvir eder. Engebeli yolları aştıktan sonra Manastıra ulaşır. Söğütlerin gölgesinde tahsil görmek için gelen mavi cübbeli gençlerin arasından batı kapısına gelir. Surun kuzeyinde bulunan uzun kavak ağaçlarının manastıra canlılık kattığını düşünen Tozer, Merkezde bulunan dörtgen ana yapıya ulaşır. Manastır iç binasındaki ilk izlenimini şöyle aktarır: “Burası, ortasında kilise olan büyük bir kervansaray veya hanı andırıyor, Diğer katları destekleyen alt kattan her yere erişimin olduğu iki kattan oluşuyordu. Bunların her ikisinde de odalar çoğunlukla hacıların konaklamaları içindir. Vardığımız gün (24 Ağustos), 10 Ağustos olarak kabul edilen ve Ermeniler tarafından kutlanan, Bakire'nin Göğe Yükselişi'ne denk geldik. Bulduğumuz gün olan pazar ve ertesi gün(pazartesi), katılımın en fazla olduğu bayramın son iki günüdür.”³⁷²

Anadolu'da özellikle ticaretin canlandırılması için kurulan kervansaraylar, aynı zamanda seyyahların da uğrak adresi olmuştur. Manastırın da Anadolu'da yaşayan Hıristiyanlarca da kervansaray işlevi gördükleri söylenebilir. İki katlı olarak bahsedilen yapı ise manastırın çevresinde hacıların kaldığı surlardır. Söz konusu Meryem'in Göğe yükselişi yortusu Ermenilerce 15 Ağustos'ta başlayarak dokuz gün devam eder.³⁷³ Buna göre 24 Ağustos pazar 8. gündür. Buna göre 15 Ağustos'a en yakın olarak 17 Ağustos pazarı bayram başlamıştır. Tozer, Bayramın son iki gününe yetişmiştir.

Bayram günü manastır ve çevresinin oldukça yoğun olduğuna şahit olan Tozer, kadın ve çocukların özellikle bu bayramlara daha çok önem verdiklerini gözlemler. Manastır sakinlerine göre dört binin üzerinde ziyaretçisi olduğunu öğrenir. Kadınların söz konusu bayrama özel kıyafetler ve takılarla katıldığını söyleyen Tozer devamında “ Bazı kadınların burunlarında gümüş bir süs takısı vardı. Turkuaz taklidi küçük mavi

³⁷¹ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 270.

³⁷² Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 271.

³⁷³ Ormanian, **The Church of Armenian**, s. 187.

boncuklarla süslenmiş, bir tarafında çıkıntı olan telkari yüzükleri vardı."³⁷⁴ der. Dikkat edileceği üzere Seyyah Henry Tozer'in, detaylı aktarımlarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

O, Evliya Çelebi gibi Ermenilerin önemli dini merkezlerine değinir. Eçmiadzin'den sonra, önem sırasına göre Kudüs, Kayseri Muş Surp Garabed'i sıralar. Buranın da Kayseri gibi bir başepiskoposluk olmasına rağmen önemli bir hac merkezi olduğunu söyler. Son yıllarda güvenlik endişesiyle yurtdışından gelen hacıların sayısında büyük düşüşler yaşandığını kaydeden Tozer, yurtdışındakilerin yeni tercihinin Kayseri olduğunu aktarır.³⁷⁵

Daha önce hacıların sayısının düşüşüne ilişkin değerlendirmeler yapılmıştı. Ancak temel nedenine ilişkin herhangi bir görüş veya bilgi aktarılmamıştı. Ele alınan seyyahlar içerisinde, ilk defa Tozer tarafından bu görüş dile getirilmiştir. Bahse konu dönem incelendiğinde Tozer'in 1874'lerde Anadolu'ya gelerek seyahatnamesini yazmaya başlamış Ancak Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle yazım işini 1879'a kadar askıya almıştır. Burada da anlaşılacağı üzere yaklaşık üç asır boyunca Osmanlı'yı kuzeyden tehdit eden, saldıran ve baskılamaya çalışan Çarlık Rusya'sı bulunmaktaydı. En fazla saldırıya maruz kalan bölge ise Muş'un içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu bölgesiydi. Gerilim ve savaş dönemlerinden dolayı İran ve Rusya'dan gelen hacıların güvenli olarak görmediği Muş Surp Garabed'in yerini daha güvenli sayılabilecek Kayseri'ye bıraktığı ileri sürülebilir.

Tozer, Solhan'a gelmeden önce uğradığı Palu'da kendisine mihmandarlık eden Palulu Ermeni rehber de, küçükken buraya ailesiyle haça getirildiğini söyler. Devamında kafatasının Kayseri'de saklanan Vaftizci Yahya'nın kemiklerinin burada saklandığını o da teyit eder.³⁷⁶ Palu'daki Ermenilerin yaklaşık iki yüz kilometre uzaklıktan gelip Muş Surp Garabed'te hac yapmaları, Manastırın etki alanına önemli bir örnek olarak verilebilir.

³⁷⁴ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 271.

³⁷⁵ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, ss. 271-272.

³⁷⁶ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 272.

Tozer, Manastır ziyaret ettiği sıralarda Aziz Krikor'un binlerce putperesti vaftiz ettiği pınarın hala varlığını koruduğunu ifade eder.³⁷⁷ Dokuz gözlü çeşme olarak anılan pınarın varlığını günümüzde de varlığını korumaktadır.

Manastır rahiplerinin yakın ilgi gösterdiği seyyah, Meryem Ana'nın göğе yükselişі yortusuna İstanbul Ermeni Patrikliği'nden üst düzeyde bir katılım olduğunu aktarır. İleri düzeyde Fransızca bilen İstanbul temsilcisinin manastır hakkındaki bilgilerinden faydalanır. Manastırın fiziki yapısına ilişkin diğer seyyahların verdiği bilgileri tekrar etmemek adına değinilmeyecektir. Ancak Brant ve Lynch'ten farklı olarak Muş Surp Garabed Manastırı'nın kubbe ve sundurmasının Ani ve Eçmiadzin'in mimarisine benzer olduğunu, ön cephesinde ise İrlanda'daki kiliselere benzer iç içe geçmiş desenler ve süs oymalarının olduğundan bahseder. Sonuç olarak hem doğu hem de batı kiliselerinin mimari yapısını barındıran Muş Surp Garabed Doğu-Batı karma mimari eseri olduğunu savunmaktadır.³⁷⁸ Ona göre; *"...bina, biri batı sundurma üzerinde, aşağıya doğru geniş bir sekizgen yapıya sahip, her ikisi de sivri kemerli ve yanlarda açık olan küçük bir kubbe olmak üzere toplam üç kubbesi bulunmaktadır; ve doğu ucunda geniş olmayan iki küçük boyuttadır. İki boyutlu olan kubbeler, şu anda Rus Ermenistan'ında bulunan eski Ermeni başkenti Ani'deki kubbelere benzemekle birlikte, daha büyüğü olan Eçmiadzin Katedrali'nin sundurmasına benziyor."*³⁷⁹

Kubbe yapısı itibarıyla Doğu'daki önemli Ermeni kilise ve katedraline benzeyen Muş Surp Garabed'in iç süsleme ve duvar desenleriyle de Batı kiliselerine benzediğine dikkat çeker. Devamla: *"Ön cephede, İrlanda mimarisini andıran iç içe geçmiş desenlerde süs oymaları, üzerinde kabaca renklendirilmiş peteği benzeyen ana kapısı bulunan kilise kare şeklindedir. Kilisenin ortası birbirinden ayrı sivri kemerlerle dört koridora bölünmüştür. Ermeni kiliselerinde, Yunan ibadethanelerinde olduğu gibi, binanın iskeleti ile kutsal alan arasında herhangi bir sunak perdesi veya azizlerin ikonu yoktur. Mimarisinin tam olarak bizde yarattığı izlenim, Doğu ve Batı'nın ilginç bir karışımıdır."*³⁸⁰

³⁷⁷ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 272.

³⁷⁸ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 273.

³⁷⁹ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 273.

³⁸⁰ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, ss. 273-274.

Ayrıca Manastırın içerisinde en önemli hazine olarak gördüğü Kilikya baronu Hetum³⁸¹ (1289-1305) tarafından parşömen üzerine altın harflerle yazılmış Ermenice İncilin bulunduğunu aktarır. Kraliyet eseri olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir.

Manastırın en önemli eserlerinin son dönemlerde yağmalandığını kendisi de teyit eden Tozer, prens mezarlıklarından da bahseder.³⁸²

Brant ve Lynch'ten farklı bir detay veren Tozer, kilise duvarına ek olarak yapılmış bir okul olduğunu söyler. Söz konusu tek derslikli okulda toplam otuz öğrenci bulunmaktadır. Görevli öğrenciler dışında diğer öğrencilerin Meryem Ana'nın Göğe yükselmesi Yortusu nedeniyle Bayram'ı evlerinde geçirdiklerini öğrenir. Bayram'da koro halinde Ermeni şarkılarını seslendiren öğrencilerin konaklaması için sur duvarının dış tarafında bir ek yapılması planlanmış ancak maddi yetersizlikten dolayı askıya alınmıştır.³⁸³ Osmanlı Rus Savaşları nedeniyle yurtdışından gelen hacıların azalması nedeniyle ekonomik olarak zayıflayan manastırın yeni bina yapımını finanse etmekte zorlandığı söylenebilir.

Manastırla ilgili önemli veri toplayan Tozer, İstanbullu rahiplerle Krikor Çeşmesi diye isimlendirdikleri innagnian pınarını gören yüksek tepeye çıkarak Muş ovasını gözlemler. Ardından Manastırdan ayrılmak üzereyken kilisenin rahiplerince kendisine bir kitap hediye edilir. Onun tasviriyle: *“Ermeni dili ve karakteri içerikli mühürlü bir kitaptı; ancak, zevkli kapağı çiçekli ciltlerle kaplanmıştı. Başındaki madalyonda Vaftizci Yahya'nın meleklele Rabbimizi vaftizinin temsili resmi vardı ve altında, kilisenin başı ile birlikte kilisenin üç kubbesini yansıtan bir benzerliği vardı...”*³⁸⁴

Tozer, bir akşamüstü Ziyaret köyüne (Yaygın beldesi) ulaşır. Köyde konaklamak için bulduğu evde dinlenirken uzaklardan çan sesi duyar. Bunun hayal olduğunu zanneder. Ancak arkadaşlarından duyduğu sesin çan sesi olduğunu öğrenir.

³⁸¹ **Het'um**, 1294-1305 tarihleri arasında Kilikya'da Ermeni ordu komutanlığı (sparapet) yapmıştır. Het'um Patmiç ismiyle meşhur olmuş bu Het'um'un en iyi bilinen ve önemli olan eserlerinden birisi *Azgabanakan Aşh'atut'ivnner* (Milletlerin Eserleri) isimli eseridir. Eser, dört kitaptan oluşmaktadır. Bu eserde, Hind'den Fransa'ya birçok krallıktan bahsedilmekle beraber Moğollarla ilgili bölümler yekün tutmaktadır. (Bkz. Seyfeli, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, s. 19, 57n.)

³⁸² Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 274.

³⁸³ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 274.

³⁸⁴ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s. 275.

Tozer'in duyduğu ses Muş Surp Garabed Manastırı'nın Çan kulesinden gelmektedir. Burasının çanın çalınmasına Osmanlı makamlarınca izin verilen ender kiliselerden olduğunu ve bu ayrıcalığından dolayı da halk arasında "Çengelli(Çanlı)" olarak adlandırıldığını öğrenir.³⁸⁵

Günümüzde Avrupa'nın önemli ülkelerinden Almanya'da azınlık Müslümanların yaşadığı yerlerde ezanların hoparlörlerden okunma yasağı ile minare uzunluğunun belirli standartlarda olma zorunluluğu tartışılırken iki asır öncesi Osmanlı devletinde, nüfusa bağlı olarak Hıristiyan nüfusunun yoğunlukta olduğu yerlerde kilise çanlarının çalınmasına izin verilmesinin önemli bir serbestlik olduğu söylenebilir.³⁸⁶

2.1.5. Henry Finnis Blosser Lynch'de Manastır (1893)

XIX. yüzyılın sonlarında başta doğu ve güneydoğu olmak üzere Anadolu'yu gezen İngiliz seyyahalardan Henry Finnis Blosser Lynch, Van'dan yola çıktığı seyahatini Bitlis, Muş, Hınıs, Tutak, Malazgirt, Ahlat, Nemrut Krater gölü, Süphan Dağı ve Bingöl civarında gerçekleştirmiştir.³⁸⁷

Lynch'in Muş'tan Hınıs'a giderken uğradığı Muş Surp Garabed Manastırı'na ilişkin gözlemlerine çalışma boyunca değinildi. Ancak kendisiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmediğinden bu bölümde öncelikle kendisi hakkında kısa bir öz geçmişi, ardından Muş Surp Garabed Manastırı'na ilişkin gözlemlerine yer verilmiştir.

Henry Finnis Blosser Lynch, Osmanlı arşiv belgelerinde sıkça rastlanılan İngiliz bir seyyahdır.³⁸⁸ Aynı zamanda kendi soyadını taşıyan uluslararası bir ticaret firması olan varlıklı bir aileye mensuptur.

1862'de İngiltere'de doğan Lynch aynı zamanda İngiltere parlamentosu liberal kanadında bir milletvekilidir.³⁸⁹ Ortadoğu, Kafkasya ve İran'da birçok yeri gezen

³⁸⁵ Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, ss. 275-276.

³⁸⁶ <https://www.ndr.de/ndrkultur/sendungen/freitagforum/Wenn-der-Muezzin-ruft-Eindruecke-aus-Norddeutschland.freitagforum248.html> (Erişim: 06.06.2019)

³⁸⁷ BOA. DH. ŞFR./ 225-19 Tarih R.03.04.1314; Bkz. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. Contents.

³⁸⁸ BAO. YPRK. UM./ 28-74. Tarih H.07.05.1311.; BAO. Y.. MTV./ 87-67. Tarih H.12.05.1311; BOA. Y.. A.. HUS./285/2. Tarih H.17.05.1311.

³⁸⁹ Mustafa Alican, "İngiliz Seyyah Lynch'in Seyahat Notlarına Göre Muş ve Çevresi", **Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildiri Özetleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Muş 2018, s. 95.

Lynch, 1893'te başladığı Doğu Anadolu seyahatinde 29 Kasım 1893'te Muş Surp Garabed Manastırı'na gelmiştir. Söz konusu gezisini 1901 yılında "Armenia / Travels and Studies" adıyla yayımlanmış ve Manastır'a ikinci cildinde yer vermiştir. XIX. yüzyılda yazılan bu eserin, konuyla ilgili en fazla başvurulan Batılı kaynaklar arasında olduğu söylenebilir.

Kasım ayının sonlarına doğru geldiği Muş'tan Murat nehri vadisi boyunca sekiz kişilik bir grupta Muş Surp Garabed Manastırı'na doğru seyahat eder. Söz konusu sekiz kişiden dördü Osmanlı devletinin kendilerine refakat etmesi/faaliyetlerini takip için verdiği güvenlik güçleridir.³⁹⁰ Mevlüt isimli bir çavuşun komutasındaki birim, Lynch ve arkadaşlarının gittikleri yerlerde, azınlık nüfuslarını kaydettikleri ve önemli yerleri fotoğrafladıkları gerekçesiyle Osmanlı makamlarınca izlemeye almakla görevlendirilmiştir³⁹¹. Söz konusu ekip Lynch'i Muş Surp Garabed Manastırı'na kadar takip emektedir.

Lynch arkadaşlarıyla günümüzde halk arasında Ziyaret (Meğdi)³⁹² olarak bilinen Yaygın beldesine ulaşırlar. Burada köy ağasının evine gelirler. Kendi ifadesiyle "kiaya³⁹³"nın evinde yaklaşık bir buçuk saat kalırlar. Yolculuklarına devam edecekleri zaman, nazik ve yardımsever olarak tanımladığı ağa, mihmandarlık yapması için oğlunu onlarla gönderir. Yolculuk esnasında görevlendirilen ekipten oldukça rahatsız olan Lynch, Mevlüt Çavuş'a mahkûm götürülen gardiyan gibi oldukları eleştirisi getirir. Ancak son derece ciddi olan Çavuş, onu dikkate almaz.³⁹⁴

Ovadan tepeye doğru devam eden yolculukları esnasında 29 Kasım 1893'ün ilk karı yağar. Bu kötü hava koşullarına rağmen Manastıra ulaşırlar. Kale gibi sağlam yapıdaki Manastırı görünce, Muş Surp Garabed Manastırı'nın günümüzde bilinen ilk fotoğrafını çeker. Çan Kulesinin olduğu batı tarafındaki büyük metal sur kapısından komplekse giren Lynch, gördüğü bütün detayları akatarır.³⁹⁵ Geniş bir avlusu olan

³⁹⁰ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s.176.

³⁹¹ BOA. Y.. MTV/87-64. Tarih H.12.05.1309.

³⁹² Ziyaret (Yaygın Beldesi), Surp Garabed Manastırı'na 16 km yürüyüş mesafesi olan bir yerleşim yeridir. Manastıra gelen hacıların konakladıkları son köydür

³⁹³ **Kiaya**: Yerel dilde ağanın evi anlamına gelen ifadeyi, Lynch olduğu gibi almıştır. Ancak aslı "Ki Ağa"dır. Ağanın evi bölgede her misafirin ilk uğradığı yer olması hasebiyle Lynch de orada kalmıştır.

³⁹⁴ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 175.

³⁹⁵ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, ss. 177-180

Manastırın, beyaz mermer kaplamaları ve cephe kabartmaları dikkatini çeker. Devasa Çan kulesinin olduğu alandan konaklayacakları odaya geçer. Saat dörtte başladıkları yolculukları iki saatten fazla sürmüştür. Ayrı oda talebi, odaların boş olmadığı gerekçesiyle red edilen seyyah, görevli ekibin sorumlusu Mevlüt Çavuş'la aynı odayı paylaşmak durumunda kalır. Çavuş'un varlığından dolayı Manastır yetkilileriyle her konuda konuşamaz. Ancak Mevlüt Çavuş'un takibine rağmen Manastıra ait gözlemlerini yazmaya ve fotoğraf çekimine devam eder.³⁹⁶

Manastırın Krikor Lusavoriç tarafından kurulan ilk manastırlardan olduğunu öğrenen Lynch, Aziz Lusavoriç'in burayı Hristiyanlaştırırken kullandığı yöntem, dönem gereği misyonerlik değil, meşale ve kılıçla olduğunu söyler. Hindular tarafından kurulan Demeter ve Kisan putperest tapınakları üzerine inşa edilen Muş Surp Garabed Manastırı'nda Vaftizci Yahya'ya ait röliklerin bulunduğunu da ekler. Bölgede yaşayan Romanların söz konusu dönemde buraya gelerek yerleşen Hindular olduğunu iddia eden Seyyah, iddiasını temellendirmek için dillerinin Sanskritçeye çok benzediği tezini öne sürer.³⁹⁷

Manastırın çok eski dönemlere ait olduğunu ifade eden İngiliz seyyah, İki kubbenin olduğu güneydoğu bölümünün, kompleksin en eski yapısı olduğunu o da teyit eder. Mimari esetik konusunda vatandaşı konsolos Brant ile hem fikirdir.³⁹⁸ O da karakteristik manastırlar gibi düz çatılı olan yapının mimari estetikten yoksun olduğunu fikrindedir.³⁹⁹

Manastırını gezdiği esnada Ermeni tarihinin önemli liderleri Muşeg, Kayl Vahan, Sımpat, Tornig adındaki Mamigonyan prens mezarlarını görür. Sözkonusu mezarların bulunduğu zeminlerde prensleri anlatan yazılı levhalar da bulunmaktadır. Bu levhalar içersinde siyah taş levhanın olduğu mezar Kayl Vahan'a aittir.⁴⁰⁰

Başpiskopos Mampre tarafından batıya yapılan yeni ekbina hiç kullanılmamaktadır. Bilginin kanatları olarak nitelendirdiği baskı makinesinin 1874'ten önceki gibi faaliyetlerinin yeniden durdurulduğunu aktarır. Zengin bir

³⁹⁶ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 177.

³⁹⁷ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 178.

³⁹⁸ Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 73.

³⁹⁹ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 179.

⁴⁰⁰ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 179.

kolleksiyonu olan kütüphanenin XIX. Yüzyılda yağmalandığı görüşünü kendisi de dile getirir.⁴⁰¹

Seyyah Henry F.B. Lynch, bazı konularda görüş alış verişi yapmak için papazın evine gitmek ister. Ancak Lynch'in her adımını takip etmekle görevli çavuş da Lynch'le papazın evine gitmek ister. Bunun üzerine kendisini Mutasarrıf'a Őikâyet edeceğini söylemesi üzerine Mevlüt Çavuş bu isteğinden vaz geçer.⁴⁰² Artık Mevlüt Çavuş'un takibinden kurtulan ve hareket alanını genişleten Lynch, her konuda rahiplerle rahat konuşma imkânı bulurak daha fazla bilgi toplamaya başlar.

Gideceği güzergâhları önceden planlayan Lynch, bütün detayları hesaplayarak yola çıkar. Muş'tan Erzurum'a doğru yapacağı seyahatin güzergâhını; Muş Surp Garabed, Gungum (Varto); Hınıs, Kulli(Tekman yakınında bir yerleşke); Mecitli (Tekman'a bağlı bir yerleşke) , Hasankale (Erzurum-Pasinler ilçesi) olarak belirlemiştir. Mesafeyi kara mili⁴⁰³ olarak hesaplamıştır. Günümüze göre az sapmanın olduğu yaklaşık mesafeleri bulmuştur.

Lynch'e göre mesafeler:

Kalkış Yeri	Varış Yeri	Lynch'e göre Mesafe (kara mili)	Km karşılığı	Güncel Mesafe (km)	Sapma
Muş	S. Garabed	25	40.2	48	7.8
S.Garabed	Varto	28,5	45.9	69	23.1
Varto	Hınıs	24	38.6	44	5.4
Hınıs	Pasinler	59	95	86	-9
Pasinler	Erzurum	23	37	38	1
Toplam		159,5	256.7	285	28.3

Lynch'in hesaplayıp tespit ettiği mesafelerde en az sapma Pasinler-Erzurum arası olduğu görülmektedir. Aksi durumun olduğu Muş Surp Garabed - Varto arası ise 23 km 'den fazla sapma vardır. Söz konusu sapmaların temel nedeni güncel olan mesafelerin daha çok karayolu güzegahları olduğu söylenebilir.⁴⁰⁴ Buna göre Muş

⁴⁰¹ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 179; Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 73.

⁴⁰² Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 180.

⁴⁰³ Kara mili yaklaşık olarak 1.609 km'dir.

⁴⁰⁴ Mesafeler Karayolları Genel Müdürlüğü'nün resmi websitesinde mesafe hesaplama uygulaması (www.kgm.gov.tr/sayfalar/KGM/SiteTr/Root/Uzakliklar.aspx, Erişim: Nisan 2019) ile Google Map uygulamalarından yararlanılarak güncel mesafeler hesaplanmaya çalışılmıştır.

Surp Garabed'ten Varto'ya gidecek olan biri önce güney doğu yönünden Muş istikametine, ardından Konukbekler beldesinden kuzeye ve daha sonra kuzey batı istikametinden Varto'ya varabilecektir. Dikkat edileceği üzere güncel olarak verilen mesafe karayolu üzerinden verilmektedir. Ancak Muş Surp Garabed'ten Varto'ya gidilmesi gereken istikamet sadece Kuzeydoğu istikametidir. Lynch arkadaşlarıyla bu kestirme yolu kullanmıştır.

Muş'tan Muş Surp Garabed'e giderken Murat nehri'nden doğrudan atlarla geçtiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵ İki yer arasında 25 kara mili olarak verilen mesafe, güncel mesafeye göre daha doğru olduğu söylenebilir. Güncel olarak kullanılan güzergâh ise Tarihi Murat köprüsü istikametidir. Takip edilen güzergâhın zigzaglı olmasından dolayı 7.8 km uzadığı görülmektedir.

Seyyahların gezdikleri güzergâhlarda yol tespiti yaparken öncelikli olarak yerel unsurlardan yardım aldıkları söylenebilir. Bölgenin coğrafyasını en iyi bilenler yine orada yaşayan insanlardır. Nitekim Lynch de Murat nehrini geçerken, Manastıra giderken de yerel halktan yardım almıştır.⁴⁰⁶ Bu bağlamda seyyahların, gittikleri yerlerde yerel halktan yol rehberi desteği alarak veya konakladıkları hanlarda gidecekleri yollarla ilgili güzergâh bilgisi alarak en kestirme ve en güvenli yolu tespit edip yollarına devam ettikleri söylenebilir.

Manastıra 29 Kasım'da gelen grup 1 Aralık sabahında Varto'ya gitmek üzere Kuzey doğu yönünden hareket eder.⁴⁰⁷

Lynch'i önceki seyyahlardan farklı kılan kendisine özgü yönleri bulunmaktadır. Seleflerine göre daha çok istatistiki veri kullanan Lynch, gideceği yerlere ilişkin daha hazırlıklı olduğu söylenebilir. Diğerlerinden ayıran ve belki de en önemli farkı, O'nun gittiği yerlerin fotoğraflarını çekmesidir. Seyahat gözlemlerini sadece yazıyla detaylandırmayan Lynch, aynı zamanda görsel öğelerle de desteklemiştir. Çektiği fotoğraflar, söz konusu yerin veya yapının günümüze ulaşan en eski fotoğraflarıdır.

⁴⁰⁵ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 175.

⁴⁰⁶ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, ss. 175-178.

⁴⁰⁷ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 180.

2.1.6. Seyyahlarda Manastırla İlgili Efsaneler

Batı Ermenilerin ilk kiliselerinden biri olan Surp Garabed Manastırı ile ilgili seyyahatnameler, klasik eserler ile Batılı kaynaklarda efsaneler yoğun olarak anlatılmaktadır. Efsanelerin tamamına değinmek yerine, manastırın dini özelliklerini vurgulayan efsanelerin değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Ayrıca direkt manastırın kuruluşuyla ilgili farklı kaynaklarda tespit edilen efsaneler de konu kapsamına dâhil edilmiştir.

Ele alınan seyyahatnameler içersinde, efsaneler konusunda en fazla detayı veren Polonyalı Simeon olmuştur. Onun verdiği efsaneler, hem yabancı kaynaklarda hem de diğer klasik kaynaklarda da değinildiği için Simeon özelinde mitler değerlendirilecektir. Simeon'un bahsettiği efsanelerden biri hizmetçi topal şeytan efsanesidir.

Buna göre, Kilise görevlileriyle yaptığı bir görüşmede keşişlerin kendisine mutfakta ve tandırda biriken tozu ve toprağı kendilerinin süpürmediklerini, ancak ertesi sabah kalktıklarında her tarafı ter temiz gördüklerini ifade ederler. Onların anlattıklarına göre temizlik işini, Vaftizci Yahya tarafından manastır hizmetçisi olarak mahkum edilen topal bir şeytan yapmaktadır.⁴⁰⁸

Kilisenin büyük mutfağının tozunu alan şeytana, başka bir kaynakta da rastlanılmaktadır. Kaynağa göre adı Kad olan şeytan, yer altı dünyasıyla ilgilidir. Manastırın yeraltına bağlanma kapısında münzevi bir hayat sürmektedir. Mesih'in yargılaması başlayana kadar orada kalacaktır. Bu nedenle Vaftizci Aziz Yahya tarafından keşişlerin tozu haline getirilmiştir.⁴⁰⁹

Mitolojilerde önemli bir yere sahip olan dağlar, Surp Garabed'in inşaa edildiği Karke dağı için de geçerli olduğu savunulabilir. Bu konuda Eliade'a müracaat edilirse, "Yerin ve göğün birleştiği "kutsal dağ", dünyanın merkezinde durur. Eklemleriyle birlikte her mabed veya saray, her kutsal şehir ve kraliyet ikametgâhı, "kutsal dağa benzetilir ve böylece bir "merkez" olur. Mabed ve yeraltı arasındaki kesişme noktasında cennet ve cehennem kapılarının kesişim noktası kabul edilir. Söz konusu kapının açılması durumunda yeraltı karanlık tanrılarının yer yüzüne gelip kaos

⁴⁰⁸ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyyahnamesi 1608-1619**, s. 94.

⁴⁰⁹ Harut'yunyan, "Mşo Surp Garabed Yegeğetsu Başdamunk'ayin Nah'ahimk'eri ...", s. 23.

çıkacaklarına inanılır.⁴¹⁰ Bu inanışlara Roma pagan inanışında da rastlamak mümkün. Romalılar da tapınakları, yeryüzünü yeraltı dünyasına veya ölülerin krallığına bağladığı nokta olarak görürlerdi. Güvenli birer liman veya merkez olarak kabul edilen tapınaklar, kendi bünyesinde sakladığı tanrılarla dışardan gelen şeytan ve ejderhaları yenerek yeraltı karanlık dünyasına hapsederler. Baltık mitolojisinde yeraltı ölüm krallığı ile ilişkili olan Velnias, su ile ilikilendirilir.⁴¹¹

Eliade'ın ifadesiyle desteklenen bu mitolojik inancın Surp Garabed bağlamında da anlamlı bir benzerliği olduğu görülmektedir. Buna göre başta Aziz Yahya tarafından bir şeytanın yeraltı dünyasından yeryüzüne çıkma girişimi engellenmiştir.

Yeraltı dünyasına ilişkin yapılan diğer bir değerlendiremeyle de devam edilirse, Harut'yunyan, Litvanya'da Geğak adında dokuz gözlü bir pınardan bahseder. Devamında bir kapı olan bu pınarın yeraltı ölüm krallığı ve cehennem delikleri (holes, Löcher) veya kapısı (doors-Türen) olduğunu söyler. Bu nedenle, yeraltı suyu kaynaklarının türetildiği, geç dönemimizdeki gibi şeytanlar veya cehennem kapıları olarak kabul edilir.⁴¹²

Harut'yunyan'ın verdiği Litvanya mitindeki pınar ile Surp Garabed Manastırı'na yakın dokuz gözlü pınar benzerlik göstermektedir. Dahası her ikisinin de dokuz gözlü pınar olarak anılması verilmesi gereken önemli bir detaydır. Buna göre, Karke dağında bulunan Surp Garabed Manastırındaki dokuz gözlü pınarın yeraltının karanlık tanrılarının yeryüzüne gelmek için fırsat kolladıkları bir geçiş noktası olduğu söylenebilir.

Simeon Seyahatnaseinde yer verdiği diğer bir efsane de bir prens karısına ilişkin verdiği bilgidir. Manastırı gezdiği esnada yeraltı kilisesine gider ve keşişlerin kendisine aktardıklarını şöyle dile getirir: “*Sol tarafta bulunan şapeli bir prens karısı yaptırmış, fakat kadınların girmesi yasak olduğundan kendisini içeri sokmamışlar. Kadın zorla içeri içeri girmiş, fakat mukaddes kabirden zırhlı bir erkek çıkararak kadını bir mızrak darbesiyle öldürmüş ve orada defnedilmiştir.*”⁴¹³

⁴¹⁰ Eliade, **Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetler Morfolojisi)**, ss. 443-445.

⁴¹¹ Harut'yunyan, “Mşo Surp Garabed Yegeğetsu Başdamunk'ayin Nah'ahimk'eri ...”, ss. 22-23.

⁴¹² Harut'yunyan, “Mşo Surp Garabed Yegeğetsu Başdamunk'ayin Nah'ahimk'eri ...”, s. 22.

⁴¹³ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, s. 94.

Simeon'un bahsettiği kişi Artzruni prensi Vard Patrik'in eşi prenses Miriam (Meryem)'dir. Ancak "History of Taron"da detaylı olarak anlatılan efsaneyi özetlemek gerekirse:

"Vard Patrik, Ermenistan coğrafyasında pek çok kilisenin yapımında önemli katkıları olan bir prenstir. Çok dindar olan karısı Miriam'ı babası Muşeg Mamigonyan'a bırakarak Kayseri'ye gider. Miriam'ın kundakta bir bebeği vardır. Surp Garabed Manastırında, Aziz Yahya'nın makamına çıkıp dua etmek ister. Bunun için önce babası başpiskopos Todik'e gider ancak babası, kadınların kutsal yere girme yasağını hatırlatarak prensesin bu talebini red eder. Daha sonra manastır nöbetçilerini ikna eden Miriam yanında bebeği ile Aziz Yahya'nın makamına çıkar ve çok içten dua eder. Dileği kabul olduğu için 398 görevliye ziyafet verir. Ancak bu esnada bir piskopos Aziz Yahya'nın huzuruna çıkarak, Miriam'ın yaptığı bu eylemin bütün kadınların yolunu açacağını söyleyerek ibreti alem olması için derhal cezalandırılmasını ister. Kadın ise herşeyden habersiz bebeğiyle ilgilenirken gök yüzünde olağanüstü bir olay gerçekleşir. Bunun üzerine bebeği dadiya uzatıp şöyle der: "Kiliseden bana doğru gelen fırtınalı bulutlarda uzun saçlı bir adam elinde keskin ve kanlı bir kılıçla bana doğru geldiğini görüyorum." Bu esnada Aziz Yahya, Miriam'ı tek kılıç darbesiyle oracıkta öldürür. Kadının öldürülmesinden sonra, cesedin olduğu yere bir haçkar kurulduğunu ifade eden Mamikonian şöyle yazıldığını aktarır: "Tanrı'nın kilisesine karşı savaşmaya cesaret eden kimse bu kılıcın azabına müstehak olur." ⁴¹⁴

Manastırın koruyuculuğunu üstlenen Aziz Yahya'nın elinde kılıçla Manastırı hem iç hem de dış tehlikelere karşı koruması Ermeni tanrılar panteonunda hangi tanrıya karşılık geldiğini anlamak için pagan dönemi tanrılarının görev ve yetki donanımları ele alınmalıdır. Bu bağlamda savaş tanrısı donanımı yüklenmiş Ermeni pagan tanrısı Vahagn'dan bahsetmek gerekmektedir. Bir ejderha terbiyecisi olan Vahagn, yiğitlik, cesaret ve kahramanlık tanrısıdır. Ermeniler için en önemli Tanrılar içerisinde her zaman ilk iki tanrı olarak panteondaki yerini almaktadır. Oldukça etkili olan Ejderha terbiyecisi, Hint ateş tanrısı Agni ile Verethranghna'ya benzetilir. Aşk

⁴¹⁴ Mamikonean, **John Mamikonean's History of Taron**, Bölüm 1.

tanrısı Asdğig'in sevgilisidir. Tapınağı, Muş'ta Aştişat tapınaklar topluluğunda yer alır.⁴¹⁵

Önceki konularda ifade edildiği üzere şehit piskopos Atanakine, Sivas'ta piskoposluk yaptığı kasabada insanlara musallat olan bir ejderhayı asasıyla def ederek kasabalıları büyük bir tehlikeden kurtarmıştı.⁴¹⁶

Bu bilgiler ışığında Surp Garabed'in koruyuculuğu Aziz Yahya'nın yanında piskopos Atanakine de üstlenmiştir. Bu ikilinin, pagan dönemindeki ejderha avcısı savaş tanrıları gibi savaş donanım kazandırılarak Hıristiyanlık geleneğine taşındıkları görülmektedir.

Sonuç olarak farklı pagan inançlarında verilen örneklerde görüldüğü üzere tapınaklar, tanrıların yeryüzündeki insanları, karanlık yeraltı kötülüklerinden korudukları yeryüzünün önemli savunma hatlarıdır. Bu hatların tahkim edilmesi, hem iç hem de dış tehlikelere karşı korunması savaş tanrılarının olağanüstü yeteneklerine bırakılmıştır. Hıristiyan Ermenileri de etkilediği görülen savaş tanrılarının yetkileri, Surp Garabed'de Aziz Yahya ve piskopos Atanakine'de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

2.2. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muş Surp Garabed Manastırı

Surp Garabed, Osmanlı Arşiv belgelerinde daha çok Çanlı Manastırı olarak geçmektedir. Ancak dört belgede de Surp Karabet olarak geçmektedir⁴¹⁷. Bu başlık altında daha çok Çanlı Manastırı olarak bahsedilecektir. Arşiv belgelerinde konularına göre sınıflandırılan alt başlıklar; “Manastırda Okul İnşa İzni”, “Manastırda Matbaa Açma İzni”, “Manastırda Seyyah ve Misyoner Faaliyetleri”, “Manastır Arazileri ile İlgili Yazışmalar” ve “Muhtelif Konularda Yapılan Yazışmalar” olmak üzere beş başlık altında işlenecektir.

2.2.1. Manastırda Okul İnşa İzni

Surp Garabed Manastırı'nda otuz kişilik tek derslikli bir okul bulunduğu daha önce seyyah Tozer'dan aktarılmıştı. Lakin tek derslikli bir okulun bölgenin ihtiyacına

⁴¹⁵ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, ss. 172-175.

⁴¹⁶ www.araratian-tem.am/?page=holidays&id=1969 (Erişim: 06.06. 2019)

⁴¹⁷ BOA, DH. THIK. M.. 74-68. Tarih, H. 26 Rabiülahir 1317; BOA, C.. ADL. 74-4479. Tarih, H. 22 Şaban 1262; C.. ADL. 78-4713. Tarih, H. 07 Zilkade 1261; BOA, A. MKT. MHM. 620-38. Tarih, H. 25 Şevval 1314.

cevap veremediği için Miladi 20 Eylül 1911’de Ermeni cemaatince, Maarif Nezaretine Manastıra bağlı daha büyük bir okul için ruhsat talebi iletilmiştir.⁴¹⁸

Söz konusu ruhsat için gerekli belgeler Dâhiliye Nezaretine gönderilmiş. Ancak dilekçe ekinde gönderilen evrakların eksik olması ve dilekçe içeriğinin yeterince açıklayıcı olmaması gibi gerekçelerle, Bitlis Valiliğine iade edilen dilekçede eksikliklerin tamamlandıktan sonra gönderilmesi rica edilmiştir.⁴¹⁹

Osmanlı Devleti’nde, azınlıkların okul ruhsatı için takip edilen hiyerarşi zincirinin en üst mercii belgelerden de anlaşılacağı üzere padişaktır. Dönemin padişahı mühür ve imzadan anlaşılacağı üzere 35.Osmanlı padişahı V.Mehmet Reşad (1909-1918)’dir.⁴²⁰ Eksik belge ve gerekli şartları taşımadığından 8 Haziran 1911’de başlayan süreç 30 Temmuz 1912’de Padişah’ın onayıyla nihayete erdirilmiştir. Okul ruhsatına ilişkin yapılan yazışmalar ayrı ayrı verilerek detaylandırılacaktır. Rumi 7 Eylül 1327’tarihli Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiyye Dâ’iresi’nce kaleme alınan üst yazıda Ermeni Patrikliği’nce Rumi 26 Mayıs 1327 tarihinde talep üs makamlara iletilmektedir. Söz konusu talebin içeriği: Muş kazası sınırları içerisinde yer alan Çanlı Manastırı’na bağlı bir okulun yapılması için gerekli olan ruhsatın talep edilmesidir. Üst yazıda Bitlis Vilayetince gönderilen belgeler de ekte sunulduğu ifade edilmiştir.⁴²¹

Yazışmalardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı’da azınlıklara ait dini yapıların inşası veya tamiri taşrada bulunan yerel Murahhasalıklarca İstanbul Ermeni Patrikliği’ne iletilmekteydi. Söz konu talepleri alan Patrikliği’nin, bu talepleri Osmanlı makamlarına ulaştırdığı anlaşılmaktadır.

Rumi 5 Kânûn-ı Evvel 327 tarihli (Miladi 18 Kasım 1911) Nâfi’a ve Mâliye Dâ’iresi (İmar ve Ekonomi Dairesi)’nce talep uygunluğunun incelenmesi için Şura-yı Devlet’e gönderilir. Şura-yı Devlet Reisi⁴²² tarafından detaylı incelendiği görülen evrakta şu önemli eksiklikler bulunur: “..mahalliyyede tûl ve arzına nazaran sekiz yüz elli zirâ ‘ terbi ‘inde olması lâzım gelen mekteb-i cedîdin yüz zirâ ‘ vüs ‘atinde bir arsaya

⁴¹⁸ BOA, DH. İD, 30-2/8. Tarih, R. 7 Eylül 1327.

⁴¹⁹ BOA, DH. İD, 30-2/8_3. Tarih, R. 5 Kânûn-ı Evvel 1327.

⁴²⁰ BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_8. Tarih, R. 30 Temmuz 1328.

⁴²¹ BOA, DH. İD, 30-2/8. Tarih R.7 Eylül 1327.

⁴²² Günümüzdeki Danıştay başkanlığı işlevi gören en üst idare mahkemesidir. (Bkz. Ali Akyıldız, “Şura-yı Devlet”, TDVİA, Cilt 39, İstanbul 2010, ss. 236-239.)

inşâ olunacağıının gösterilmesi eser-i sehv olduğundan arâzî-i emîriyyeden olduğu anlaşılın mezkûr arsanın mikdâr-ı hakîkîsi ile kıymet-i hâzırasının neden ibâret olduğunun ve masârif-i inşâ'ıyyenin kimin tarafından ve ne yolda tesviye ve i'tâ olunacağıının mahallinden bi'l-isti'lâm iş'ârı husûsunun savb-ı âlî-i nezâret-penâhîlerine inbâsı ifâde edilmiş ve evrâk-ı mezkûre i'âde buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmakla icrâ-yı icâbı ve mekteb-i mezkûrun inşâsı hangi taraftan istid'â edildiği evrâk-ı mevcûde me'âllerinden anlaşılamadığından noksân evrâkın dahi irsâli husûsuna himem-i aliyye-i nezâret-penâhîleri masrûf buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.”⁴²³

Günümüzde idari konularda yetkili olan Danıştay'ın Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı olan Şura-yı Devlet, ruhsat başvurularını inceleme merciidir. İncelediği evraklarda okulun en ve boy büyüklüğü sekiz yüz arşın kare alana inşa edileceği belirtilmiş ancak gösterilen alan yüz arşın karedir. Belgeden de anlaşılacağı üzere büyük bir hatanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Başvuruyu inleyen Osmanlı makamı, maddi hatanın düzeltilmesi gerektiği belirtilerek arsanın gerçek alanı ile değerinin tespitini istemektedir. Diğer bir eksiklik ise okulun inşası için gereken finansal desteğin kimin tarafından ve hangi yolla sağlanacağına açıklık getirilmesidir. Netice olarak, yapılan ruhsat başvurusu iade edilir.

Rumi 6 Kânûn-ı Evvel 1327 tarihinde Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiyye Dâ'iresi eksiklikleri Bitlis Vilayeti'ne gönderir.⁴²⁴ Bitlis vilayeti söz konusu üst yazıyı Muş Mutasarrıflığı'na sevk eder. Muş Ermeni Murahhasası aynı zamanda Surp Garebed'in başpiskoposluğu ilgi yazı gereği eksiklikleri tamamlar. Buna göre okulun inşası için tekrar ruhsat başvurusu yapılır. Detaylar şöyledir: “*Muş Mutasarrıflığı'ndan alınan cevâbda Çanlı Manastırı'nda inşâ olunacak mekteb bin otuz üç arşın*⁴²⁵ *murabba'ında olduğu ve mezkûr manastır esâsen bir dağ üzerinde olup yapılacak mekteb manastır hâricinde ve beş yüz elli guruş kıymetli hâlî bir mahalde inşâ edileceği ve Rusya'nın Eçmiadzin Manastırı'nda Patrik müteveffâ*

⁴²³ BOA, DH. İD, 30-2/8_3. Tarih R. 5 Kânûn-ı Evvel 1327.

⁴²⁴ BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_2. Tarih R. 6 Kânûn-ı Evvel 1327.

⁴²⁵ 1 birim mimar arşını: 75,775 cm olarak kabul edilmektedir. (Bkz. Mehmet Erkal, “Arşın”, TDVİA, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 412.)

Katoğkoz İzmirliyan Efendi'ye ba'zı hamiyet-mendân tarafından verilen sekiz yüz liranın mekteb-i mezkûrun inşâsına tahsîs edildiği....”⁴²⁶

Muş Murahhasalığının yaptığı yeni başvuruya göre okul, Manastırın dışında 1033 arşın kareye inşa edilecektir. Arazi değerine ilişkin olarak da beş yüz elli kuruş tespit edilmiştir. İnşa edilecek okulun finansal desteğine de açıklık getiren Murahhasalığa göre, Eçmiadzin'in vefat eden katolikosu İzmirliyan'a hayırseverlerin verdiği sekiz yüz lira ile karşılanacaktır. Belgenin detayında okulun Manastır kompleksinin dışında kurulacağı da ifade edilmektedir.

Daha önce üst makamlardan dönen ruhsat başvurusunun yeniden iade edilmemesi adına Murahhasalığın, her detayı göz önünde bulundurup tekrar başvuru yaptığı anlaşılmaktadır.

Dâhiliye Nezâret-i Muhâberât-ı Umûmiyye Dâ'iresi'nce incelenen Bitlis Valiliği dilekçesi Rumi 11 Nisan sene 1328 tarihinde üst makamlara detaylarıyla arz edilmiştir.⁴²⁷ Padişahın önceki son makam olan Sadrazamlık makamı müsteşarlığınca incelendiği anlaşılan başvuru Rumi 30 Temmuz 1328 tarihinde padişahın olurlarına arz edilmiştir.⁴²⁸

Rumi 17 Temmuz 1328 (Miladi 30 Temmuz 1912)'da Sadr-ı a'zam ve Dâhiliye Nâzırı Vekîli Gazi Ahmed Muhtar⁴²⁹, Mâliye Nâzırı Mehmet Ziya,⁴³⁰ Ma'ârif Nâzırı Said'in⁴³¹ imzalarının yer aldığı padişah onayı şöyledir: “*Muş sancağı dâhilinde Çanlı Manastırda arâzî-i emîriyyeden bir arsa üzerine kıymetine nazaran binde otuz para hisâbıyla takdîri lâzım gelen Bedel-i Öşr Karâr-ı Mahsûsu'na tevfiķan on misline bi'l-iblâğ mukâta'a-i zemîn tahsîs olunmak ve hitâm-ı inşâsıyla küşâdında Ma'ârif-i*

⁴²⁶ BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_5. Tarih R. 20 Mart 1328.

⁴²⁷ BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_4. Tarih R. 11 Nisan 1328.

⁴²⁸ BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_8. Tarih R. 30 Temmuz 1328.

⁴²⁹ **Gazi Ahmed Muhtar Paşa**, 21 Temmuz 1912 tarihinde getirildiği Sadrazamlıktan 29 Ekim 1912'de Balkan Savaşlarının patlak vermesi üzerine iç politik sebeplerden ötürü istifa etmek zorunda kalmıştır. (Bkz. Rifat Uçarol, “Gazi Ahmed Muhtar Paşa”, **TDVİA**, Cilt 13, İstanbul 1996, s. 447.)

⁴³⁰ **Mehmet Ziya Paşa**, 1905-1909 arasında iki defa ve 22-27 Tem 1912 arasında 5 gün Maliye Nazırlığı yapmıştır. Belgenin tarihi bu 5 günle ilişkilidir. Ancak belgenin onay tarihi görevden ayrılışından üç gün sonraya aittir. Bu durumda bu beş gün içinde imzalanan belge padişahın arzına sunulmuştur. (Bkz. Abdulhamit Kırmızı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 112.)

⁴³¹ **Gelenbevizade Said Bey**: 22 Temmuz-29 Ekim 1912 arasında Maarif Nazırlığı yapmıştır. (Bkz. Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırlıkları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVIII, Sayı 2, 2013, s. 387.)

Umûmiyye Nizâm-nâmesi'nin Yüz Yirmi Dokuzuncu Mâddesi ahkâmına ri'âyet edilmek üzere elli metre tûl ve on yedi metre arz ve on üç metre irtifâ 'ında tahtânî ve fevkânî otuz dört odayı muhtevî Ermeni cemâ'atine mahsûs bir bâb mekteb inşâsına Şûrâ-yı Devlet karârıyla ruhsat verilmiştir." ⁴³²

Padişah'ın onay içeriğine göre, daha önce cemaat tarafından arz edilen arsa değeri üzerinden binde otuz (yüzde üç oranında) vergi ödenmesi, belirlenen yasal çerçevede kalma şartıyla okulun açılmasına izin verilmiştir. Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi'nin Yüz Yirmi Dokuzuncu Mâddesiyle; Azınlıkların kuracağı okulların müfredatı ile okutulacak kitaplar Osmanlı makamlarının onayına sunulma zorunluluğunun yanında, atanacak öğretmenlerin de Maarif bakanlığının yetkili kıldığı Osmanlı makamlarından Şehadetname alması/onaylatması gerekiyordu. Maarif Nezareti'nce denetlenerek ruhsat verilen bu okulların masrafları azınlık cemiyetlerince karşılanması salık verilmekteydi.⁴³³

Çanlı Manastırı'nda inşasına ruhsat verilen okulun fiziki yapısıyla alakalı önemli detayların verildiği belgeye göre; uzunluğu 50 metre genişliği 17 metre olmak üzere toplam 850 m2 olarak belirlenmiştir. Ayrıca yüksekliği 13 metre olan alt ve üst katlarda 34 derslikli bir okul inşasına ruhsat verilmiştir. Dahası Ermeni cemaatinin 1033 arşın kare için yaptıkları başvuru Osmanlı makamlarınca yeterli görülmeyip 1121⁴³⁴ arşın kareye yükseltilecek onaylanmıştır. Söz konusu yükseklik ve genişlik göz önünde bulundurulursa Surp Garabed Manastırı, padişahın ruhsatıyla dört katlı devasa bir okul izni almasının bölge Ermenileri için önemli bir gelişme olduğu ifade edilebilir.

Daha önce Tozer'in bahsettiği tek derslikli okul yerine 34 derslikli okulun açılması, Manastırın son dönemlerde Protestan ve Katolik misyonerlerin Muş ve civarında açtıkları okullara alternatif olarak çevresinde yaşayan Ermeni öğrencileri buraya çekme amacıyla böyle büyük bir girişimde bulunduğu ifade edilebilir.

Ruhsat onayı Rumi 2 Ağustos 1328 tarihinde Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiyye Dâ'iresi'nce Bitlis Vilayeti'ne gönderilmiştir.⁴³⁵ Böylece Manastırın okul

⁴³² BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_8. Tarih R. 30 Temmuz 1328.

⁴³³ Hakan Özdemir, "Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı XIII, Sonbahar-Kış 2012, s. 124.

⁴³⁴ Bir mimar arşını yaklaşık 75,775 cm olarak kabul edilmektedir. Osmanlı makamlarınca 850 m2'ye izin verildiğine göre $(850/0,75775)=1121$ arşın kareye denk gelmektedir.

⁴³⁵ BOA, DH. DH. İD, 30-2/7_8. Tarih R. 2 Ağustos 1328.

inşası başvurusu nihayete ermiştir. Arşiv belgelerine göre ruhsat onayı çıkan okulun inşa edilmediği veya inşasının tamamlanamadığı görülmektedir.

Osmanlı'nın son döneminde devam eden siyasi istikrarsızlık ve Balkan savaşları nedeniyle başta sadrazam olmak üzere bütün bakanlar görevden alınmış veya istifa etmiştir. Osmanlı yönetiminde önemli rol oynayan kadroların sürekli değişmesine bağlı olarak oluşan belirsizlik durumunun bütün ülke sathını etkilediği söylenebilir.

2.2.2. Manastırda Seyyah ve Misyoner Faaliyetleri

Surp Garabed Manastırı'nın önemine binaen özellikle XIX. Yüzyılda başta İngiliz seyyahlar olmak üzere misyonerlerin de sıkça uğradığı ruhani bir merkez olmuştur. Manastırın XIX. Yüzyıldaki ziyaretçileri kronolojik sıralamaya göre Erzurum konsolosu Brant, Tozer ve Lynch olmuştur. XX. Yüzyılın başlarında ise Manastıra gelip manastırda bir süre kalan Norveçli Protestan Misyoner Bodil Katharine Biorn'dur.

Osmanlı Arşiv belgelerinde Tozer'in ziyaretine ilişkin belge tespit edilememiştir. Ancak Brant'ın Erzurum'da bulunduğu süre zarfında Osmanlı Arşiv belgelerine yansıyan yazışmalarda adı geçse de konuyla doğrudan alakalı olmadığı için değerlendirmeye alınmamıştır.

Lynch'in, "Seyyahlara göre Manastır" başlığı altında işlenirken faaliyetleri nedeniyle Osmanlı Arşiv belgelerine yansıdığı daha evvel ifade edilmiş ancak detaya girilmemişti. Bu bölümde Lynch'e ilişkin tespit edilen belgeler detaylı olarak verilecektir. Kendisi hakkında oldukça fazla belgeye rastlanması üzerine doğrudan konumuzla alakalı olan belgeler değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Lynch'e göre Manastır konusu işlenirken Lynch'in gittiği yerlerde yaşayan azınlıkların nüfusunu tespit etmeye çalıştığı hatta mezheplere göre gruplandırıp detaylandırıldığı ifade edilmişti. Dahası gittiği önemli yerlerin fotoğrafladığı aktarılmıştı. Lynch'in böyle detaylı bir seyahatname yazması devlet yetkililerince kısa sürede fark edilmiştir. Fark edilen Lynch, Osmanlı makamlarınca takibe alınır. İzlenmesine rağmen Lynch seyahatnamesini yazmaya devam eder. En nihayetinde 1901 yılında "Armenia/Travels and Studies" adlı iki ciltlik eserini yayımlar.

Rumi Tısrin-i Sâni 1309 tarihli Van vilayetince Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi'ne gönderilen şifreli telgrafa göre; *“Bitlis’e müteveccihen azimetlerin arz olunan İngiliz seyyahlarından Mister Lynch ve rufakasının vilayet hududundan çıkıncaya kadar kâfe-i hareketleri tecessüs altında bulundurmak üzere muhaffız sıfatıyla yanlarına memur-ı mahsus terfik edildiği gibi her nereye uğrarlarsa birlikte bulunarak merkumun ahval ve harakat-ı nazar-ı dikkatten dur tutulmaması lüzumu reh’i rastlarında bulunan Gevaş kaymakamlığına yazılmıştı. Bu kere mum-a ileyhten mevrut jurnal kılıflı tahrirat mealine nazaran seyyah-ı merkum her nereye uğradı ise Ermeni nüfusunu kemiyetini tahkik ve terkik ettiği ve her mahallin harita ve fotoğraflarını aldığı ve hatta Ahtamar’a uğrayıp Katolikoğsla iki defa ve saatlerce hafıyyen müzakerede bulunduğu anlaşılmış ve merkum ile rüfekası her halde calib-i nazar-ı eşhas-ı muzıradan bulunmuş olmağla icra-i icabı maruzdur.”*⁴³⁶

Belgeye göre, Lynch’in uğradığı yerlerde Ermeni nüfusunu araştırdığı ve nüfusunu tespit etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gittiği yerlerin haritasını çizip önemli yerlerin de fotoğraflarını çekerken fark edildiği görülmektedir. Van’da bulunduğu süre zarfında Ahtamar katolikosuyla uzun bir görüşme gerçekleştirdiği aktarılan telgrafta Lynch ve Oswald’ın takibi için gereken tedbirlerin alınması söz konusudur.

Van Vilayetince gönderilen şifreli telgraf gereği Lynch’in Muş kazası sınırları dâhilinde bulunduğu süre zarfında kendisini takip etmek ve kontrol altında tutmak için bir birim kurulmuştur. Ancak birimin kaç kişiden oluştuğu ve başında kimin bulunduğuna ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu detay Lynch’in seyahatnamesinde yer almaktadır. Surp Garabed’e doğru giderken dört Avrupa’lı dört Osmanlı askerinden bahseder. Başlarında Mevlüt Çavuş adında bir komutanın olduğu bu birim Lynch ve diğer üç Avrupalı’ya Manastıra kadar refakat etmiş, Avrupalı grup Manastırı terk edince takibi bırakmıştır.⁴³⁷

Lynch’in bahsettiği dört Avrupalı’nın kim olduğu konusunda şunlar dile getirilebilir. Lynch ve arkadaşı Oswald dışındaki diğer iki Avrupalı’nın kimler olduğuna gelince, Üçüncü kişi Lynch’de adı geçmeyen ancak Osmanlı arşivinde

⁴³⁶ BOA, Y. MTV-87/67. Tarih Rumi Tısrin-i Sani 1309.

⁴³⁷ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 176.

Ermeni bir tercüman olduğu dile getirilen Avrupalı bir Ermeni'ydi. Görevi lojistik destek sağlamak ve grubun diğer hizmetlerini karşılamak olduğu düşünülen dördüncü kişiye ilişkin ne arşiv belgeleri ne de seyahatnamede herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Yıldız Sarayı Hümayun'a iletmek üzere Van Valisi tarafından kaleme alınan Rumi 4 Teşrin-i Sani 1309 Tarihli başka bir şifreli telgrafta 16 Kasım 1893'te Lynch ve arkadaşlarının Van'dan ayrılarak Bitlis'e intikal edecekleri bildirilmiştir. Söz konusu tarih Lynch'in Manastıra ulaştığı 29 Kasım 1893'den iki hafta öncesidir. Telgrafın detaylarından çıkarılan başka bir ayrıntı ise yanlarında bir Ermeni tercümanın olduğudur.⁴³⁸ Devamında: “...bugün buradan hareket eylediklerinden esna-i rahtan te-mini selamet ve muhafaza-i hal ve hareketleri zımında yanlarında icabı kadar zabtiye terfik edilmiştir. Şu kadar ki şunların Çanlı Kilise'ye vuku bulacak seyahatlerinde ahval-ı muteyakkızane ve mutebbesirane nazar-ı teftiş ve tedkikte bulundurulmaz ise icray-ı mefsedetden hali kalmayacağı revşi hallerinden müstedil olmağla icra-i icabı ma'ruzdur.”⁴³⁹ denilmektedir. Buna göre, Lynch ve arkadaşlarının takibe alınması için dört kişilik güvenlik birimi Van Valiliği'nce görevlendirilmiştir. Mevlüt Çavuş'un neden Surp Garabed'den sonra takibi bıraktığı ise belgede cevabını bulmuştur. Grubun görevi, Lynch'i Surp Garabed'e kadar takip etmektir.

Osmanlı Arşiv belgeleri, Lynch'in seyahatnamesiyle beraber okunması konunun daha iyi anlaşılması açısından büyük önem arz ettiği görülmektedir. Bütünlüklü ve karşılaştırmalı okumaların yapılmaması durumunda pek çok noktanın aydınlatılamayacağı aşikâr olduğundan, Lynch'in verdiği bilgiler ile Arşiv belgelerindeki detaylar karşılıklı olarak incelendiğinde daha sağlıklı çıkarımlar sağlanabilir.

1 Aralık 1893'te Surp Garabed'den ayrılan Lynch'e ilişkin daha önce verilen belgelerden farklı tarihlere ait iki belgeye rastlanmaktadır. Söz konusu belgelerden biri 2 Temmuz 1898 diğeri ise 6 Temmuz 1898 tarihlidir. Önceki belgelere göre yaklaşık beş yıl sonraya ait belgelerin içeriği sırasıyla : “...Coğrafya ile ilgili tetkik yapmak

⁴³⁸ BOA, Y. PRK. UM-28/74. Tarih Rumi 4 Tışrin-i Sani 1309.

⁴³⁹ BOA, Y. PRK. UM-28/74. Tarih Rumi 4 Tışrin-i Sani 1309.

*için Nemrut cihetine gidecek olan İngiliz Mister Linç ve rüfekasının orada bulunacakları esnada beraber olmak üzere Bitlis ve Van İngiliz konsoloslarının da o cihete gittikleri...*⁴⁴⁰ diğeri ise : “...Coğrafya müteallik gezisini sürdüren İngiliz Mister Linç ile refikinin Malazgird’e muvasalat ettikleri..”⁴⁴¹ Ancak Surp Garabed Mastırı’na gelmediği için belgelerin detaylarına ihtiyaç duyulmamıştır. Belgelerdeki tarihi fark ilk bakışta farklı kimseler olduğunu akla getirirse de arşiv ve seyahatname karşılıklı olarak irdelenirse söz konusu kişinin bizzat Lynch olduğu anlaşılacaktır. Ancak Lynch, yine arkadaşı Oswald ile beş yıl sonra geldiği Osmanlı ülkesine bu defa Coğrafya Cemiyeti üyesi olarak gelmiştir.

Anlaşıldığı üzere Lynch, 1893 yıllı sonlarında ayrıldığı Osmanlı topraklarına seyahatnamesini tamamlamak için yeniden geldiği fark edilmektedir.. Yaklaşık beş yıl ara verdiği seyahatnamesini tamamlamak için kendi ifadesiyle 7 Haziran 1898 tarihinde yeniden Erzurum’a arkadaşı Oswald ile gelmiştir.⁴⁴² 2 ve 6 Temmuzda ise Bitlis’te olduğu, Malazgirt, Tunceli ve Bingöl’e kadar geldiği,⁴⁴³ Manastırı önceden ziyaret ettiği için ikinci kez gelmediği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde konunun daha iyi anlaşılması adına karşılıklı olarak verilen seyahatname ve Arşiv belgelerinin bilgiyi doğrulamak adına ne kadar hayati bir önem arz ettiği görülmektedir.

Manastırda misyoner olarak gelen ve bir dönem burada çalışan, manastıra ait resimler çeken Schwester Katherine Bodil Biorn’da, Osmanlı Arşivi’nde yaptığı faaliyetler dolayısıyla adı geçmektedir. Dâhiliye Nezareti şifre kalemince yazılan belgede Bodil Biorn, Muş’tan Harput’a giderken yanına topladığı kadın ve çocuklarla buradan ayrılmak istemektedir. Yanına aldığı kişileri yurtdışına götürmeyi amaçlayan Biorn, Osmanlı makamlarınca engellenip bağlı bulunduğu dış temsilciliklere durumun iletileceği ifade edilmektedir.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ BOA, DH. ŞFR. 225-112. Tarih R.20.04.1314.

⁴⁴¹ BOA, DH. ŞFR. 225-125. Tarih R.20.04.1314.

⁴⁴² Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, s. 237.

⁴⁴³ Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, ss. 392-393; BOA, DH. ŞFR. 225-125. Tarih R. 20.04.1314.

⁴⁴⁴ BOA, DH. ŞFR. 507-74. Tarih R. 18 Kânunusani 1331. Bu şifre kalemini bizim için okuyan ve konunun uzmanı olan Abdullah Demir’e teşekkür ederiz.

2.2.3. Manastırda Matbaa Açma İzni

Osmanlı Arşiv belgelerinde Manastırda ilgili yazışmaların yapıldığı önemli konulardan ilki de Manastırda matbaa açılması için ruhsat talebidir. Ermeni toplumuyla ilgili taleplerin Osmanlı Devleti'ne iletilmesinde muhatap olarak kabul gören 1561'den beri İstanbul Ermeni Patrikliği'dir. Patriklik Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerin taleplerini taşradaki murahhasalıklardan alıp Osmanlı makamlarına iletmekteydi. Bununla ilgili olarak Surp Garabed Manastırı bünyesinde kurulması düşünülen baskı makinesi için Rumi 21 Nisan 1292 tarihinde ruhsat başvurusu yapılmıştır.

Söz konusu başvuru Maarif Mektubi Kalemince incelendikten sonra 20 Teşrinisani 1292'de belirlenen şartların yerine getirilmesi kaydıyla ruhsata onay verilmiştir. Muş'ta bulunan Çanlı Manastırına bağlı kilise ve okullarda kitap ve risale basımı için matbaa açılmasına dair Ermeni Patrikliği tarafından verilen talep dilekçesi Miladi 2 Aralık 1876'da uygun görülmüştür.⁴⁴⁵

Ruhsatnamede, matbaada basımı yapılacak kitaplarda, yalnızca kilisede okutulacak dini içerikli kitaplar ile okullarda eğitim ve öğretimde faydalanılacak eserlerin basımı şartı koşulmaktadır. Dahası, matbaada tabedilecek kitap veya dergiler, basımdan önce Muş veya Bitlis'te bulunan mahalli Maarif komisyonlarca kontrolleri gerçekleştirildikten sonra uygun görülenlerin basımına onay verilmektedir. Ancak hem yerel hem de Vilayet maarif komisyonlarınca karara bağlanamayan veya onayında tereddüt yaşanan kitap veya dergiler incelenmek üzere Maarif Nazırlığı'nın ilgili birimlerine Valilik kanalıyla gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴⁶

2.2.4. Manastır Arazileri ile İlgili Yazışmalar

Manastırda ilgili Osmanlı Arşiv belgelerinde en fazla rastlanılan belgeler arasında çevre köylerle yaşanan arazi anlaşmazlıkları yer almaktadır. Arazi anlaşmazlıklarının en çok yaşandığı yer ise arşiv belgelerine Kervas-ı Kebir karyesi olarak yansıyan yerel halk arasında Gırvas⁴⁴⁷ olarak bilinen bugünkü Arakonak beldesidir. Hatırlanacağı üzere Brant ve Tozer Surp Garabed Manastırı'nı

⁴⁴⁵ BOA, MF. MKT. 36/9. Tarih H. 08 Rabiülahir 1293.

⁴⁴⁶ BOA, MF. MKT. 36/9. Tarih H 08 Rabiülahir 1293.

⁴⁴⁷ Gırvas (Kervas-ı Kebir): Bingöl'ün Solhan ilçe sınırları içerisinde yer alan köy, günümüzde Arakonak olarak bilinen yerleşke olup Solhan ilçe merkezine yaklaşık 5 km uzaklıktadır.

ziyaretlerinden önce uğradıkları son köydü. Bu bakımdan Manastır ile sınır olduğundan tarla ve arazilerinin iç içe geçmiş durumda olduğu söylenebilir. Arazi anlaşmazlığı veya Manastır arazisine ilişkin diğer belgeler fazlaca yer tutacağından sadece Kervas-1 Kebir ile ilgili belgeler ele alınacaktır. Konuyla alakalı daha çok belge olmasına rağmen söz konusu belgeler içerisinde aynı muhtevaya sahip belgeler değerlendirilmiştir. Alınan belgelerin kronolojik olarak verilmesi, olayların cereyan ettiği sürecin bir bütünlük içerisinde okunması ve anlaşılması adına konu sürece göre işlenmiştir.

Söz konusu belgelerden kronolojik olarak verilecek ilk belgeye göre; daha önce Manastır rahipleri ile köy sakinleri arasındaki arazi davası mahkemeye taşınmıştır. Kervas-1 Kebir köyünün arazilerinin Manastıra ait olduğu gerekçesiyle açılan dava Ermeni cemaati lehinde sonuçlanmıştır. Davayı karara bağlayan Naib Şükrü Efendi ile hükmü uygulayan Bitlis valisi Edhem Paşa hakkında Hicri 12 Recep 1307 tarihinde Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nce yazılan resmi yazıya göre tahkikat başlatılmıştır.⁴⁴⁸

Van Vilayeti Şurayı Devlet'e ait 8 Rabiülevvel 1308 tarihli diğer bir belgede ise Genç sancağı sınırlarında yer alan içerisinde Cami ve Müslüman Mezarlığı bulunan bir Müslüman köyü olmasına rağmen arazisinin Çanlı Manastırı'na ait olduğuna ilişkin açılan davada sunulan evraklar talep edilmektedir.⁴⁴⁹ Belge içeriğinden de anlaşıldığı üzere köyün Ermenilere ait olduğuyla ilgili verilen yerel mahkeme kararı bir üst mahkeme/inceleme/temyiz mercii olan Van Şurayı Devlet, (Bölge İdare Mahkemesi) kararda öne sürülen belgeleri incelemeye almıştır.

Sonraki belgeler incelendiğinde yerel mahkeme kararının köy ve Manastır sınırlarındaki ihtilafli araziler değil dahası Kervas-1 Kebir'in tamamen Surp Garabed'e ait olduğuna karar verilmesidir. Naib Şükrü Efendi başkanlığındaki mahkeme heyeti tarafından alınan karar gereği, Bitlis valisinin köyü zorla boşalttığı ifade edilmektedir. Dâhiliye Nezareti ise boşaltma kararı veren mahkeme heyeti ve kararı uygulayan vali Edhem Paşa hakkında kanuni işlemin yapılmasını salık vermektedir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ BOA, DH. MKT. 1705-9. Tarih H. 12 Recep 1307.

⁴⁴⁹ BOA, ŞD.1878-17. Tarih H. 08 Rabiülevvel 1308.

⁴⁵⁰ BOA, DH. MKT-1788-74. Tarih H. 21 Rabiülahir 1308.

Genç Sancağı'na bağlı olan Kervas-ı Kebir'in Muş Bidayet Mahkemesi tarafından boşaltılma kararı sonrası köylülerin yerlerini terk ettikleri Dâhiliye Nezareti'nin Hicri 14 Cemaziyelevvel 1309 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte yerlerini terk eden köylülerin ödemek zorunda oldukları borçlarının silindiği söz konusu kararın Bab-1 Ali'ye arz edildiği belirtilmektedir.⁴⁵¹

Söz konusu karar köylüleri mağdur ettiğinden, Osmanlı Devleti'nin ilgili makamları, hem ekonomik mağduriyeti gidermeye çalıştığı hem de kararın temyizi yönünde girişimleri olduğu görülmektedir. Son olarak Muş Bidayet Mahkemesi'nin verdiği karar köylülerce Van Şuray-ı Devlet mahkemesine taşınmış ve bölge idare mahkemesi olan Van'ın gerekli incelemelerinden sonra Hicri 25 Zilkade 1309'da Çanlı Manastırı ve Kirvas köylüleri arasındaki anlaşmazlığı çözüme bağlamak adına gerekli belgeleri incelemek üzere ilgili taraflardan yeni belge veya delil istendiği görülmektedir.⁴⁵²

Çanlı Manastırı Serrahibi Vartan Efendi tarafından Muş Bidayet Mahkemesi'nde açılan davada, Kervas-ı Kebir arazilerinin manastıra ait olduğu ve arazinin kendilerine devredilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁵³ Kararın köylülerce temyize götürülmesi üzerine; Şuray-ı Devlet, Keleş Efendi adında birini incelemeyi yürütmek adına muhakkik olarak atamıştır. Tetkiki çok detaylı yaptığı anlaşılan Keleş Efendi şu sonuçlara ulaşmıştır:

Kırkın üzerinde Müslüman hanesi bulunan köyde, aile reislerinin isimlerine göre nüfus sayımı yapılmıştır. Müslüman halka ait arsaların da tespit edildiği raporda, kişilerin devlete ödediği vergiler de cetvele kaydedildiği görülmektedir. Köyün eskiden beri bir Müslüman köyü olduğunu kanıtlamak adına da sekiz yüz kadar Müslüman kabrinin bulunduğu dört kabristanın yanında iki de caminin bulunduğunu rapor eder.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ BOA, DH. MKT.-1902-35. Tarih H. 14.05.1309.

⁴⁵² BOA, ŞD. 1879-8. Tarih H. 25 Zilkade 1309.

⁴⁵³ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'nın Son Döneminde Arakonak (Gırvas) Beldesi", **II. Bingöl Sempozyumu**, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 253.

⁴⁵⁴ Söylemez, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'nın Son Döneminde Arakonak (Gırvas) Beldesi", ss. 256-257.

Köylülerin temyiz süreci uzun sürmüş ancak köylüler sonuçta mahkemeyi kazanıp arazilerine dönmüştür. Sonuç olarak köylülerin köyden çıkarılmasına neden olan kararın temyizi için yapılan yeni nüfus sayımına göre köyde toplamda 267 kişi yaşamaktadır. Mescit ve cami gibi Müslüman ibadet yerleri olan Kervas-ı Kebir çok eski bir Müslüman köyüdür. Ayrıca sekiz yüz kadar Müslüman mezarlığının olduğunu tespit eden yetkili, Gırvas'ın bir İslam köyü olduğunun altını çizerek⁴⁵⁵

Ermeni cemaatinin, kendi aralarındaki uyuşmazlık durumlarında, iç hukuk mekanizmasını işlettikleri daha önceki konularda ifade edilmişti. Ancak Müslüman ve Ermeni halk arasında çıkan uyuşmazlıklarda yerelde Bidayet mahkemelerinin sorumlu olduğu, uyuşmazlığın devam etmesi durumunda temyiz için bölge mahkemelerinin sorumlu olduğu ifade edilebilir.

Surp Garabed Manastırı başpiskoposluğunca açılan davada Yerel Mahkeme, Manastırın öne sürdüğü gerekçeleri haklı bulmuş ve Gırvas arazilerini devredilmesine hükmetmiştir. Kararı veren Mahkeme Naibi Müslüman olmasına rağmen Müslüman bir köyün aleyhinde karar vermesinden hareketle, Osmanlı'da mahkemelerin karar verirken Müslüman ve gayrimüslim farkı gözetmeksizin karar verdikleri söylenebilir.

Değerlendirilmesi gereken diğer bir konu ise verilen kararlarda temyiz yolunun açık olmasıdır. Nihayetinde kararı yerinde bulmayan Gırvaslı Müslümanlar da temyiz yoluna giderek verilen karara itiraz etmiş ve topraklarına geri dönmüşlerdir. Temyiz aşamasında ise bütün detayların incelenmesi adına yapılan tahkikatın çok detaylıca yaptırıldığı ifade edilebilir.

2.2.5. Manastırla İlgili Başka Muhtelif Konularda Yazışmalar

Çanlı Manastırı ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde muhtelif konularda yazışmalar yapılmıştır. Yapılan yazışmalar konu itibarıyla farklılık arz ettiğinden bütün belgeler ele alınıp aktarılamamıştır. Bunun yerine farklı zaman ve konularda yapılan yazışmalar kronolojik bir sıralamaya göre verilmiştir.

Farklı konularla alakalı belgelerden ilki, manastırın tamiriyle ilgilidir. Söz konusu belge Hicri 28 Şaban 1266 (Miladi 9 Temmuz 1850)'ya aittir. Manastırların

⁴⁵⁵ Söylemez, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'nın Son Döneminde Arakonak (Gırvas) Beldesi", s. 254.

tamirleri ve inşası izne tabii olduğundan gerekli izinler için ilgili makamlardan onay istenmektedir.⁴⁵⁶ Kilise inşasındaki gibi kilise tamirlerinde de gereken en önemli husus, padişah onayının zorunlu olmasıdır. Bunun yanında tamir için gereken finansman desteğinin de meşru ve açıklanabilir olması gerekmektedir. Söz konusu şartları taşıyan yapıların ruhsatları sorunsuz olarak padişah tarafından onaylanmaktaydı.⁴⁵⁷

Muş'taki en kalabalık Hıristiyan cemaati olan Apostolik Ermenilerin ruhani liderliğini üstlenen Çanlı Manastırı serpiskoposu (Murahhasası) ile Ermeni Katolik Murahhasa vekillerine Osmanlı'ya verdikleri desteklerden dolayı Hicri 25 Camazeyilahir 1274 tarihli belgeye göre kendilerine nişan verilmek istendiği ancak söz konusu dönemde (10 Nisan 1858) nişan verilmesi yasak olduğundan, nişanın ileri bir tarihe kadar ertelendiği ifade edilmektedir.⁴⁵⁸

Osmanlı Devleti idaresindeki gayrimüslimlere ait kurum ve kuruluşlarda gerekli mali kolaylık ve desteğinin sağlandığına ilişkin başka bir belgede ise: “*Muş Sancağında vaki Çanlı Manastır ruhbanları ile ziyaretçi, misafir ve gurebanın itamina sarf olunmak üzere mevcut ağnamdan üç yüz koyunun vergiden affı...*”⁴⁵⁹ uygun görülmüştür. İlgili karar Şuray-ı Devlet Reisliği'nce alınmıştır.

Seyyah Simeon'un Manastıra ait ahırlarda sayısını verdiği küçükbaş ve büyükbaş hayvanların Evliya Çelebi'nin ifade ettiği üzere misafirlere ikram edildiği ifade edilmişti. Söz konusu belgeden de anlaşılacağı üzere, ahırlarda beslenen koyunların misafirlere ikram için beslenmektedir. Nitekim vergiden muaf tutulan koyunların da misafir ve hacılara ikram edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Simeon, Evliya Çelebi ve Arşiv belgeleri beraber okunduğunda aynı zamanda bir kervansaray işlevi gören Manastır; hacılar, yolcular ve fakirler de sürekli olarak uğramaktaydılar. Bu misafir sirkülasyonuna hazırlık olması için ahırlarda belli sayıda küçük ve büyükbaş hayvan besledikleri anlaşılmaktadır.

⁴⁵⁶ BOA, HR. MKT. 35-38. Tarih H. 28 Şaban 1266.

⁴⁵⁷ Ercan Çağlayan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Çapakçur ve Kiğı Ermenilerinin Din Özgürlüğüne Bir Bakış”, **II. Bingöl Sempozyumu**, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 238.

⁴⁵⁸ BOA, HR. MKT. 227-20. Tarih H. 25.06.1274.

⁴⁵⁹ BOA, ŞD. 2482-12. Tarih H. 14.01.1302.

Çanlı Manastırı'na Osmanlı sınırları içerisinde sürekli ziyaretçilerin olduğu ifade edildi. Ancak Manastırın ünü ülke sınırlarını da aştığını gösteren önemli başka belgeler de mevcuttur. Söz konusu belgelerden biri Miladi 31 Ağustos 1890 tarihli bir belgedir. Mezkur belgede, “*Rusya’dan Trabzon’a gelip gruplar halinde Manastıra doğru yola çıktıkları...*” ifade edilmektedir. Devamında gerekli tedbirlerin alınması noktasında ilgili birimler uyarılmaktadır. Ayrıca yabancı ülke vatandaşı olduklarından alınan tedbirlere ilişkin Rus elçiliği bilgilendirilmektedir.⁴⁶⁰

Seyyahlar ve aktarılan diğer kaynaklarda da Manastır'ın yurtdışından gelen misafirleri de olduğu dile getirilmişti. Yukarıda verilen belge de bu görüşün doğruluğunu destekler niteliktedir. Yine aynı konuya ilişkin başka bir belgede de “*Muş'ta Çanlı (Tchanli) Manastırı'nı toplu halde ziyarete gelen Rus Ermenileri konusunda Rus Sefâreti'ne başvuruda bulunulması ve icrây-ı tahkikat yapılması...*” istenmektedir.⁴⁶¹

Eylül ayına doğru Çanlı Manastırına gelen Rus hacı kfilesinin Eylül'ün 14'ne en yakın pazarda kutladıkları “Kutsal Haç (Holy Cross/heiliges Kreuz)” yortusu için geldikleri söylenebilir. “Kutsal Haç 'ın yeniden Kudüs'e götürülmesi anısına kutlanır.”⁴⁶²

Dışardan gelen misafirlerin yaz ve sonbahar aylarında kutlanan Vartavar, Meryem Ana'nın Göğe Yükselişi ve Kutsal Haç yortuları dışında kış aylarında da buraya geldikleri gözlenmektedir. Bununla ilgili bir belge vardır. 4 Aralık 1890 tarihli belgenin detayında Rusya'da yaşayan Ermenilerin Bitlis Vilayeti'ne bağlı Muş Sancağı sınırlarındaki Çanlı Manastırı'nı ayrı kabileler halinde ziyaret etmek için yola çıktıkları Erzurum Vilayeti'nce Bitlis'e haber verilmektedir.⁴⁶³

Çalışmada ele alınan seyyahların ziyaret frekansları daha çok yaz ve sonbahar mevsimlerine denk gelmektedir. Bu nedenle kutlamalarına şahitlik ettikleri yortular da Vartavar, Meryem Ana'nın Göğe Yükselişi ve Kutsal Haç'tır. Seyyahların vermediği detayı Arşiv'de yer alan belgede bulmak mümkündür. Buna göre Rusya'dan gelen Hacıların İsa Mesih'in doğumunu kutlamak adına Surp Garabed'e geldikleri ifade

⁴⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM. 501-4. Tarih H. 15 Muharrem 1308.

⁴⁶¹ BOA, HR. SYS. 2768-49. Tarih M. 01.09.1890.

⁴⁶² Ormanian, **The Church of Armenian**, s. 83.

⁴⁶³ BOA, DH. MKT -1788-74. Tarih H. 21.04.1308.

edilebilir. Son tahlilde farklı kaynakların verdiği bilgiler ışığında daha çok detayın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Böylece Surp Garabed’de yılın dört mevsiminde de Ermeniler için kutsal sayılan günlerin kutlandığı söylenebilir.

Osmanlı idaresinin gayrimüslimleri maddi olarak desteklediğine ilişkin 27 Zilkade 1312 (Miladi 22 Mayıs 1895) tarihli diğer bir belgede Çanlı Manastırı’na tohumluk bedeli için dört bin beş yüz kuruş maddi yardım sağlandığı açıkça görülmektedir.⁴⁶⁴ Yine Maddi yardıma ilişkin diğer belgede ise Miladi 23 Mayıs 1895’te iki yıl boyunca kuraklık yaşanmasından dolayı manastır sakinleri ve misafirleri için ayrılan tarlalarda mahsulün alınmaması üzerine devlet yetkililerince hem tohum alımı hem de iaşenin karşılanması için finansal destek sağlandığı görülmektedir.⁴⁶⁵

Sonuç olarak Osmanlı belgelerine göre muhtelif konularda yazışmaların olduğu belgelerden konuya ilişkin belgeler ayıklanarak alınmıştır. Muhtelif konular bağlamında Çanlı Manastırının ihtiyaca göre sürekli tamir edildiği ve yeni yapılar eklenerek genişletildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Muş Çanlı Manastırı’nın Osmanlı devleti tarafından maddi olarak desteklenmektedir. Manastır sakinleri, misafirler ve maddi yetersizliği olan yolcular ve fakir halk için ayrılan küçükbaş hayvanlardan alınan vergilerin affedilmesi, kuraklık yıllarında Manastır’ın ihtiyaçlarını karşılayamadığı zamanlarda gerek tohum gerekse de iaşe desteği sağladığı görülmektedir.

Yabancı kaynaklar ve seyyahların aktarımlarına göre hem yurt içinde hem de yurt dışında yaşayan Ermeniler için önemli bir hac merkezi olduğu ifade edilen Manastır’ın, hem Osmanlı idaresinde yaşayan Ermeniler hem de yurtdışından gelen Ermenilerin bayramları kutladıkları ruhani bir merkez olduğu Osmanlı belgelerince de doğrulanmaktadır. Muş’ta yaşayan Apostolik ve Katolik Ermeni cemaatlerinin önderlerinin, Osmanlı Devleti lehinde önemli yararlılık gösterdikleri ve bunun sonucunda devlet nişanına layık görüldükleri dikkat çeken başka bir konudur.

⁴⁶⁴ BOA, BEO. 628-47026. Tarih H. 27.11.1312.

⁴⁶⁵ BOA, Y. A. HUS. 328-116. Tarih H. 28.11.1312.

SONUÇ

Surp Garabed Manastırı, Ermenistan’da kurulan ilk kiliseler arasında kabul edilmektedir. Her ne kadar farklı kaynaklarda 302 veya 304 tarihi olarak tarihlendirilse de Eçmiadzin’den önce kurulduğu bilinmektedir. Bu bağlamda kilisenin kuruluşunun MS 301 tarihinde gerçekleştiği söylenebilir.

Ermeni tarihinde kurulan ilk kilise Muş il sınırları içerisinde yer alan Yücepete köyünde (Derik) yer alan pagan tapınağının kiliseye dönüştürülmesiyle kurulmuştur. Aziz Krikor’un eski pagan tapınaklarını yıkarak yerlerine kiliseler kurduğu görüşü Aştişat (Yücepete) için doğru değildir. Yapılan alan araştırmasında tapınağın taşlarına haç işaretleri oyularak kiliseye çevrildiği tespit edilmiştir.

Surp Garabed Manastırı’nın jeostrejik bir konumda olması hasebiyle sürekli büyük devletlerin mücadele alanı olmuştur. Bu nedenle savaş ve iç karışıkların yaşandığı dönemlerde bazen yağmalanmış bazen de tahrip edilmiştir. Ancak Surp Garabed de bu saldırılara karşı hazırlıklı olarak sürekli yenilenmiş ve tamir edilmiştir.

Savaş ve yağmanın olmadığı dönemlerde ise Surp Garabed Manastırı, bu defada da coğrafi olarak iki deprem kuşağının olduğu Bingöl’e yakınlığı nedeniyle ara ara depremlerle yıkıma uğramıştır. Ancak her seferinde sürekli tamir, restorasyon ve yeni ek yapılarla genişlemiştir.

Ermeniler için önemli bir ruhani merkez olan Surp Garabed Manastırı, zaman zaman beşeri ve doğal felaketlere uğrasa da asırlar boyunca Ermeniler için bir cazibe merkezi olmayı sürdürmüştür. Yakın çevresinde bulunan Muş, Tunceli, Bitlis, Bingöl, Erzurum ve Harput gibi yerleşim merkezlerindeki Ermenilerin çekim merkezi ve zaman zaman ruhani liderlik rolünü üstlenmiştir. Ancak ilk dönemlerden itibaren

sadece bölge için değil aynı zamanda yurtdışından İran ve Rusya gibi ülkelerden de Ermenileri cezbetmiştir.

Manastırı hem bölgede hem de yurtdışında en önemli merkez yapan şüphesiz burada kutlanan ve Manastırı bir marka haline getiren Vartavar kutlamalarıdır. Bu kutlama her ne kadar pagan dönemiyle ilişkilendirilse de Ermeniler Vartavar kutlamasından geri durmadılar. Kutlamalar sadece Vartavarla sınır değildi. Aynı zamanda Meryem Ana'nın Göğe yükselişi, piskopos Atanakine anısına Ağustosta kutlanan yortular da büyük katılımı gerçekleştiriyordu.

Tarihi köken olarak her ne kadar onaltı asırlık bir Hıristiyanlık merkezi olsa da aslında kökleri daha derindir. Surp Garabed'i sadece Hıristiyanlıkla sınırlandırmak doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü bu manastır, çok eski ve köklü bir pagan tapınağının mirası üzerine kurulmuş ve onun inanç kodlarını da barındırmaktaydı. Bu bağlamda Hıristiyanlık tarihiyle başlayan Eçmiadzin'den farklıdır. Surp Garabed'i kadim pagan inançlarıyla okumak daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Pagan kültürünü barındırdığı için Vaftizci Yahya ile Aziz Atanakine büyük savaş Tanrılarıyla özdeşleştirilmiştir. Surp Garabed'deki Aziz Yahya Hıristiyanlardaki Aziz Yahya gibi hoş görülmesi ve kendi halinde biri değil tam tersine Manastırın korunması adına gözünü kırpmadan inançlı bir kadını kanlı kılıcıyla öldürüp bebeğini yetim bırakan gaddar bir tanrı rolünü rahatlıkla üstlenebilir. Bu bağlamda Surp Garabed Manastırı efsanelerine konu olan Aziz Yahya, Hıristiyanlıktan çok pagan dönemi tanrılarına daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Pagan'a ilişkin Aziz Yahya ve Atanakine'ye biçilen roller dışında Manastırın kurulduğu yer, şeytanların ve karanlık güçlerin yer altına hapsedilerek yeryüzüne çıkmalarının önlediği bir yeryüzü kapısıdır. Bu kapının korunması adına Manastır en önemli iki savaşçısını getirmiştir. Bu nedenle şeytanlar, azizlerin kemiklerinin olduğu manastır kapısından yeryüzüne çıkamamaktadır.

Manastırın pagan kültüründen devralıp uyguladığı diğer bir sistem de "tapınaklar devleti" sitemidir. Eski paganlarda Vahevunilerin kurduğu merkezinde

tapınağın ve tapınağa bağlı köylerin ve köylülerin olduğu site devleti benzer şekilde devam ettirilmiştir.

Surp Garabed, Ermeni Hıristiyanlarının yanında bölgede yaşayan Müslümanların için de önemli bir merkezdir. Müslümanlar, bayram kutlamalarının dışında buraya kurban da kestikleri anlaşılmaktadır. Hem dini hem de kültürel olarak bölgedeki Müslümanları etkileyen Manastır, aynı zamanda Surp Garabed Helvası olarak bilinen “kazben”i de bölgede yaygınlaştırdığı görülmektedir. Dahası, kudret helvası olarak bilinen bu yiyeceğin son yıllara kadar yerel halk tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Pek çok alanda bir merkez olan Manastır’ın kuruluşundan itibaren Muş’ta yaşayan Ermenilerin savaşlarda zafer kazanmak için başvurdukları ve azizlerin yardımlarına müracaat ettikleri ruhani bir merkezdir. Aynı zamanda savaşlarda elde edilen ganimetlerin de getirildiği bir mekân olmuştur.

Ermeniler için hayati önem arz eden ve aralarında ilk dönem klasik eserlerin olduğu el yazmaları müzesi görevi görmüştür. Asırlar boyunca yazma eserleri gelecek nesillere taşıyan Manastır’ın, Ermeniler için bir hafıza işlevi gördüğü söylenebilir. 1916’da Rus işgaliyle Eçmiadzin Ana makamına götürülen Surp Garabed El yazmaları, Erivan Antik el yazmaları Müzesi’nde (Matenadaran) sergilenmektedir.

Seyyahların da ilgisini çeken Surp Garabed, cömertlik ve misafirperverlik özelliği nedeniyle bölgeye gelen Ermeni hacılar ve diğer gayrimüslimler için bir kervansaray işlevi görmüştür.

Bünyesinde dini ilimlerin verildiği bir yüksek okul bulunan Manastır, 1912’de 34 derslikli bir okul ruhsatı almış ancak iç ve dış gelişmeler üzerine talebin hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır.

Son olarak, Osmanlı devletince kendisine tanınan çan çalma yetkisi, ülke sathında ender olarak verilen bir ayrıcalıktı. Bu bakımdan özgün bir yeri olan Manastır’ın hem toplum hem de devlet nezdinde saygın bir konumu olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

1. Kaynak Kişiler

Hasan Özçelik (1965, Muş, ikameti Yukarı Yongalı Köyü), 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

Ömer Dinlemez (1915, Solhan-Arakonak), 01.10.2013 tarihli görüşme kaydı.

Mehmet Beroje (1939, Solhan), 08.06.2019 ve 06.06.2019 tarihli görüşme kayıtları.

Güllü Akçabey (1950, Solhan), 10.06.2019 tarihli görüşme kaydı.

Suphi Özçelik (1980, Yukarı Yongalı), 15.06.2019 tarihli görüşme.

Hazal Ölmez (1945, Karlıova, Göynük), 15.06.2019 tarihli sesli görüşme kaydı.

2. Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, A. MKT. MHM. 501-4. Tarih Hicri 15 Muharrem 1308.

BOA, A. MKT. MHM. 620-38. Tarih, Hicri 25 Şevval 1314.

BOA, BEO. 628-47026. Tarih Hicri 27 Zilkade 1312.

BOA, C.. ADL. 62-3701. Tarih Hicri 08 Cemaziyilevvel 1260.

BOA, C.. ADL. 74-4479. Tarih, Hicri 22 Şaban 1262

BOA, C.. ADL. 78-4713. Tarih, Hicri 07 Zilkade 1261;

BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_2. Tarih Rumi 6 Kânunuevvel 1327.

BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_4. Tarih Rumi 11 Nisan 1328.

BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_5. Tarih Rumi 20 Mart 1328.

BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_6. Tarih Rumi 2 Ağustos 1328.

BOA, DH. DH. İD, 30-2/8_8. Tarih Rumi 30 Temmuz 1328.

BOA, DH. EUM. 2.Şb 42-26-0 Tarih Hicri 07-Şaban-1312.

BOA, DH. İD, 30-2/8. Tarih Rumi 7 Eylül 1327.

BOA, DH. İD, 30-2/8_3. Tarih, Rumi 5 Kânunuevvel 1327.

BOA, DH. İD. 30-8. Tarih Hicri 04 Teşrinisani 1330.

BOA, DH. MKT -1788-74. Tarih Hicri 21 Rabiulahir 1308.

BOA, DH. MKT. 1515-420 Tarih Hicri 14 Şevval 1305.

BOA, DH. MKT. 1705-9. Tarih Hicri 12 Recep 1307.
BOA, DH. MKT.-1902-35. Tarih Hicri 14 Cemaziyilevvel 1309.
BOA, DH. MKT-1788-74. Tarih Hicri 21 Rabiülahir 1308.
BOA, DH. ŞFR.162-68.Tarih Rumi 9 Teşrinisani 1309.
BOA, DH. ŞFR. 225-112. Tarih Rumi 20 Haziran 1314.
BOA, DH. ŞFR. 225-125. Tarih Rumi 20 Haziran 1314.
BOA, DH. ŞFR. 345-40. Tarih: Rumi 7 Eylül 1321.
BOA, DH. ŞFR. 366-73 Tarih Rumi 18 Haziran 1322.
BOA, DH. ŞFR. 507-74. Tarih Rumi 18 Kânunusani 1331.
BOA, DH. ŞFR./ 225-19.Tarih Rumi 03 Haziran 1314.
BOA, DH. THIK. M.. 74-68. Tarih, Hicri 26 Rabiülahir 1317.
BOA, DH. TMIK. M.. 73-59. Tarih Hicri-20 Rabbiülevvel 1317.
BOA, DH. TMK. M.. 128-12-02 Hicri 15 Rabiulevvel 1320.
BOA, H. ŞFR. 342-48. Tarih Rumi 21 Mart 1321.
BOA, HR. MKT. 227-20. Tarih Hicri 25 Cemaziyilahir 1274.
BOA, HR. MKT. 35-38. Tarih Hicri 28 Şaban 1266.
BOA, HR. SFR. 3.. 21-33 Tarih Miladi 1 Haziran 1855.
BOA, HR. SYS. 2768-49. Tarih Miladi 1 Eylül 1890.
BOA, İ. AZN 33-3. Tarih Hicri 9 Zilkade 1316.
BOA, MF. MKT. 36/9. Tarih Hicri 8 Rabiülahir 1293.
BOA, MF. MKT. 36-09.Tarih Hicri 8 Rabiulahir 1293.
BOA, MF. MKT. 502-30. Tarih Hicri 6 Muharrem 1318.
BOA, ŞD. 1879-8. Tarih Hicri 25 Zilkade 1309.
BOA, ŞD. 2482-12. Tarih Hicri 14 Muharrem 1302.
BOA, ŞD.1878-17. Tarih Hicri 8 Rabiülevvel 1308.
BOA, Y. PRK. ŞD..1-49. Tarih Hicri 07 Cemaziyelevvel 1310.
BOA, Y. A. HUS. 328-116. Tarih Hicri 28 Zilkade 1312.
BOA, Y. MTV-87/67. Tarih Rumi Teşrinisani 1309.
BOA, Y. PRK. UM-28/74. Tarih Rumi 4 Teşrinisani1309.
BOA, Y.. A.. HUS./285/2. Tarih Hicri 17 Cemaziyilevvel 1311.
BOA, Y.. MTV./ 87-67. Tarih Hicri 12 Cemaziyilevvel 1311.
BOA, Y.. MTV/87-64. Tarih Hicri 12 Cemaziyilevvel 1309.
BOA, Y. PRK. UM 75-29. Tarih Hicri 27 Rabiulevvel 1323.
BOA. Y. PRK. UM./ 28-74. Tarih Hicri 7 Cemaziyilevvel 1311.

3. Basılı Kaynaklar

- ALİCAN, Mustafa, “İngiliz Seyyah Lynch’in Seyahat Notlarına Göre Muş ve Çevresi”, **Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu, Bildiri Özetleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Muş 2018, ss. 94-98.
- Antranik, **Dersim: Seyahatname**, (Çev.: Payline Tomasyan), Aras yay., İstanbul 2012.
- DADIROĞLU, Aren & AVADARYAN, Arman, “Suları Hazırlayan Vartavar Geldi”, **Agos**, 05.07.2013. Bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5223/sulari-hazirlayan-vartavar-geldi> (Erişim: 05.07.2013)
- AKYILDIZ, Ali, “Şura-yı Devlet”, **TDVİA**, Cilt 39, İstanbul 2010, ss. 236-239.
- AYDIN, Mehmet, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005.
- BACHMANN, Walter, **Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan**, Dresden 1913.
- BARBARO, Josaphat, **Anadolu ve İran’a Seyahat**, (Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- BASMACIYAN, Krikor Hagop, **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, (Çev.: Altuğ Yılmaz), Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- BEROJE, Rıza, **Tevrat ve Kur’an-ı Kerim’e Göre Hz. Yusuf Kıssası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2012.
- BIHLMAYER, H. & TUCHLE, H., **I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık**, (Çev.: Antun Göral), Güler Matbaa, İstanbul 1972.
- BİNGÜL, Şeyhmus, “XIX. yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Muş Sancağında Islahat Hareketleri”, **Burası Muş’tur: Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat**, (Ed.: Ercan Çağlayan), Pınar Yayınları, İstanbul 2019 sayfa yok (Basımda)
- BOURNOUTIAN, George A., **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa bir Bakış**, (Çev.: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayıncılık, İstanbul 2011.
- ÇAĞLAYAN, Ercan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Çapakçur ve Kiğı Ermenilerinin Din Özgürlüğüne Bir Bakış”, **II. Bingöl Sempozyumu**, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, ss. 235-250.
- DARKOT, Besim, “Muş”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir 1997, ss. 744-747.
- DEMİR, Muzaffer, “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, ss. 315-338.
- ELIADE, Mircea, **Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetler Morfolojisi)**, (Çev.: Mustafa Ünal), Serhat Kitapevi, Konya 2005.

- ERKAL, Mehmet, "Arşın", **TDVİA**, Cilt 3, İstanbul 1991, ss. 411-413.
- ERKEK, Mehmet Salih, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırlıkları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVIII, Sayı 2, 2013, ss. 385-416.
- ERTAŞ, Kasım, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Gözüyle XVII. yüzyıl Osmanlı Toplumunu", **1.Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, Karabük Üniversitesi 2018, ss. 563-568.
- ESER, Mithat, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi", **Türkish Studies**, Volume 9/1, Winter 2014, ss. 185-207.
- Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3. Cilt-1. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- GARSOIAN, Nina N., "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığın Merkezi Olarak Daron", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Ed.: Richard G. Hovannisian, Çev.: Zülal Kılıç), Aras yay., İstanbul 2016, ss. 65-74
- GARSOIAN, Nina N., "Taron as an early Christian Armenian Center", **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (Ed.: Richard G. Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, ss. 59-70.
- GARTHWAITE, Gene R., **Pers İmparatorluğundan Günümüze İran Tarihi**, (Çev.: Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.
- Ghewond, **Ghewond's History**, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey 2006.
- GROUSSET, René, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev.: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- HARUT'YUNYAN, Sarkis, "Mşo Surp Garabed Yegeğetsu Başdamunk'ayin Nah'ahimk'eri Yev S. Garabedi Gerbarn iad Joğovrtagan Avantut'yan", **Hayots Srperı yev Srpavayrerı Agunk'nerı, Diberı, Başdamunk'ı**, Yerevan, 2001, ss. 21-28.
- HASSAN, Ümit, **Siyasal Tarih, Türkiye Tarihi Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, Cilt 1, Cem Yayınları, İstanbul 2000.
- HAUPT, Carl Ferdinand Friedrich Lehmann, **Armenien einst und jetzt**, Berlin Behr 1910.
- HEWSEN, Robert H., "Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Ed.: Richard G. Hovannisian, Çev.: Zülal Kılıç), Aras yay., İstanbul 2016, ss. 45-64.
- HEWSEN, Robert H., "The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (Ed.: Richard G. Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, ss. 41-58.
- HOVANNISIAN, Richard G., "Ermeni Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, ss. 7-44.
- <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim: Nisan 2019).

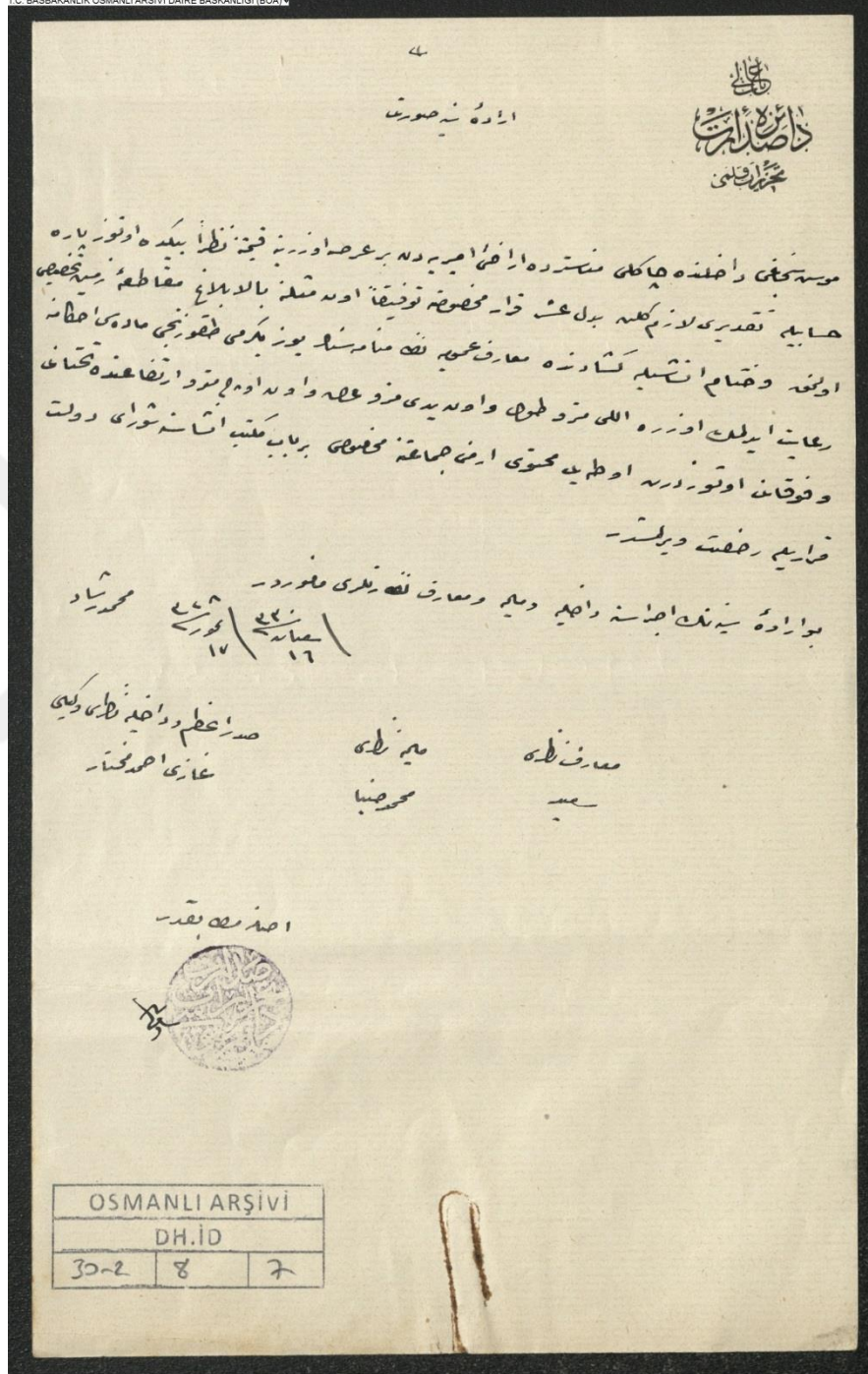
- https://www.academia.edu/36390708/Muş_Kilise_ve_Manastırlar,(Erişim: 25.05.2019)
- <https://www.ndr.de/ndrkultur/sendungen/freitagforum/Wenn-der-Muezzin-ruft-Eindruecke-aus-Norddeutschland,freitagforum248.html> (Erişim: 06.06.2019)
- <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenians-americans.html> (Erişim: 06.06.2019)
- İLGÜREL, Mücteba, “Celali İsyanları”, **TDVİA**, Cilt 7, ss. 252-257.
- KARA, Hidayet, “Sultan II. Abdülhamit Döneminde Muş Sancağı”, **Burası Muş’tur: Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat**, (Ed. Ercan Çağlayan), Pınar Yayınları, İstanbul 2019, Sayfa Yok (Basımda).
- KARDAŞ, Sedat, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, Sayı 15, Bahar 2018, ss. 377-397.
- KEVORKIAN Raymond H. & PABOUDJIAN, Paul B., **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, (Fr. Çev.: Mayda Saris), Aras yayıncılık, İstanbul 2013.
- KILAVUZ, Bülent Nuri, “Ortaçağ ve sonrası Muş ili Yüzey Araştırması-2010-Varto”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2013, ss. 33-53.
- KIRMIZI, Abdulhamit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922)”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, ss. 97-114.
- Komisyon, **Bingöl İl Sınırları İçinde Yer Alan Eski Ermeni Yerleşim Birimlerinde Yapılan Alan Araştırması**, (Yayınlanmamış Rapor), Bingöl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2006.
- KORUCU, Serdar, “Norveç’in Unuttuğu 1915 Kahramanı: Bodil Katharine Biørn”, **Agos**, 17.03.2015. Bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10901/norvecin-unuttugu-1915-kahramani-bodil-katharine-birn> (Erişim: 17.03.2019)
- KRIKORIAN, Mesrob K., **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, Routledge & Kegan Paul, London 1978.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)**, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, İstanbul 1997.
- LYNCH, H. F. B., **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, The Turkish Provinces, Longmans Green and Co., London, Newyork & Bombay 1901.
- Mamikonean, Yovhannes (John), **John Mamikonean's History of Taron**, (Çev.: Robert Bedrosian), New York 1985.
- MANOUKIAN, Nona, “Yaşamsal Bilgi Kaynakları Olarak Duruperan’ın Ermeni Kolofonları”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, ss. 149-156.
- MARANCI, Christina, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, (Ed.: Richard G. Hovannisian), Mazda publ., USA 1980, ss. 119-146.

- MAT'EVOSYAN, Garen, "Mşo Sp. Garabed Vank'i Badmut'yan mi Trvak", **Badma-Panasiragan Hantes**, No 1, 2007, ss. 188-197.
- ORMANIAN, Malachia, **The Church of Armenia**, (Fr. Çev. Marcar Gregory), A. R. MOWBRAY & CO., LTD, London 1912.
- ÖZDEMİR, Hakan, "Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı XIII, Sonbahar-Kış 2012, ss. 115-148.
- ÖZKAN, Akdoğan, **Kardeş Bayramlar ve Özel Günler**, İnkılap Yayınları, İstanbul 2009.
- P'awtos Buzandac'i', **History of the Armenians**, (Çev.: Robert Bedrosian), New York 1985.
- PAĞTASARYAN, Anahid, TİLANYAN, Yevkine & H'UTABAŞYAN, Garine, "Surp Garabedin Nvirvadz Hay Hokevor Yev Joğovrtagan Yerkeri (Panasteğdzagan yev Yeraşdagan Pağatriçneri K'nnut'yun)", **Hayots Srperi yev Srpavayrerı Agunk'nerı, Diberı, Başdamunk'ı**, Yerevan, 2001, ss. 29-38.
- PATALYAN, Keğam M., "Arevmdyan Hayasdani Badmajoğovrtakragan Ngarakırı Medz Yeğer'ni Nah'orein", **Vem Hamahaygagan Hantes**, VIII (XIV) Dari, T'iv 2 (54), Abril-Hunis, 2016, ss. 1-32.
- SÂDEDDİN, Hoca, **Tâcü't-Tevârîh**, Cilt II, İstanbul 1280.
- Sebeos, **Sebeos' History**, (Çev.: Robert Bedrossian), New York 1985.
- SEROPYAN, Sarkis, **Can Gülüm Anahit ve Kazben (Ermeni Tanrıları Konuşuyor)**, Belge Yayınları, İstanbul 2003.
- SEYFELİ, Canan, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizmde Tapınak ve Tapınım", **D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XI, Sayı 2, Diyarbakır, 2009, ss. 1-28.
- SEYFELİ, Canan, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", **O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 30, Samsun 2011, ss. 139-183.
- SEYFELİ, Canan, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Ahtamar Katoğikosluğu", **Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c. II, ASAM-EREN, Ankara 2007, ss. 721-736.
- SEYFELİ, Canan, "Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları", **S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 30, Güz 2010, ss. 151-166.
- SEYFELİ, Canan, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi", **TDVİA**, Cilt EK-1, Ankara 2016, ss. 670-673.
- SEYFELİ, Canan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", **Milel ve Nihal**, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2005, ss. 125-156.
- SEYFELİ, Canan, **Ermeni Kilise Merkezi Eçmiatzin**, Çizgi Yay., Konya 2015.
- SEYFELİ, Canan, **Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler**, Karaşin Copy Center, Diyarbakır 2011.

- SEYFELİ, Canan, **İstanbul Ermeni Patrikliği Kuruluşu ve İdari Yapısı**, Çizgi Yayınları, Ankara 2019.
- SEYFELİ, Canan, **Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)**, Çizgi Kitabevi, Konya 2019.
- SHARPE, Eric J., **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, Arasta Yayınları, Bursa 2000.
- SINCLAIR, Thomas A., "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, ss. 157-176.
- SİMEON, Polonyalı, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, (Çev.: ve notlar: Hrand D. Andreasyan), Baha Matbaası, İstanbul 1964.
- Smbat Sparapet, **Smbat Sparapet's Chronicle**, (Çev.: Robert Bedrosian, New Jersey 2005.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'nın Son Döneminde Arakonak (Gırvas) Beldesi", **II. Bingöl Sempozyumu**, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, ss. 251-160.
- SÜMER, Faruk, "Ahlatşahlar", **TDVİA**, Cilt 2, İstanbul 1989, ss. 24-28.
- ŞAHİN, Cemalettin & BELGE, Rauf, "İbni Haldun'da Coğrafi Determinizm", **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 57, Eylül-Ekim 2016, ss. 439-467.
- TCHILINGIRIAN, Hratch, **Ermeni Kilisesi**, (Çev.: Lora Sarı), Aras Yayınları, İstanbul 2019.
- THOMSON, Robert W., "Bitlis ve Ermeni Tarihleri", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, ss. 109-122.
- TOZER, Henry Fanshawe, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co., London 1881.
- TUNCEL, Metin, "Muş", **TDVİA**, Cilt 31, Ankara 2006, ss. 368-371.
- UÇAROL, Rifat, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", **TDVİA**, Cilt 13, İstanbul 1996, ss. 445-448.
- UZUN, Celalettin, "Muş Mütesellimi Alaaddin İsyanı", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, Nisan 2018, ss. 38-51.
- VARTANYAN, V. & ZARYAN, A., "Mşo S. Garabed Vank'", **Haygagan Sovedagan Hanrakidaran**, Hador 7, Yerevan 1981, s. 660.
- WIESENHÖFER, Josef, **Antik Pers Tarihi**, (Çev.: Mehmet Ali İnci), Telos yay., İstanbul 2003.
- www.araratian-tem.am/?page=holidays&id=1969, (Erişim:06.06.2019).
- www.kgm.gov.tr/sayfalar/KGM/SiteTr/Root/Uzakliklar.aspx, (Erişim:Nisan 2019).
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali**, (Sadeleştiren: M. Sadi Çögenli), Huzur Yayınları, İstanbul 2006.

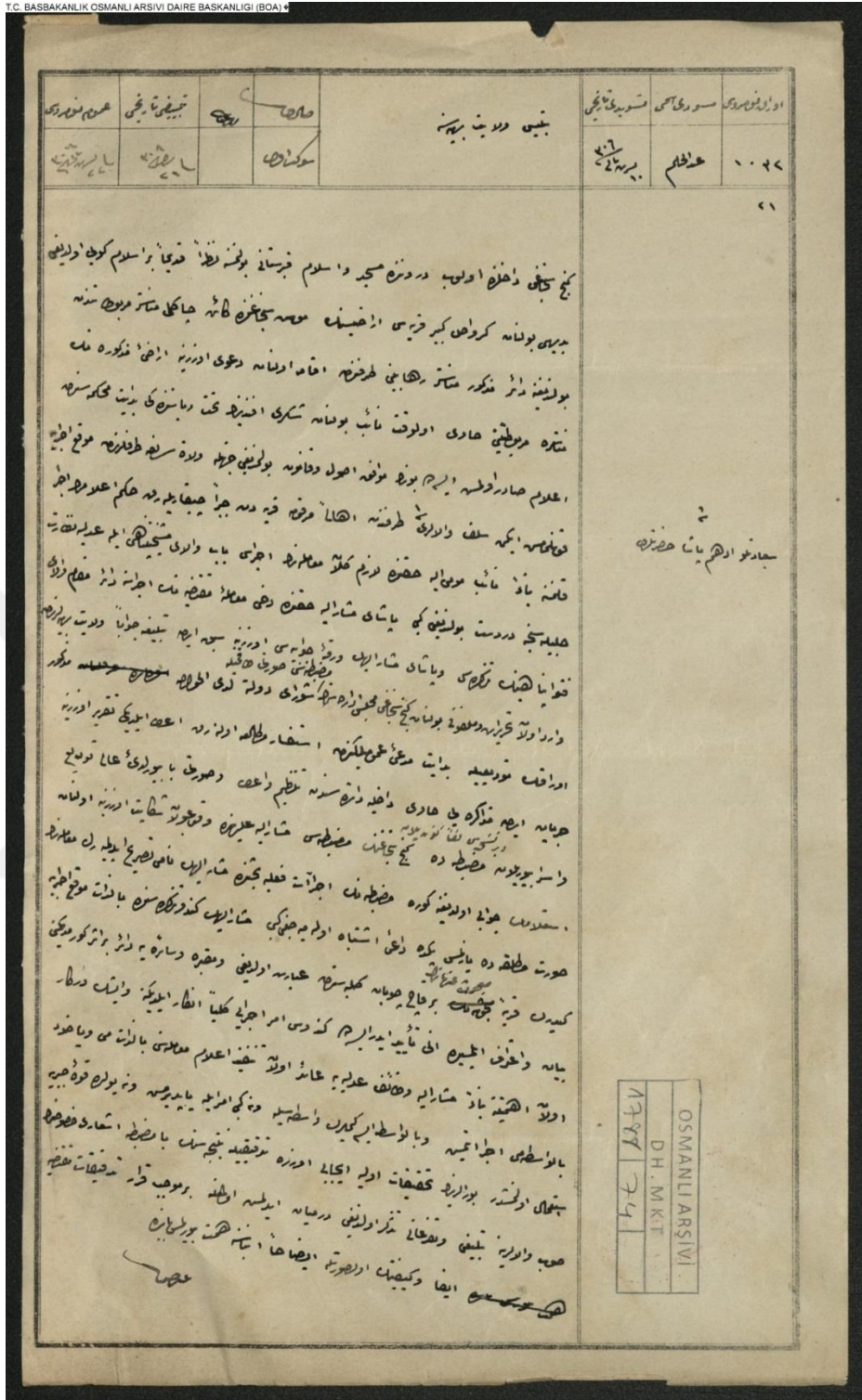
EKLER

Ek1: Osmanlı Arşiv Belgeleri

DH.İD.00030.2.00008.007

Belge 1: Manastır'da Okul İnşa İzni (R. 17 Temmuz 1328/30 Temmuz 1912)

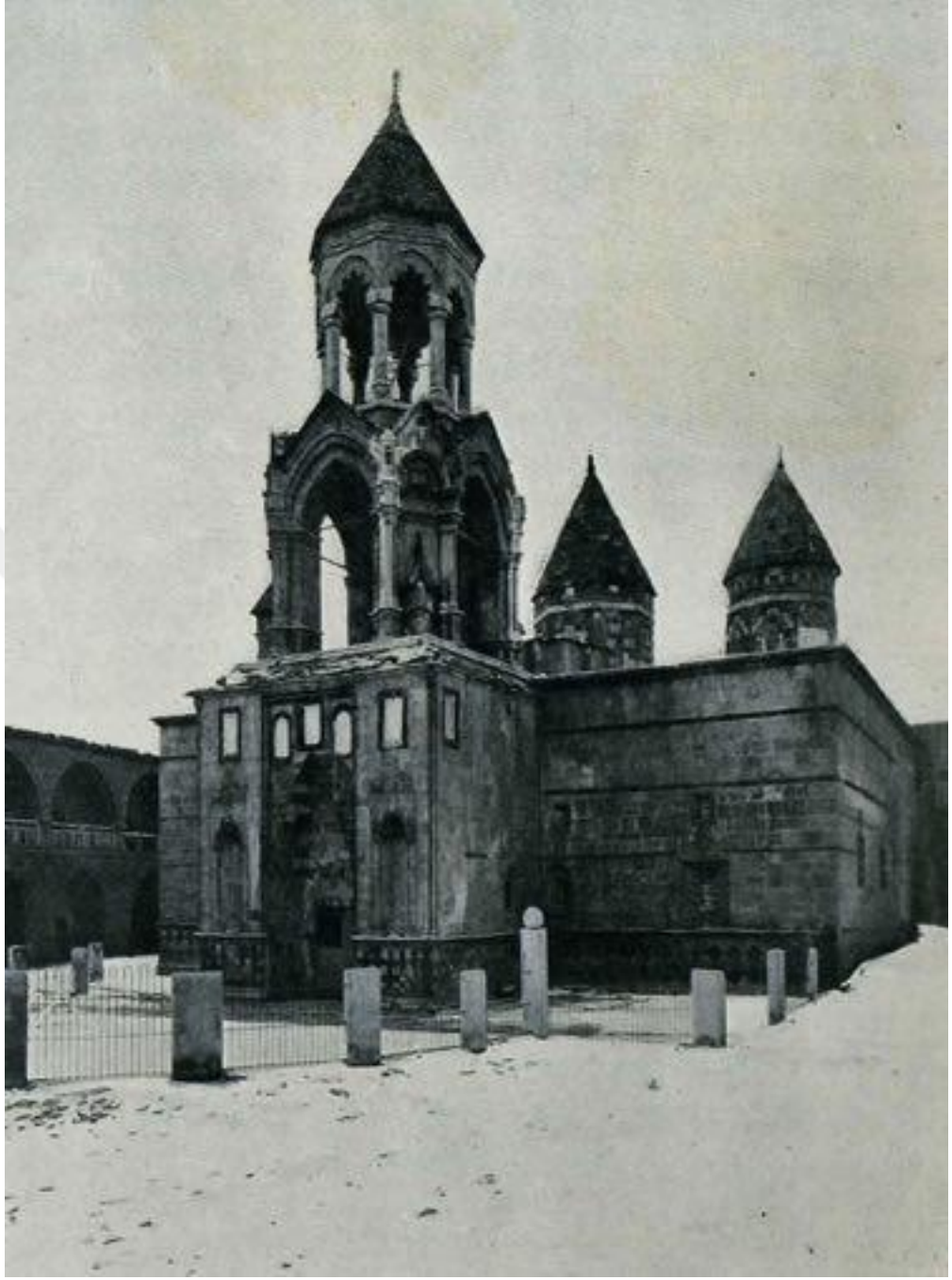
DH.MKT.01788.00074.001

Belge 4: Arazi Anlaşmazlığında Kervas-ı Kebir Köyünü Temyizi Beklemeden Boşaltan Bitlis Valisi Ethem Paşa Hakkında Kanuni İşlem Yapılması Hususunda (21.04.1308/16 Aralık 1891)

Ek2: Resimler

Resim 1: Surp Garabed Manastırı (Lynch, 1893)

Resim 2: Surp Garabed Manastırđ Çan Kulesi (Lynch, 1893)

Resim 3: Surp Garabed Kubbeli Kiliseleri (Lynch, 1893)

Resim 4: Surp Garabed 1916 (Bodil Biorn, 1916)

Resim 5: Surp Garabed Ana katedrali (Rıza Beroje, 2019)

Resim 6: Surp Kevork Yeraltı Kilisesi Doğu Cephesi (Rıza Beroje, 2019)

Resim 7: Surp Kevork Yeraltı Kilisesi Batı Cephesi (Rıza Beroje, 2019)

Resim 8: Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Yeraltı Kilisesi (Rıza Beroje, 2013)

Resim 8: Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Yeraltı Kilisesi (Rıza Beroje, 2013)

Resim 9: Aşışat Ana Tapınağı Kalıntısı-Dış, Yüce-tepe-Muş (Rıza Beroje, 2019)

Resim 10: Aşışat Ana Tapınağı Kalıntısı-İç, Yüce-tepe-Muş (Rıza Beroje, 2019)

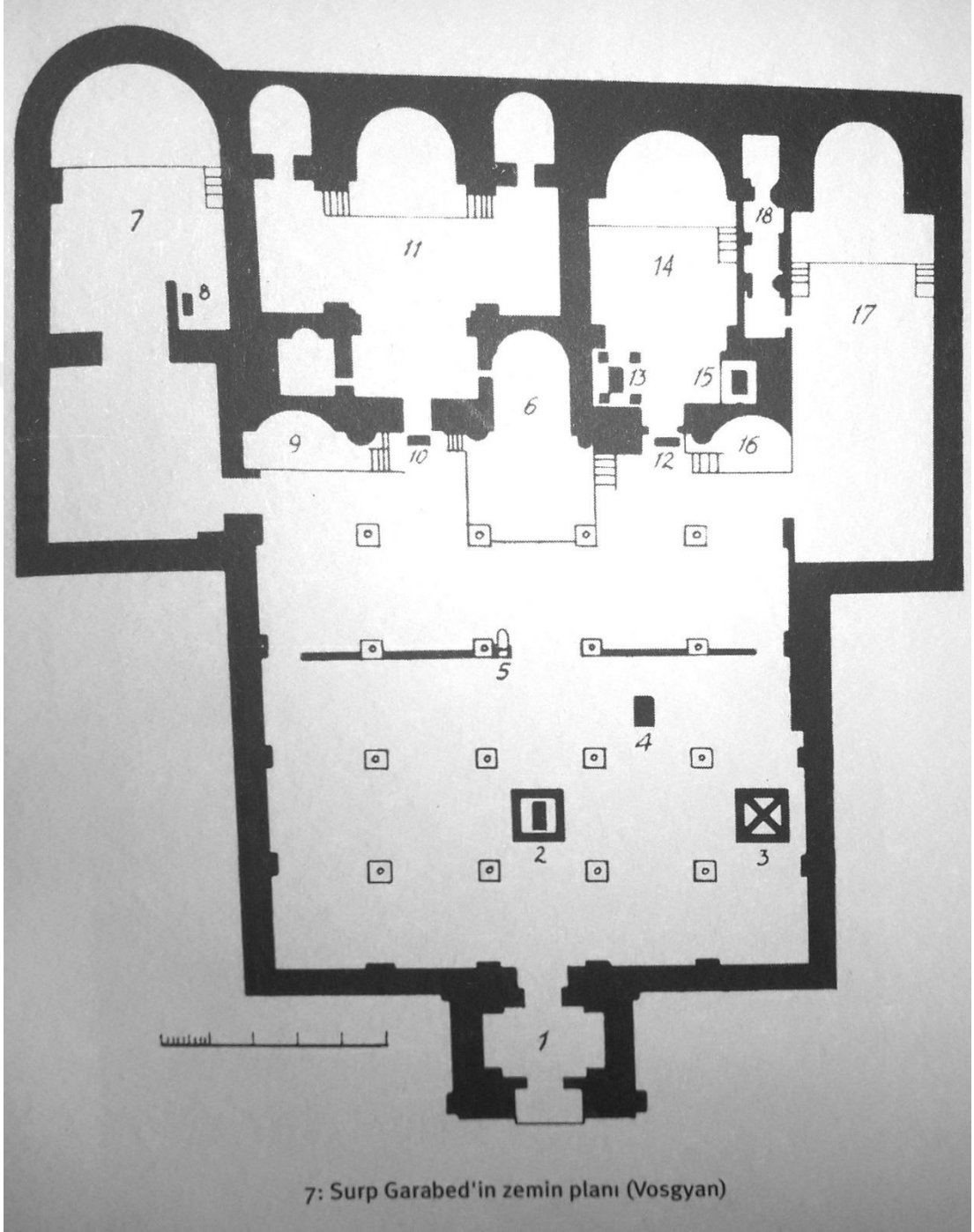

Resim 11: Yukarı Yongalı Köyü (Rıza Beroje, 2019)
1- İnnagnian (Dokuz Gözlü Pınar)'ın Kadim Yeri
2- Surp Garabed Manastırı'nın Bulunduğu Yer

Resim 12: İnnagnian (Dokuz Gözlü Pınar)'ın Taş Kurnası (Rıza Beroje, 2019)

Ek3: Manastır Krokisi

7: Surp Garabed'in zemin planı (Vosgyan)